

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

13. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

13. szám

Budapest, 2011

E számunk munkatársai

FELD ISTVÁN régész, ELTE Régészettudományi Intézet, GÁL-MLAKÁR VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, MAKOLDI MIKLÓS régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, MIKLÓS ZSUZSA régész, MTA Régészeti Intézete, MORDOVIN MAXIM régész, ELTE Régészettudományi Intézet, RINGER ISTVÁN régész, Magyar Nemzeti Múzeum Sárospataki Rákóczi Múzeuma, SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

MIKLÓS ZSUZSA

A ZENGŐVÁR HELYE A HAZAI VÁRÉPÍTÉSZETBEN¹

A Zengővár Pécsváradtól ÉNy-ra, légvonalban kb. 3,5 km-re, a Mecsek legmagasabb csúcsán található (1. kép). Tengerszint feletti magassága 681,2 m, a város feletti relatív magassága kb. 430 m.

A Zengő eredeti, középkori neve Mons Ferreus (Vashegy) volt. Jelenlegi neve a zeng igéből származik, tulajdonképpen értelme feltehetőleg „visszhangos”. Az 1437. évi oklevélben említett Zenghewheg a kutatás jelenlegi állása szerint nem ezzel a hegygel azonosítható, hanem a Vas megyei Gérce, Mesteri, Nagysimonyi környékén kereshető.²

A vár első részletes leírását 1992-ben Nováki Gyula és Sándorfi György készítette el; ugyanakkor felmérték az erődítést. Megfigyeléseik szerint a vár „a hegycsúcs kissé hosszúknak platóját teljesen magába foglalja. Köröskörül igen meredek hegyoldal övezi, egyedül déli irányban csatlakozik hozzá egy valamivel alacsonyabb magaslat, amitől széles, természetes, bemélyedő hegynyereg választja el. Ez azonban már nem tartozik a várhoz. A vár területe, a hegy alakjának megfelelően, hosszúknak. Déli oldala egyenes, hosszanti oldalai kissé ívelők, északi végén elkülönülő kiugráson egy falmaradvány van. A szélét jelentő, egyenesen levágott pereme jól követhető, itt falnak, sáncnak nincs nyoma.

A felszínen csak az északi végében látható habarcsos rakott kőfal (torony?) maradványa. A fal erősen leromlott, sem külső, sem belső falsíkja nem állapítható meg ásatás nélkül. Ezért a belső átmérőjére is csak becsült adatunk van, ami 6,5–7 m között lehet. A falcsonk jelenlegi szélessége 80–150 cm között, magassága 70–130 cm között váltakozik, de az északi részen a mai felszínig lepusztult. A falcsonk mindkét oldalán habarcsos kődarabok hevernek. E patkó alakú fal D-i szakaszán 5 méteres szakaszon teljesen hiányzik a fal minden nyoma a felszínen. Két vége azonban nem befejezett, hanem ugyancsak lepusztult, eredetileg feltehetően zárt, kör alakú építmény volt.

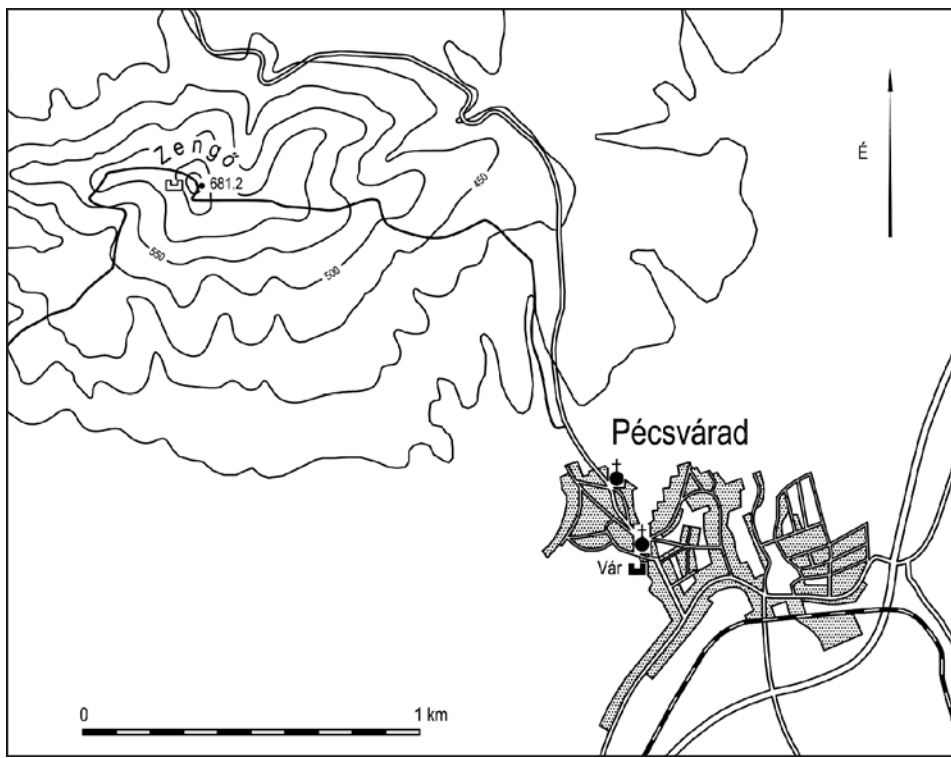
A vár többi részén nem található falmaradvány a felszínen. Itt-ott kövek, téglák is hevernek, de a mérés idején ott járt helybeli turisták elmondása szerint régebben katonai épület is állt a hegycsúcson. Jelenleg egy magas, henger alakú, betonból készült földmérési torony áll a csúcson, benne középen a HP-kő.

A vár területének hossza 75, szélessége 45 m. A perem alatt átlag 3 méterrel alacsonyabb szinten árok fut körbe, külső szélén sánccal. A sáncon sok kő hever, nyilván az árokból kitermelt földdel együtt került oda, habarcsos kő nincs közöttük.

A vár belső területén sok cserép található, de ezek között jellegetes, korhoz köthető darabokat nem találtunk. Piros, jól kiégetett darabok. Árpád-kori nem volt közöttük, jellegük alapján késő középkoriak.

1 Ez a tanulmány a 2001-ben, a pécsvárad monográfiában megjelent cikk részben átdolgozott változata: MIKLÓS ZSUZSA: A Zengővár helye a hazai várépítészetben. In: Pécsvárad. Pécsvárad, 2001. 67–89.

2 KISS 1988. 804.

1. Pécsvárad-Zengővár. Helyszínvázlat. Rajz: Ósi Sándor

A belső terület jól áttekinthető, füves, csak a keleti oldala sűrű bokros. A sánc is jól járható, de a keleti oldalon a sűrű aljnövényzet akadályozza a járást. A falrom patkó alakja esetleg felveti azt a gondolatot, hogy talán bástya (ágyúállás?) volt. Ez azonban nem valószínű, mert ilyen védműre a déli oldalon lehetett volna szükség, ahonnan a várba bejutni és a várat támadni a legkönnyebb volt. A falrom alatti hegyoldal minden irányban igen meredek.”³

Az ásatás⁴

1998-ban leletmentő ásatást végeztem a várban.⁵ Ez azért vált szükségessé, mert a Honvédelmi Minisztérium a jelenlegi geodéziai torony helyére katonai légi ellenőrző műszert kívánt felállítani. Miután a tervezett objektum érintette volna a középkori tornyot is, az építkezés megkezdése előtt kívánatos volt annak feltárása, valamint a vár többi részén a rétegek és a topográfia tisztázása.

3 Közöletlen kézirat Nováki Gyulánál. A felmérés eredeti példányát szintén ő őrzi. Ezúton is köszönöm, hogy a leírást és a felmérés másolatát felhasználhattam.

4 Az ásatás elvégzésére dr. Ecsedy István, a Baranya Megyei Múzeumok igazgatója kért fel. A feltárást 1998. május 4. – június 17. között végeztük el. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, XXXVI. 249/1999.

5 Ezúton is köszönetemet fejezem ki dr. Ecsedy Istvánnak, Dretzky Katalinnak, Kelemen László kerületvezető erdésznek és Tóth István Zsolt természetvédelmi őrnek az ásatás során nyújtott segítségükért.

Az egész hegytetőt öreg szálerdő fedte (bükk, hárs, hegyi juhar). A – helyenként igen sűrű – aljnövényszet a bodzán kívül különböző védett lágyszárú növények alkották.⁶ Csupán a legmagasabb rész, a geodéziai torony közvetlen környéke volt füves.⁷ A felszínen az ásatás idején semmilyen régészeti lelet nem mutatkozott. A geodéziai torony Ny-i oldalánál viszont betondarabok, téglatöredékek voltak megfigyelhetők. Ezek 20. századinak tűntek, feltehetően a korábban itt állt katonai objektum maradványai lehettek.

A Nováki Gyula és Sándorfi György által 1992-ben rögzített állapotához képest lényeges változás nem történt. A felszíni megfigyelési lehetőségek viszont – a sűrű aljnövényszet miatt – lényegesen romlottak. Éppen ezért helyenként az erődítés vonala is nehezen volt követhető. A légi felvétel (2. kép) szerint azonban egyértelmű, hogy a sánc⁸ és árok is teljesen körbeveszi a lakóterületet. Csupán D-i irányban, a gerincnél szakad meg: feltehetően itt lehetett a feljárat az egész hegyre, és egyúttal a várba is, hiszen északi irányból a hegyoldal igen meredek.

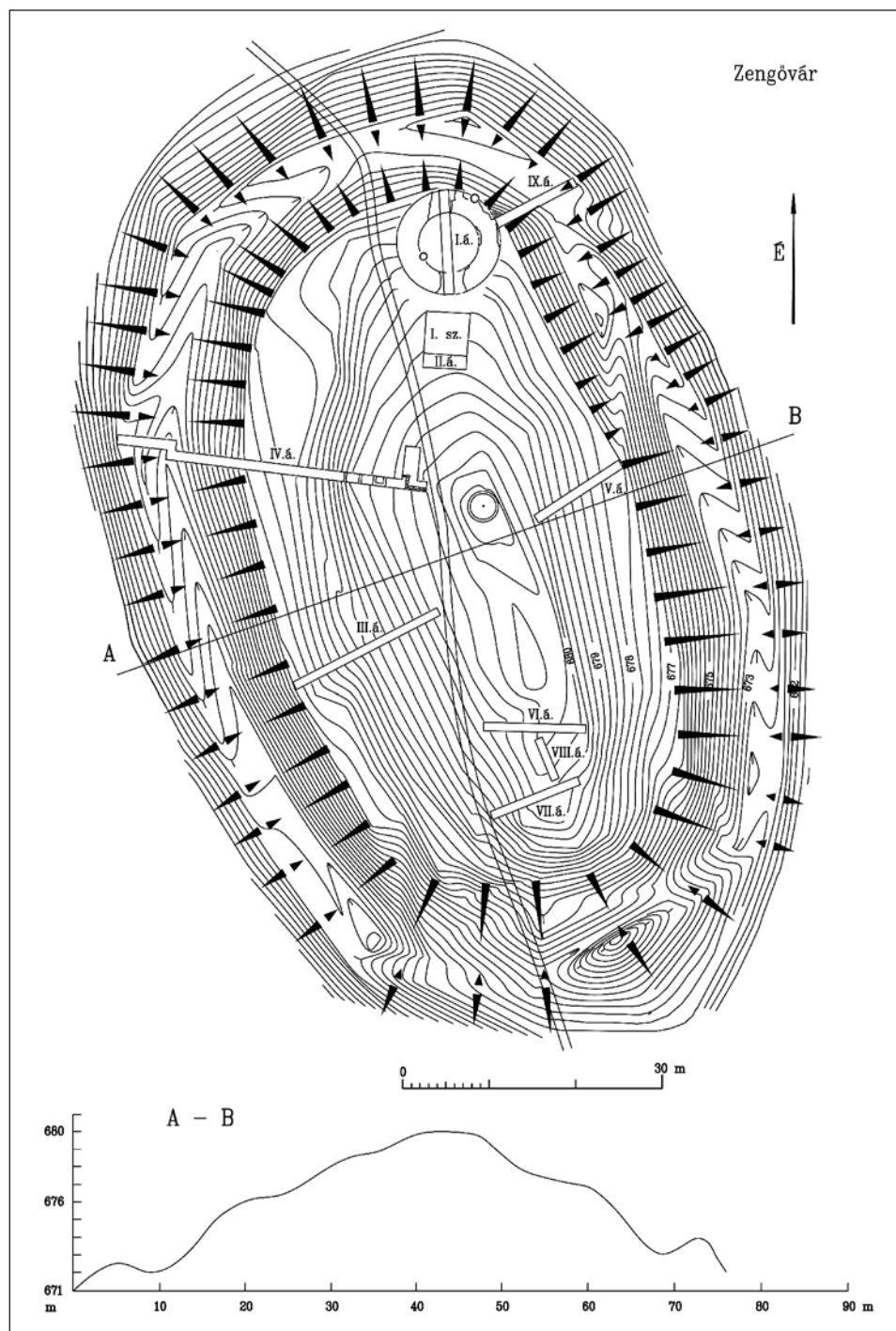
Mivel a tervezett építkezés megváltoztatta volna a várat és környezetét, a lehető legteljesebben igyekeztünk dokumentálni az ásatást. Ennek érdekében végeztem légi fotózást; Egyed Endre, az MTA Régészeti Intézetének munkatársa pedig új, részletes geodéziai felmérést készített, egyúttal bemerve az ásatás eredményeit is (3. kép).⁹

A vár teljes területe (az árokkal, sánccal együtt) 105×70 m ($7350 \text{ m}^2 - 0,73$ ha). A védett terület 75×44 m-es ($3300 \text{ m}^2 - 0,33$ ha). A felszínen csupán az ÉK-i sarokban láthatók épületnyomok, az egykori torony maradványai. Érdekes módon a torony nem a legmagasabb ponton, és nem is a leginkább támadható D-i oldalon épült, hanem a természettől jobban védett É-i oldalon.

2. Pécsvárad-Zengővár. A vár légi fotója.
(Miklós Zsuzsa, 1998. dec. 23. Eng. sz. 2/4/98.)

- 6 Az ásatás során – a természetvédelem igényei szerint – igyekeztünk megkímélni a védett növényeket, fákat. A kutatóárokakat az ásatás befejezésével visszatemetjük.
- 7 A geodéziai torony környékét a turisták számára alakították ki: padokat, és egy asztalt helyeztek el; a középkori kőtorony belsejébe valószínűleg a kirándulók vittek egy padot, a jelek szerint itt szoktak tüzet rakni.
- 8 Sánc alatt a védett területet övező árok *külső* oldalán emelt töltést értem, amelyet az árok mélyítésekor kitermelt földből, illetve sziklatörmelékéből emeltek. Ez a sánc általában szerkezet nélküli. A kutatók egy részének (pl. Feld István, Dénes József) ezzel szemben az a véleménye, hogy „az árok *külső* oldalán lévő, szinte mindig annak kidobott földjéből származó földtöltést nem szerencsés sáncnak nevezni, nehogy összetéveszthető legyen az árok *belső* oldalán emelt sáncokkal, amely egy adott korra és vártípusra jellemző.” (Idézet Feld István lektori véleményéből)
- 9 Az ásatás során a fekete-fehér és színes fényképfelvételeken kívül videót is készítettem.

3. Pécsvárad-Zengővár. Szintvonalas felmérés. †Egyed Endre, 1998.

Az ásatás során 9 kutatóárokkal és egy szelvénnel vizsgáltuk meg a vár területét és a tornyot. Az árkok kijelölésénél figyelembe kellett venni egyrészt a természetvédelmi szempontokat, hiszen több védett lágyszárú növény él itt; másrészt – miután a hegy a turisták által kedvelt terület – biztosítani kellett számukra a biztonságos, balesetmentes közlekedést. Teljes feltárást a fenti okok miatt eleve nem lehetett végezni. A geodéziai toronytól D-re levő, viszonylag sík felületű területen a helyi hagyomány szerint épület (palota) volt, ezért itt sűrítettem a kutatóárkokat.

Az I. kutatóárokcal a kő *tornyot* vágtuk át. A metszet alapján ezt az árkot szelvénné bővítettük, majd teljesen feltártuk az épületmaradvány belsejét, és letisztítottuk a falcsonkokat (4–6. kép). A torony belsejét az enyhén humuszos kötőrmelék töltötte ki. Kb. a közepén nagyméretű 20. századi kincskereső gödör volt, amellyel a szálkőig hatoltak, és a K-i oldalon mélyen belebontottak a falba is. A feltárást során a torony belsejében járószintet nem találtunk: a szálkő az alapozás mélységében jelentkezett; ez a szint egyenletesen lejt É felé.

A szabályos kör alakú torony felmenő falának vastagsága 250 cm, az alapozás kívül-belül 10–15 cm szélességben ugrik ki. Külső átmérője 12 m, hasznosítható belső tere tehát 7 m átmérőjű (38,46 m²). A felmenő fal magassága változó: az É-i és D-i oldalon az alapfalig lepusztult, sőt a D-i oldalon az alapfal is csak nyomokban maradt meg. Ny és K felől 135–140 cm magasán állt.

A torony építőköveiből vett kőminták közül a szürke, finomszemcsés kő az alsó jura úgynevezett „foltos márga” nevű képződmény homokos, meszes kötőanyagú változata, tulajdonképpen homokkő. Ebből áll az egész Zengő vonulat. A több helyen megfigyelt vörös színű, finomszemcsés kőzet pedig ennek a homokkőnek az átégett változata, amelyben a vastartalom hő hatására eloxidálódott, és ez okozta a színváltozást.¹⁰

A fentiek szerint a Zengővár tornyát helyi kőzetből építették. A szükséges kőmennyiségnek legalább egy részét a lakóterületet övező sáncárok kimélyítésekor nyerhették, de emellett nyithattak a közelben kisebb kőbányát is.

A torony falából több helyen is vettünk habarcsmintát. Az elemzések szerint a három minta, összetételüket tekintve semmiféle rokonságot nem mutat egymással. Ez utalhat arra, hogy a habarcs nyersanyagai eltérő helyekről származnak.¹¹

Zengőváron a feltárást tanúsága szerint a torony vagy nem készült el teljesen, vagy csupán megépítették, de nem használták. Teljes felépülése ellen szól az, hogy a belsejében és környékén talált építőkö mennyisége kevés egy – feltehetően háromszintes – lakótoronyhoz. Ebben a környezetben valószínűtlen, hogy a környező falvak lakossága hordta el az építőanyagot, tehát a vár omladékának elvileg helyben kellett volna maradnia. Ez viszont egy ilyen méretű épülethez kevés. A vár befejezetlen, illetve lakatlan voltára utal az is, hogy az ásatás során csupán kevés edénytöredéket találtunk. A lakottságra utaló egyéb leletek (állatcsontok, vas használati tárgyak), amelyek egyébként az ilyen típusú várakban megtalálhatók, itt hiányoznak.¹²

A *sáncárkot* és a *sáncot* a IV. és IX. kutatóárokcal vágtuk át (7. kép). A metszetek szerint az előbbi – tompa V alakban – belevágták a sziklába. A sáncot az árokból

10 A köveket Vincze Péter geológus határozta meg. Segítségét hálásan köszönöm.

11 Az elemzéseket Korim Tamás vegyészmérnök (Veszprémi Vegyipari Egyetem) végezte el. Segítségét ezúton is köszönöm.

12 A hasonló adottságú börtönyi várakban a 10–30 cm vastag humuszból lényegesen több edénytöredék került felszínre, állatcsontokkal, vas- és bronztárgyakkal együtt.

4. Pécsvárad-Zengővár. A torony. Fotó: Miklós Zsuzsa

kikerült sziklatörmelékből emelték, az árok külső szélén. Belső faszerkezete nem volt. Magassága 190–200 cm, talpszélessége kb. 5 m lehetett.

Az árok alakja, mélysége nem egyenletes: a IV. árokban (a vár Ny-i oldalán) mélyebb, meredekebb, mint a vár ÉK-i oldalán kijelölt IX. árokban. A sáncárok eredeti mélysége a teraszhoz képest a IV. árokban kb. 4,5 m, szélessége mintegy 3 m; a IX. árokban a mélység 2,5 m, a szélesség 3,5 m volt.

A vár két hosszanti oldalán tereplépcső figyelhető meg. Ezeknek kora bizonytalan: készíthették őket a várral egy időben is, de az is elképzelhető, hogy a 20. századi katonai építkezésekkel kapcsolatosak. Mindenesetre a kutatóárkok erre vonatkozóan nem nyújtottak felvilágosítást.

A vár többi részén kijelölt kutatóárkokban épületnyomot, illetve ott tartózkodásra utaló nyomot nem találtunk: 10–15 cm mélységben már a százkö jelentkezett (leszámítva a IV. árokban előkerült modern építmények maradványait).

A leletek

Leleteket csupán a torony belsejében, a kincskereső gödör betöltésében találtunk: szinte kivétel nélkül szürke, redukált égetésű fazéktöredékeket (8. kép). A peremek galériósak, illetve külső felületük laposan visszanyomott. Anyaguk kavicsos. Ezeken kívül egy barna színű, erősen kavicsos anyagú, vastag falú fazékkerem is előkerült. A IV. árokban, a sáncárokban pedig egy szürke, kavicsos anyagú, redukált égetésű, egyenesen levágott szélű lapos edényfedő részletét találtuk.

Ilyen típusú és kivételű edénytöredékeket a környékről nem ismerek.¹³ Hasonló jellegű leleteket közöl viszont Holl Imre Sopronból, az Előkapunál végzett ásások 1/b és

13 A Kárpáti Gábor által Pécsváradról közölt kerámia más jellegű: KÁRPÁTI 1983.

3. rétegből. Ezeket a 13. századra keltezi.¹⁴ Ilyen peremformák és a lapos tányér alakú fedő is megtalálható a kőszegi várban is, a 13. század második feléből származó rétegben.¹⁵ A leletanyag tehát arra utal, hogy a vár a 13. század második feléből származhat.

Összefoglalva az ásatás eredményeit, megállapítható, hogy a Zengő tetején egy árokkal, sáncsal övezett, kő tornyos, 13. századi erősség állt (9. kép).

Az Árpád-kori magyarországi várépítészet problémái

Mielőtt a Zengővár és a hasonló típusú várak kapcsolatáról szólnék, röviden áttekintem a témával kapcsolatos problémákat. Hangsúlyozom, hogy itt most csak a magánvárrakkal foglalkozom.

Az árokkal, sáncsal, esetleg kőfallal övezett kisméretű, toronnyal és esetleg egyéb épülettel rendelkező vártípusnak a kutatása hazánkban mindössze néhány évtizedes múltra tekint vissza. Ha észlelték is őket a terepmunkák során, sokáig nem tekintették várnak ezeket a kisméretű, gyengén erősített objektumokat.¹⁶ Első ízben Patay Pál foglalkozott részletesebben a Nógrád megyei, ilyen típusú földvárakkal, korukat azonban bizonytalannak tartotta. Felfigyelt ugyan arra, hogy némelyiknek a felszínén 12–13. századi kerámia fordul elő, ásatás hiányában azonban nem tudta eldönteni, hogy ezek a leletek egykorúak-e az erősítéssel.¹⁷ Márton Lajos szláv várakat vélt bennük felfedezni, de tárgyi bizonyítékokkal ő sem rendelkezett.¹⁸ Gerő László – könyvének földvárakat tárgyaló fejezetében – 3 típust különböztetett meg: földvár (pogányvár), földhalomvár és toronyvár. A földvárakkal kapcsolatban megállapította: a maradványok arra utalnak, hogy a népvándorlás korában is használták őket, sőt a honfoglalás idején is sok állt még közülük.¹⁹ Feltételezte, hogy a feudalizmus korai időszakában épültek földvárak is, de velük egyidejűleg megjelentek a feudális várak első formái is: a lakótorony (Léka) és a belsőtornyos vár (Esztergom, Pannonhalma). Hangsúlyozta, hogy kezdetben a királyi várakon kívül kevés vár volt, mert a 12. század végéig a nagybirtok nem alakult ki még annyira, hogy a kővárépítésre képes arisztokrácia létrejöhetett volna.²⁰ Az 1975-ben megjelent „Várépítészetünk” c. könyvében Gerő László már nagymértékben támaszkodhatott a közben elvégzett ásatások, műemléki kutatások eredményeire. Részletesen tárgyalta a lakótoronyokat és a kőfalakkal körülvett, bonyolultabb elrendezésű belsőtornyos várakat, amelyek szerint a lakótoronnyal egyidejűleg jelentek meg Magyarországon, a 13. században.²¹

Maga a később önálló tipológiai/történeti csoportként meghatározott, és „kisvárnak” nevezett vártípus²² lényegében csak a régészeti topográfiai munkák során²³ bukant fel. Részben a topográfiai munkákkal egy időben, részben később folytak regionális

14 HOLL 1973. 25–26. kép, 203.

15 HOLL 1992. 26–27., 44–49. kép: ÉK-i udvar, 4. réteg.

16 L. pl. Wosinsky Mór, aki felfigyelt ugyan a Tolna megyei objektumokra, de azokat kis méretük miatt áldozóhelyeknek tekintette: WOSINSKY 1896.

17 PATAY 1954. 30.

18 MÁRTON 1911. 338–339.

19 GERŐ 1955. 104–105.

20 GERŐ 1955. 117.

21 GERŐ 1975. 19.

22 Feld István nem tartja indokoltnak ezt az elkülönítést: „Végülis arról van szó, hogy a 13. században minden nemesi és nem rezidenciális egyházi erősség *kicsi*.” (Idézet Feld István lektori véleményéből.)

23 MRT 1–10. köt.

5. Pécsvárad-Zengővár. A torony.
Fotó: Miklós Zsuzsa

kutatások Nógrád megyében,²⁴ a Börzsöny-hegységben,²⁵ a Gödöllői-dombvidéken,²⁶ a Mátrában,²⁷ majd Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.²⁸ A Dunántúlon Vas,²⁹ Zala,³⁰ Somogy,³¹ Tolna,³² Baranya³³ és Fejér megyében³⁴ foglalkoztak, illetve foglalkoznak most is (különböző kutatók, különböző intenzitással) ezzel a témával. Jelentős mértékben segíti ezeket a lelőhelyeknek a kutatását, értékelését az a tény, hogy az 1980-as évek második felétől a történészek is (elsősorban Engel Pál és Kubinyi András) bekapcsolódtak ebbe a munkába. 1987-ben a Műemlékvédelem hasábjain folyt vita ebben a témában.³⁵ Az Árpád-kori várak kutatásában fontos állomás volt az első Castrum Bene konferencia, ahol az előadók a hazai, valamint a cseh, morva, sziléziai és délnyugat-németországi 13. századi várépítészetről számoltak be.³⁶ A konferencia értékelésében Kubinyi András részletesen összefoglalta az Árpád-kori várakkal kapcsolatos problémákat.³⁷

Elnevezés: A korábbi szakirodalomban különböző neveken emlegették ezt a vártípust:³⁸ Felmerült a „korai feudális magánvár”,³⁹ a „földvár”,⁴⁰ a „történelem nélküli várak”,⁴¹ a „lakótorony”.⁴² Az utóbbi időben elterjedt a „kisvár” elnevezés. Az ezzel kapcsolatos problémákra elsőként Kubinyi András hívta fel a figyelmet.⁴³ Terei György a Fejér megyei várak jellemzői alapján 1. és 2. típust különböztet meg: az 1. típusba sorolt várak

24 GÁDOR 1967., NOVÁKI–SÁNDORFI 1991., 1992a, b.

25 NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979.

26 MIKLÓS 1982.

27 DÉNES 1990b.

28 NOVÁKI–SÁNDORFI 1992., NOVÁKI–SÁRKÓZY 1999., NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2007.

29 DÉNES 1990a.

30 VÁNDOR 1987., 1990.

31 NOVÁKI Gyula és Sándorfi György kutatásai, felmérései: NOVÁKI 1996., MAGYAR–NOVÁKI 2005.

32 MIKLÓS 1988a, 1998., 2007.

33 TOLNAI 1996.

34 TEREI 1998., 2004.

35 A vita résztvevői: Feld István, Engel Pál, Miklós Zsuzsa, Sándorfi György. L. *Műemlékvédelem*, XXXI. (1987) 1–16.

36 Castrum Bene 1989.

37 KUBINYI 1990. 290–299.

38 Itt most figyelmen kívül hagyom az említett, Wosinsky Mór által alkalmazott megjelölést, az áldozóhelyet, mivel ő – kis méretük miatt – ezeket nem is tartotta váraknak: WOSINSKY 1896.

39 NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979. 90–94.

40 MIKLÓS 1982., 1985. Feld István már az 1983-as szegedi konferencián vitatta a „földvár” terminológia helyességét: FELD 1985. 181–183.

41 KUBINYI 1990. 292–293.

42 PARÁDI 1982. 9–30.

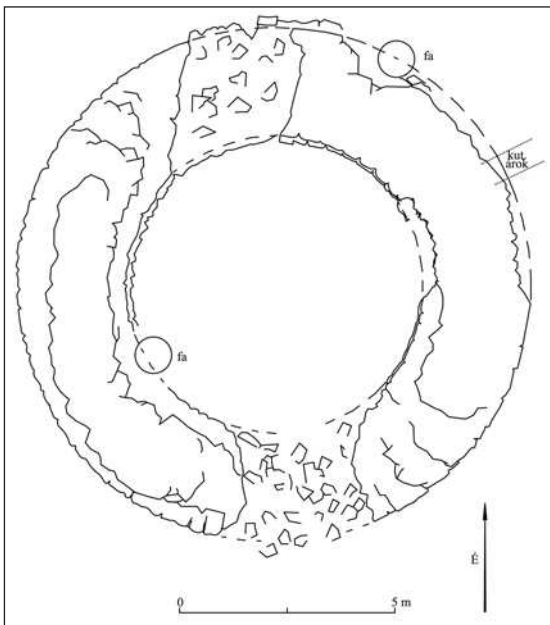
43 KUBINYI 1990. 294. A „kisvár” elnevezés problematikájával foglalkozik: FELD 1991. 208–210. és FELD 1994 is.

alapterülete 0,01–0,04 ha; tengerszint feletti magasságuk 100–150 m, relatív magasságuk 20–50 m; terепbejárás során kőépítkezésre utaló nyomok nem figyelhetők meg; a vár közelében több esetben megtalálta a hasonló korú falut. Ennél a típusnál előfordul, hogy erősítést csak a támadható oldalon készítenek. Ezzel szemben a 2. típusba sorolt várak alapterülete 0,04–0,18 ha; tengerszint feletti magasságuk lényegesen több: 160–410 m, relatív magasságuk 60–120 m. Ezeknél a várnál megfigyelhető a kőépítkezés nyoma; közeli falu azonban nem ismert. Az erősítés többnyire teljesen körbeveszi a lakóterületet.⁴⁴ A „kisvárnak” tekintett erősítéseket Terei György az 1. típusall azonosítja.⁴⁵ Annak eldöntésére, hogy ez a típusba sorolás valóban megfelelő-e, ki kell terjeszteni a vizsgálatot a többi ismert várra is.

Legutóbb Koppány Tibor vetett fel új szempontokat, amikor a kisméretű várak egy részét a castellumokkal azonosította. Feltételezte, hogy ezeknek a korai neve várad, váda lehetett; a kastély elnevezést csak a 13. századtól, esetleg annak második felétől használták.⁴⁶

Nehezíti ezeknek a várnak a pontos elnevezését az is, hogy – általában –vegyes technikával készültek. Ha csak a sáncokat, árkokat vesszük figyelembe, akkor – az építési technika alapján – földváraknak tekinthetők (bár hegyvidéken, ahol a sánc az árokból kikerülő sziklatörmeléből készült, ez csak részben igaz). A lakóterület szélén húzódó „fal” készülhetett fából (cölöpökből álló, akár többsoros palánkfal, vagy egyszerűen csak sövényfonásos kerítés); de építhették téglából, kőből is. Ugyanez érvényes a lakóépületre is: anyaga lehetett fa, téglá vagy kő, esetleg vegyesen felhasználva (pl. kő alapon téglafalú épület). Mindebből jelenleg a felszínen általában már csak a sánc, árok, és némi téglá- és kőtörmelék látható. Az, hogy valójában miből, milyen technikával épült a vár, csak ásattással deríthető ki.

Mint láttuk, a „kisvár” elnevezés valóban problematikus. Hiszen azon túl, hogy kicsi az alapterületük, és keletkezésük, létük többnyire a 12–13. századra tehető, pontos meghatározásukhoz igen sok szempontot kell figyelembe venni. A legfontosabbakat az alábbiakban ismertetem, mellőzöm azonban a „kisvár” fogalom használatát, mivel az ismertetendő jellemzők az egészen kicsi és a „Zengővár méretű” várnál is megtalálhatók

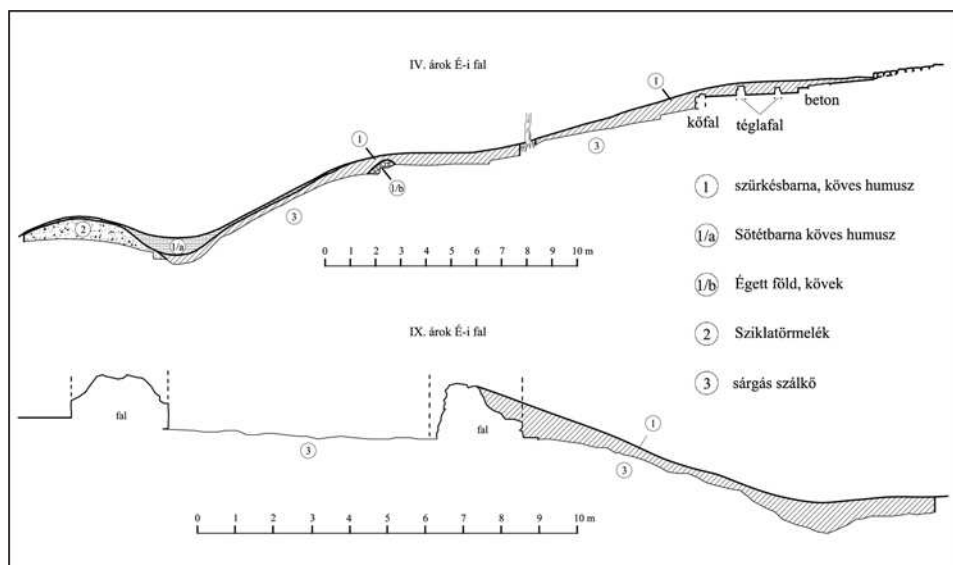

6. Pécsvárad-Zengővár. A torony.
Felmérés és rajz: †Egyed Endre

44 TEREI 1998. 6–7., TEREI 2004.

45 TEREI 2004.

46 KOPPÁNY 1999. 25., 38.

7. Pécsvárad-Zengővár. A IV. árok É-i fala, ill. a IX. árok É-i fala. Rajz: Ősi Sándor

Elhelyezkedés: Ezek a várak a síkságokon, dombvidéken és hegyvidéken egyaránt megtalálhatók. Közös jellemzőjük, hogy nagymértékben kihasználták a természet által nyújtott védettséget, és ezt egészítették ki – a terepalakulattól függően – árokkal, sáncsal, a domb gerincének átvágásával, terasszal stb. Ebből a szempontból nincs lényeges különbség a „kisvárak” és „nagyvárak”, illetve, ahogy Terei György nevezi őket, az 1. és 2. típus között. Mint fentebb láttuk, elhelyezkedésüket tekintve elsősorban a relatív és abszolút magasságuk különböző.

A településekhez viszonyított helyzetükben lényeges különbségek figyelhetők meg, ebből a szempontból 3 csoport különböztethető meg. Egy részük a falvak közvetlen szomszédságában, nagyobb szintkülönbség nélkül helyezkedik el; szintén gyakoriak azok, amelyeket a települések közelében, de attól elkülönülve, lényegesen magasabb ponton építettek fel. Végül a 3. csoportba azok sorolhatók, amelyek minden településtől messze, nehezen megközelíthető helyen, nagy relatív magasságban találhatók.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy ezek a csoportok nem véletlenül alakultak ki. Egyrészt az erősségek rendeltetése is más-más lehetett, másrészt valószínűleg időbeli különbség is van közöttük. Feld István feltételezi, hogy a település közeli várak lehetnek a korábbiak, az „extrém” helyzetűek pedig a későbbiek.⁴⁸ Véleményem szerint ezt ma még nem lehet eldönteni, egyrészt sok ásatás, másrészt a rendelkezésünkre álló okleveles anyag, valamint a már megasott várak ilyen irányú vizsgálata, újraértékelése szükséges a kérdés tisztázásához.⁴⁹

Alak: A síkvidékiek négyzetes vagy kör alakúak, a domb- és hegyvidékiek viszont általában alkalmazkodtak a természetes adottságokhoz. Lehetőség szerint azonban igyekeztek kör vagy ovális formát kialakítani, ami – miután kis területről volt szó – többnyire

47 Vö. FELD 1991. 210–211., FELD 1994. 189–205.

48 FELD 1991. 211., FELD 1994. 189–205.

49 Hangsúlyozza a probléma vizsgálatának fontosságát Kubinyi András is: KUBINYI 1992. 120.

sikerült is (ellentétben a nagy kiterjedésű őskori földvárakkal, ahol – a hegy alakjához igazodva – helyenként teljesen szabálytalan forma sikeredett).

Ezek a várak többnyire egyrészeseek, de előfordul néhány 2–3 részes is. Egyelőre – a kevés ásatás miatt – az elővárak, illetve a lakórész mögötti, a domb folytatása felől elhelyezkedő erődítések rendeltetését nem ismerjük. Azon a néhány feltáráson, amelyek eddig ezeken a helyeken folytak, lelet, illetve települési objektum nem került elő.⁵⁰

Erődítés: E várak többségét általában egyszeres árok, és az árok külső szélén sánc⁵¹ övezi. A helyi adottságok függvényében esetenként ezen kívül átvágták a domb, illetve hegy gerincét is, a védelem fokozása érdekében. Előfordul a hegy- illetve domboldal meredekre faragása is. A lakóterület peremét többnyire palánkkal, kerítéssel vagy fallal (kő vagy téglá) védték.

Alapterület: Közös jellemzőjük a kicsi alapterület. Leggyakoribb a 0,02–0,15 ha (200–1500 m²) közötti védett terület. A Zengővár a maga 0,73 (0,34) ha-os (3400 m²) kiterjedésével kiemelkedik ebből a sorból.

Lakóépület: Az eddigi kutatások szerint többnyire kis alapterületű, kerek vagy négyszögletes toronyszerű épület állt ezekben a várakban. Kérdés, hogy ez az épület *lakótorony* volt-e, valóban lakták-e, vagy pedig csak végszükségben használták. Miután fennálló építmény alig maradt, a rendelkezésünkre álló, ásatásokon előkerült alapok, esetleg felmenő falak részletei alapján nehéz állást foglalni ebben az ügyben. Az esetleges építészeti részleteket (ajtó- és ablaknyílások stb.) is csak a téglá- és kőépítményeknél figyelhetjük meg; ha kellő magasságig megmaradt a torony. Abban az esetben, ha gerendákból rótták az épületet, és az a felszínen (pl. talpgerendákon) állt, pusztulása után semmi nyoma nem maradt. Éppen ezért nehéz megállapítani rendeltetésüket is. Feld István lakótoronynak tekinti „a legtöbb egyszerű erősség egyetlen építményét.”⁵² Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy maga a lakótorony nem tartható önálló vártípusnak; viszont azok az erődítmények, amelyeknek az alaprajzában és megjelenésében ilyen lakható torony dominál, a nemzetközi terminus technicus-nak megfelelően toronyvárnak nevezhetők.⁵³

Az, hogy egy birtokos milyen anyagból és mekkora épületet emelt a várában, egyrészt a helyi adottságoktól, másrészt az építető anyagi lehetőségeitől függött.

Leletek: A felszínen általában csupán néhány edénytöredéket találunk. Ásatáson is többnyire kevés a lelet: edénytöredékek, állatcsontok, néhány vastárgy (patkó, kés, zabla, sarkantyú, övcsat). Ritkán fordul elő, hogy gazdag a leletanyag (ld. pl. Mende-Lányvár).⁵⁴ Előfordul a másik véglet is, amikor alig néhány darab bukkan elő (Tinnye-Kisvár,⁵⁵ Ozora-Kálvária,⁵⁶ Szokolya-Királyrét-Várhegy).⁵⁷ Utóbbi esetben valószínűsíthető, hogy a várat csupán felépítették (ha egyáltalán befejezték), de menedékhelynek szánták, ezért nem keletkezett hulladék-leletanyag. Az a közbülső helyzet, amikor a kevés lelet és az ásatási megfigyelések arra utalnak, hogy lakták a várat, nyilván azzal magyarázható, hogy kevés ember, rövid ideig tartózkodott ott. Nagy mennyiségű leletanyag huzamos ott tartózkodáskor keletkezhet. Az továbbra is kérdéses, hogy vajon a várak építetői, tulajdonosai is ezekben laktak, vagy pedig csak a (fegyveres) szolgák. Komolyabb vár-

50 MIKLÓS 1981. 233., MIKLÓS 1988.

51 L. a 7. jegyzetet.

52 FELD 1991. 212.

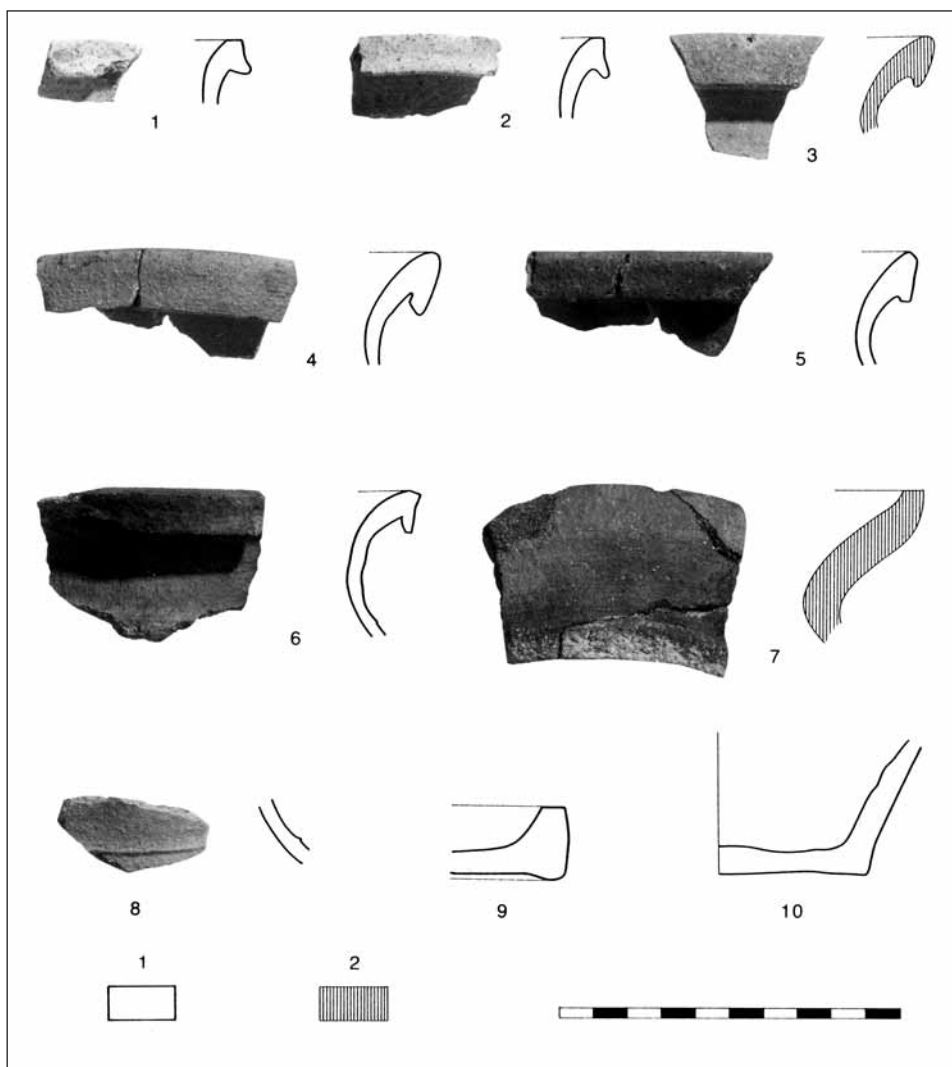
53 FELD 1991. 212.

54 MIKLÓS 1981. 233–250.

55 MRT 7. köt. 33/14. lh., 327–328. A szerző ásatása.

56 MIKLÓS 1988b. 281–282. A szerző ásatása.

57 MRT 9. köt. 27/1. lh., 351–352. A szerző ásatása.

8. Pécsvárad-Zengővár. Leletek.

Fotó: Fenyvesi Róbert, rajz: Ősi Sándor. Jelkulcs: 1. szürke; 2. barna színű cserép

építmény és igényesebb háztartásra utaló leletek esetén feltételezhetjük, hogy – ha nem is állandóan – de a tulajdonos és/vagy a családja is ott élhetett.

Kor: A kutatás jelenlegi helyzetében az a nézet a legelterjedtebb, amely szerint ezek a várak a 12. század második felében/végén, 13. században jelennek meg, és a 13. század végén, 14. században pusztulnak el, illetve hagyják el őket.⁵⁸ Csupán kis részük él tovább (ld. pl. Dombóvár-Szigeterdő).⁵⁹ Feld István e típus megjelenésének időpontját

⁵⁸ MIKLÓS 1985. 149., KUBINYI 1990. 292.

⁵⁹ Miklós Zsuzsa ásatása 1996–2000: MIKLÓS 2007. 184–190. Ez a vár nem tévesztendő össze Dombóvár-Gólyavárral, amely az eddigi megfigyelések szerint késő középkori. Építésének pontos idejét csak ásatással lehetne tisztázni.

tartja vitathatónak. Úgy véli, hogy, „leszámítva a kevés kifejezett királyi központot, az- az Esztergomot és esetleg Székesfehérvárt, az 1200-as évek előtt még aligha igazolható a habarcskötésű kőfalakkal védett várak vagy épp a többé-kevésbé szabadon álló kő- tornyok szélesebb körű elterjedése a középkori Magyarország területén.”⁶⁰ Álláspontja szerint ennek a kisméretű vártípusnak a „12. századi megléte egyelőre aligha tekinthető egyértelműen bizonyítottnak.”⁶¹ Más munkájában azonban hangsúlyozza, hogy „Az a megfogalmazásom, hogy „1200 körül”, magába kívánja foglalni a 12. század utolsó ne- gyedét-harmadát is, annál is inkább, mivel e kronológiai határ megjelölésére régészeti adatok vezettek. Így elsősorban az ország középső és északkeleti részeire jellemző ún. fe- hér kerámia feltűnése, mely ugyan ma még aligha helyezhető hitelesen 1200 elé, de nem alkalmas évtizednyi pontosságú korhatározásra. Ezzel szemben az időszak felső határa – 1320 körül – elsősorban már a történeti események, azaz az írott források alapján került meghatározásra, ettől az időponttól kezdve a megerősödő királyi hatalom aligha adott módot tömegesebb várépítésre.”⁶² Az igaz, hogy a kevés – és gyakran nehezen keltezhe- tő – lelet alapján nehéz eldönteni, hogy a vár a 12. század végén, vagy a 13. század első felében keletkezett-e, illetve a 13. század első vagy második felében élt. Egyelőre azon- ban csupán néhány szerencsés esetben áll rendelkezésünkre jobb keltezési lehetőség.⁶³ Tehát általában nem lehet eldönteni azt sem, hogy a vár a tatárjárás előtt vagy után épült, építésében, illetve pusztulásában szerepet játszott-e ez az esemény. Ezeknek a váraknak a pontosabb korhatározása érdekében minél több – az erősítés teljes területére kiterjedő – ásatás szükséges, hogy minél több jól keltezhető lelettel, objektummal rendelkezve előbbre léphessünk ebben a kérdésben.

Pontos keltezésüket nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy csak igen kis részük szerepel oklevélben. Engel Pál ezt a történelmi körülményekkel magyarázza: „A korai várszervezet a királyság kizárólagos uralmi rendszere volt, és sem az egyházi, sem a magánnagybirtokon nem találkozunk hasonlóval... Valószínű, hogy a „várregále” elvét az 1200 körül meginduló nagyarányú birtokadományozások törték át...”⁶⁴ Ezzel lehetővé vált, hogy magánosok is várat építsenek birtokaikon, engedéllyel vagy anélkül. Ezek a „magánvárak” – a királyi várakkal ellentétben – nem képezték egy tartozékrendszer, „uradalom” központját, hanem a felépült vár a föld tartozéka lett. Egyrészt ezzel magya- rázható, hogy igen kevés – ebből a korszakból származó – vár szerepel a forrásokban, hiszen a „birtokjog szempontjából ... a vár léte vagy nem léte ekkoriban még tökéletesen mellékes körülmény volt.”⁶⁵ Az okleveles említések csekély számánál figyelembe kell vennünk azt is, hogy a rendelkezésünkre álló forrásanyag – Engel Pál becslése szerint – aligha lehet több az eredetileg készült oklevelek 1–2 %-ánál.⁶⁶

Rendeltetés: Korábban felmerült, hogy ezek a „kisvárak” azonosíthatók az Árpád- kori prédiумokkal.⁶⁷ Az 1980–90-es években kibontakozó vita azonban nem igazolta ezt a feltevést. Az írott források alapján a prédiум fogalmának sokkal szélesebb jelen-

60 FELD 1991. 201.

61 FELD 1987. 7.

62 FELD 1991. 208. Ugyanígy vélekedik legújabb értékelésében is: ezek a várak az 1200-as években megszaporodtak, majd 1320 után nagyrészt felhagyták őket: FELD 2000. 26.

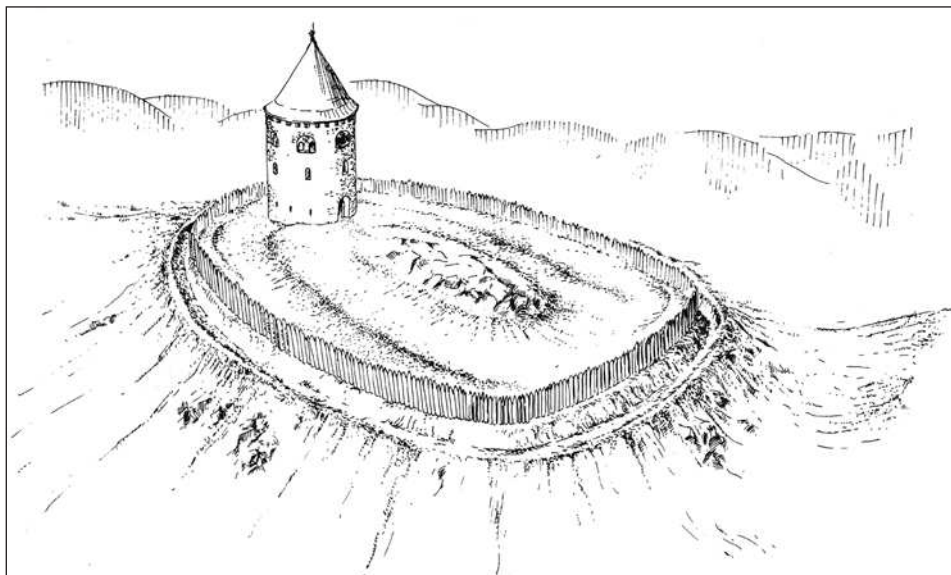
63 L. pl. Márianosztra-Bibervár. MIKLÓS 1983. 22., MRT XIII/2. köt. 17/13. lh. 186–188.

64 ENGEL 1987. 11.

65 ENGEL 1987. 13.

66 ENGEL 1987. 13–14.

67 NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979. 93–94., MIKLÓS 1982. 76–81.

9. Pécsvárad-Zengővár. Rekonstrukció. †Egyed Endre

téstartalom tulajdonítható.⁶⁸ Az újabb eredmények fényében valószínűsíthető, hogy e kisebb, egyszerűbb építmények egy részét is várnak, castrumnak tekintették és birtokosaik gyakran a legjelentősebb úri nemzetségekből kerültek ki. Nem indokolt tehát, hogy csak a nemesség alsó rétegeiben keressük építtetőiket.⁶⁹

Ezen objektumok rendeltetésének megállapításánál további tényezőket is figyelembe kell vennünk. Miután – mint már utaltam rá – *alapterületük* igen kicsi, ezért semmiképpen nem alkalmasak nagyobb tömegek, így a környék lakosságának befogadására. A néhány száz négyzetméteres alapterület csupán egy „kiscsalád”, néhány szolga és néhány állat védelmét biztosíthatta. Tekintetbe véve az *erődítés jellegét, szerkezetét*, természetes, hogy ez is csak kisebb csapattal szemben biztosíthatott tényleges védelmet.

Fontos szempont az is, hogy milyen magasságban épült a vár. Bizonyára más-más céllal létesítettek ilyen objektumot egy, a település közelében vagy felette emelkedő, kis relatív magasságú dombtetőn, illetve egy hegység belsejében, nagy magasságban levő hegytetőn, amely a településektől távol, nehezen megközelíthető helyen van. Egyelőre nyitott kérdés, hogy mennyiben kell számolnunk más – jogi, katonai vagy egyéb ismérvek alapján meghatározható – csoportokkal.⁷⁰

Valószínű, hogy az elkövetkező kutatások eredményei alapján is csak korlátozott mértékben lehet általánosító megállapításokat tenni. Minden egyes „kisvár” esetében egyedileg kell értelmezni a régészeti eredményeket, az esetleg rendelkezésre álló okleveles adatok figyelembe vételével. Remélhető, hogy sok ilyen vár ásatása és a további történeti kutatás együttes értelmezése lehetővé teszi azt, hogy árnyaltabb képet kapjunk ebben a kérdésben is.

68 FELD 2000. 25.

69 FELD 2000. 25.

70 FELD 2000. 25–26.

A Zengővár helye a 13. századi várépítészetben

Tekintettel arra, hogy a Zengővár településektől távol, nehezen megközelíthető helyen, kb. 430 m-es relatív magasságú hegytetőn épült fel, mindenképpen az „extrém” helyzetű várak közé sorolható. Ezen a tényen véleményem szerint az sem változtat, hogy a Zengő alatt a Ny-i és K-i oldalon is jelentős út húzódott.⁷¹ Nem jöhet számításba az esetleges útellenőrző szerep sem, mivel az erdős hegytetőről aligha látták be az utat, és ha észrevettek is valamit, mire leértek a meredek hegyoldalon, addigra az esetleges célpont rég eltűnt. A várak útellenőrző szerepének túlhangsúlyozása a kutatás mai állása szerint amúgy is túlhaladott.

A Zengővár kialakítása megfelel a „kisváarak”-nál (és általában a teljes 13. századi várépítészetnél) tapasztaltaknak: alkalmazkodtak a hegytető adottságaihoz, a meglevő természetes védettséget fokozták a sziklába vágott árok és a külső sánc készítésével. Az árok alakja, a sánc szerkezete is megegyezik az eddig ismert hasonló típusú hegyvidéki várakénak. A „kisváarak” többségénél a lakóterület szélén palánk vagy kő-, illetve téglafal is fokozza a védelmet. A Zengőváron ennek nem találtuk nyomát.⁷² Talán ezzel függ össze a két hosszanti oldalon látható tereplépcső (amennyiben ezek valóban Árpád-koriak és nem a 20. századi katonai objektummal kapcsolatosak).

A vár alapterülete (a sáncokkal együtt 7350 m², maga a lakóterület 3300 m² – 0,73, ill. 0,33 ha) a „kisváarak” átlagos méreteinél lényegesen nagyobb. Ez azonban azzal is magyarázható, hogy csak így, ekkora terület erősítésével tudták kihasználni a hegycsúcs természetes védettségét. Ha ugyanis kisebb felületet kerítettek volna le árokkal, sáncsal, nem érvényesülhetett volna kellőképpen sem a D-i természetes hegynyereg, sem az É-i meredek oldal. Ez – véleményem szerint – nem véletlen, hiszen, ha kisebb alapterületű várat kívántak volna létesíteni, arra alkalmas hegyet találhattak volna a környéken.

Mint fentebb már írtam, az ilyen típusú várakban gyakran csak egy – általában toronyszerű – épület nyomai figyelhetők meg. Néhány esetben előbukkan egyéb épület is: pl. Váchartyánban,⁷³ Dombóvár-Szigeterdőn,⁷⁴ a Zengőváron erre utaló jelenséget nem találtunk.⁷⁵ A tornyok építőanyaga – a helyi adottságok, illetve az épített anyagi lehetőségeinek függvényében – fa, téglalap vagy kő. Az eddig feltárt tornyok zöme négyzetes vagy zömök téglalap alaprajzú; a kör, illetve ovális alak ritkán, de előfordul: pl. Ipolydamásd-Zuváron. Miután ép, egyértelműen 13. századi torony – tudomásom szerint – nem maradt fenn, csupán alapterületüket, falvastagságukat tudjuk összevetni. Belső, lakható alapterületük 15 és 44 m² között váltakozik, falvastagságuk 85–250 cm.⁷⁶

71 GÁLLOS 1975. 26.

72 A rekonstrukciós rajzon (9. kép) ennek ellenére jelöltük a feltételezhető palánkot, mivel lehetséges, hogy valamilyen formában mégis elkészítették (pl. talpgerendákkal, aminek viszont régészeti nyoma nem marad).

73 MIKLÓS 1978. 95–105.

74 MIKLÓS Zsuzsa ásatása 1996–2000. L. az 59. jegyzetet.

75 Az 1998. évi ásatás eredményei alapján kicsi a valószínűsége annak, hogy a tornyon kívül egyéb épület nyoma előbukkanna a várban.

76 Az alábbi táblázatban szereplő 13. századi várak között kisebb és nagyobb alapterületűek egyaránt megtalálhatóak.

<i>Név</i>	<i>Torony belső területe</i>	<i>Falvastagság</i>
Dombóvár-Szigeterdő ⁷⁷	25	2,50
Ipolydamásd-Zuvár ⁷⁸	44,1	1,50
Kács-Várhegy ⁷⁹	25	2,50
Márianosztra-Bibervár ⁸⁰	15	1,60
Mende-Lányvár ⁸¹	21	2,40
Pécsvárad-Zengővár	38,46	2,50
Salgótarján-Salgóvár ⁸²	22	1,80–1,90
Váchartyán-Várhegy ⁸³	8	0,50
Váralja-Várfő ⁸⁴	32	0,85

Zengővár lakótornya így 250 cm-es falvastagságával, 38,46 m²-es belső terével a legnagyobbak közé sorolható.

A Zengőváron igen kevés leletanyag került felszínre. Ez a jelenség nem egyedülálló: hasonló a helyzet pl. Tolna megyében Ozora-Kálvárián,⁸⁵ valamint Pest megyében Tinnye-Kisváron,⁸⁶ Szokolya-Királyrét–Várhegyen is.⁸⁷ Az eddigi megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy ezeket a várakat csak felépítették (az is kérdéses, hogy egyáltalán befejezték-e őket), de használatukra, huzamosabb ott tartózkodásra nem került sor. Az előzőekben említett Tolna és Pest megyei példák esetében még épületnyom sem bukkant elő. Tekintettel arra, hogy mindegyikben igen kevés a lelet, a 13. századon belül – jelenlegi tudásunk szerint – egyiket sem lehet keltezni.

A fentiek értelmében a Zengővárnál is nehéz megállapítani, mi lehetett a rendeltetése.

Birtokviszonyok

Baranya megye területének nagy része az Árpád-korban királyi birtok volt. Ebből jelentős hányad került a királyi alapítású egyházak kezére. A történeti hagyomány szerint István király alapította a Vashegy (Mons Ferreus) tövében a pécsvárad apátságot.⁸⁸ Pécsvárad esetében az alapítás azt jelentette, hogy egy már álló, és két királyi kápolnával rendelkező, várszerűen erősített királyi udvarházat és az azt ellátó gazdasági szervezetet engedte át egyházi célja. Ennek időpontja kérdéses, mivel felszentelése a Pozsonyi Évkönyvek szerint olyan későn történt (1038), hogy a hamis alapítólevélben megadott alapítási és felszentelési dátum (997 és 1015) kétségbe vonható.⁸⁹ Az apátság birtokai

77 MIKLÓS 2007. 184–190.

78 MIKLÓS 1989. 7–10., 1–7. kép.

79 PARÁDI 1982. 9–30.

80 MIKLÓS 1983. 10–23.

81 MIKLÓS 1981. 233–250.

82 FELD 1984. 213–284.

83 MIKLÓS 1978. 95–105.

84 MIKLÓS 1998. 127–156.

85 Miklós Zsuzsa ásatása 1982. MIKLÓS 1988b. 281–282.

86 Miklós Zsuzsa ásatása 1980. MRT XIII/1. köt. 33/14. lh. 327–328.

87 Miklós Zsuzsa ásatása 1981. MRT XIII/2. köt. 27/1. lh. 351.

88 GYÖRFFY 1987. 255–256.

89 GYÖRFFY 1977. 187–188.

nagyrészt összefüggő uradalmat alkottak: a Mecsek Zengővár körüli erdeit és az ettől D-re elterülő termékeny dombságot foglalta magában.⁹⁰

Figyelembe véve azt, hogy Zengővár utaktól, településektől távol, nagy relatív magasságban és a pécsvárad apátság birtokán helyezkedik el, az a legvalószínűbb, hogy mentsvárnak épült. Építésének időpontját nehéz pontosan megállapítani. A leletek a 13. századon belüli keltezését nem tesznek lehetővé; oklevélben nem említik. Utóbbi – mint fentebb már láttuk – a vár értékelése szempontjából nem jelent semmit, mivel ebben a korszakban a birtokon épült vár csupán tartozéka volt a birtoknak, tehát nem feltétlenül kellett szerepelnie a birtokot tárgyaló oklevélben. Az apátság történetét szem előtt tartva, két korszak jöhet szóba: a tatárjárás környéke és a 13. század vége.

A tatárjárás a megye területén jelentős pusztulást okozott, Pécsváradot azonban nem érintette.⁹¹ A tatárok elvonulása után – IV. Béla ösztönzésére – nagyarányú várépítés kezdődött, szerte az országban. Talán erre az időszakra tehető az apátság várszerű megerősítése,⁹² és a Zengővár létesítése is. Szóba jöhet még a 13. század vége is, amikor a környékbeli nagybirtokos várurak harcaiba – birtokaik védelmében – bekapcsolódott a pécsi püspök és a pécsvárad apát is.⁹³ Esetleg ezekkel az eseményekkel is kapcsolatba hozható a Zengővár építése. Mindez azonban egyelőre feltételezés. Pontosabb korhatározást csak a 13. századi kerámia keltezésének finomításától várhatunk.

Az, hogy egy apátság, birtoka alkalmas részén várat építet, nem egyedülálló jelenség. Az I. András által 1055-ben alapított tihanyi bencés apátság közelében, a Csúcs-hegyen álló vár minden bizonnyal az apátsághoz kapcsolható. A kolostortól Ny-ra, mintegy 3 km-re emelkedő hegycsúcson egy ötszögletű épület (talán torony) maradványai láthatók. A 2 m-es falvastagságú építmény belső tere kb. 12 × 13 m (156 m²); É felől árok és sánc védi. A korábban római burgusnak tartott erődítményről valószínűsíthető, hogy középkori, és azonosítható a 13–16. század között gyakran emlegetett tihanyi várral. Bár 1327-ből még a tihanyi apátság váráról szóló oklevelet ismerünk,⁹⁴ a 14. században a vár a király, illetve a királyné birtokában van.⁹⁵

IRODALOM – ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ArchÉrt	Archeológiai Értesítő
Bándi–Kiss 1966	Bándi Gábor–Kiss Attila: A pécsvárad apátság ásatása. <i>Műemlékvédelem</i> 1966. 70–73.
Békefi 1907	Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
Castrum Bene 1989	Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990.
Dénes 1990a	Dénes József: Árpád-kori vár Gór-Kápolnadombon. <i>Castrum Bene</i> 1989. 203–207.

90 GYÖRFFY 1977. 237.

91 GÁLLOS 1975. 12.

92 BÁNDI–KISS 1966. 70.

93 GYÖRFFY 1987. 259.

94 BÉKEFI 1907. 303.

95 ERDÉLYI 1908. 245. MRT 2. köt. 45/2., 11. lh. 193., 196.

- Dénes 1990b Dénes József: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. *Castrum Bene* 1989, 42–55.
- Engel 1987 Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncváarak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 1987. 9–14.
- Erdélyi 1908 Erdélyi L. A tihanyi apátság története. I. köt. Budapest, 1908. (A Pannonhalmi Szentbenedek Rend története X.)
- Feld 1984 Feld István: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, X. (1984) 213–264.
- Feld 1985 Feld István: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszűrő feladatai. Budapest, 1985. 175–201.
- Feld 1987 Feld István: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisváarak kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 1987. 1–8.
- Feld 1991 Feld István: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem* 1991. 197–219.
- Feld 1994 Feld, István: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Chateau Gaillard*, XVI. (1993) Caen, 1994.
- Feld 2000 Feld István: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei. Sárospatak 2000.
- Gádor 1967 Gádor Judit: Középkori várak Nógrád megyében. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. ELTE BTK 1967.
- Gádor–Nováki–
Sándorfi 1978–79 Gádor Judit–Nováki Gyula–Sándorfi György: Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. *HOMK* 17. (1978–1979) 23–29.
- Gállos 1975 Gállos Ferenc–Gállos Orsolya: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. *Dunántúli Dolgozatok* 8. Pécs 1975.
- Gerő 1955 Gerő László: Magyarországi várépítéset. (Vázlat a magyar várépítéset fejezeteiről). Budapest, 1955.
- Gerő 1975 Várépítésetünk. Főszerk. Gerő László. Budapest, 1975.
- Györffy 1977 Györffy György: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy 1987 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. 3. kiad. Budapest, 1987.
- Holl 1973 Holl Imre: Sopron középkori városfalai IV. *ArchÉrt.* 100. (1973) 180–207.
- Holl 1992 Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Budapest, 1992. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- HOMÉ A Herman Ottó Múzeum Évkönyve
- HOMK A Herman Ottó Múzeum Közleményei
- JPMÉ A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
- Kárpáti 1983 Kárpáti Gábor: Elpusztult középkori települések Pécsváradon. *JPMÉ XXVIII.* (1983) 117–130.
- Kiss 1988 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I-II. Budapest, 1988.
- Koppány 1999 Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.

- Kubinyi 1990 Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése. *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös 1990. 290–299.
- Kubinyi 1992 Kubinyi András: Középkori váraink néhány kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 1992/2. 117–121.
- Magyar–Nováki 2005 Magyar Kálmán–Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.
- Márton 1911 Márton Lajos: Nógrád vármegye őskora. In: Borovszky Sándor (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Budapest, 1911. 321–346.
- Miklós 1978 Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. *ArchÉrt*, 105. (1978) 95–105.
- Miklós 1981 Miklós Zsuzsa: Árpád-kori földvár Mende-Lányváron. *ArchÉrt*, 108. (1981) 233–250.
- Miklós 1982 Miklós Zsuzsa: A Gödöllői dombvidék várai. Múzeumi Füzetek 21. Aszód, 1982.
- Miklós 1983 Miklós Zsuzsa: Ásatás Márianosztra-Biberváron. *ArchÉrt*, 110. (1983) 10–23.
- Miklós 1985 Miklós Zsuzsa: Árpád-kori (12–14. századi) kisváarak Magyarországon. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985. 143–158.
- Miklós 1987 Miklós Zsuzsa: Hozzászólás az Árpád-kori, ún. kisváarak kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 1987. 15.
- Miklós 1988a Miklós Zsuzsa: A Tolna megyei Nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy). *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 14. (1988)
- Miklós 1988b Miklós Zsuzsa: A Kálvária-domb Árpád-kori sáncvára. In: Feld István–Kisfaludi Júlia–Vörös István–Koppány Tibor–Gerelyes Ibolya–Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, XIV. (1988) 281–282.
- Miklós 1989 Miklós Zsuzsa: Ipolydamásd várai. *Váci Könyvek*, 4. (1989) 7–28., 1–20. kép.
- Miklós 1998 Miklós Zsuzsa: Váralja-Várfő XIII. századi vára. *WMMÉ* XX. (1998) 127–156.
- Miklós 2007 Miklós Zsuzsa: Tolna megye várai. Budapest, 2007.
- MRT Magyarország Régészeti Topográfiája
- MRT XIII/1. Dinnyés István–Kővári Klára–Lovag Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Topál Judit–Torma István: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. (XIII/1. köt.) Budapest, 1986.
- MRT XIII/2. Dinnyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. (XIII/2. köt.) Budapest, 1993. (Magyarország Régészeti Topográfiája 9. kötet)
- Nováki 1996 Nováki Gyula: Két Somogy megyei középkori vár új felmérése. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1996/1. 47–52.

- Nováki 1997 Nováki Gyula: Középkori várak új felmérése a Mátrában. Mátrai tanulmányok. Gyöngyös, 1997. 7–20.
- Nováki–Sándorfi 1991 Nováki Gyula–Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai. I. *Műemlékvédelem*, 1991. 258–267.
- Nováki–Sándorfi 1992 Nováki Gyula–Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc, 1992.
- Nováki–Sándorfi 1992a Nováki Gyula–Sándorfi György: Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. *Műemlékvédelem*, 1992. 52–58.
- Nováki–Sándorfi 1992b Nováki Gyula–Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai. III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. *Műemlékvédelem*, 1992. 147–154.
- Nováki–Sándorfi–
Miklós 1979 Nováki Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- Nováki–Sárközy 1999 Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén: Várak a magyarországi Gömörben. HOMÉ XXXVII. (1999) 329–348.
- Nováki–Sárközy–
Feld 2007 Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Szerk. Sárközy Sebestyén. Budapest–Miskolc, 2007.
- Nováki–Sárközy–
Sándorfi 1997 Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Sándorfi György: Abaúj-Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig). I. Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Forró, 1997. 12–102.
- Parádi 1982 Parádi Nándor: A kácsi középkori lakótorony. HOMÉ XXI. (1982) 9–30.
- Patay 1954 Patay Pál: Nógrád megye régészeti emlékei. In: Nógrád megye műemlékei. Budapest, 1954. 13–34.
- Sándorfi 1987 Sándorfi György: Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. *Műemlékvédelem*, 1987. 16.
- Terei 1998 Terei György: Fejér megye középkori és koraújkorai erődítményei. Kézirat. Egyetemi szakdolgozat, ELTE BTK, Budapest, 1998.
- Terei 2004 Terei György: XII–XIV. századi várak Fejér megyében. „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 533–552.
- Tolnai 1996 Tolnai Gergely: Középkori várak a Baranyai-dombság területén. Egyetemi szakdolgozat. ELTE BTK, 1996.
- Vándor 1987 Vándor László: A Hahót-nemzetség korai központjai (Adatok a zalai várépítészet kezdeteihez). A Dunántúl településtörténete. VII. Veszprém, 1987. 53–60.
- Vándor 1990 Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. Castrum Bene 1989. 56–67.
- Wosinsky 1896 Wosinsky Mór: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I-II. Budapest, 1896.

GONDOLATOK A KÉSŐ ÁRPÁD-KORI NEMESI VÁRAK FUNKCIÓJÁHOZ ÉS TERMINOLÓGIÁJÁHOZ A SAJÓ-VÖLGYI HUSZITA ERŐSSÉGEK ELŐZMÉNYEI KAPCSÁN

Bevezetés

A 15. század huszitái szinte minden magaslatot és stratégiai pontot megszálltak a keleti Felvidéken – írta csaknem száz évvel ezelőtt Tóth-Szabó Pál.¹ Hunyadi Mátyás udvari krónikása, Antonio Bonfini szerint ezen cseh zsoldosok „rabló szándékkal erődöket emeltek szerte az országban. ... váracskaik voltak, amelyeket vagy erővel foglaltak el, vagy frissiben maguk építettek”.² Az itáliai történetíró nyomán, valamint a későbbi népi toposzok alapján a helyi közvélekedés huszita eredetű földvárakként tartja számon a vidék számos erősségét mind a mai napig.³ Ez vonatkozik a Sajó-völgy számos kisebb-nagyobb erődítésére is, de nem ismeretlen az Északi-középhegység többi vára esetében sem. A mondabeli huszita eredeztetés azonban lényegesen árnyaltabb történeti valóságot rejt. Észak-Magyarország és Szlovákia területén a már régészetileg kutatott, a közvéle-mény által Mátyás-korinak, huszitanak, vagy éppen csehnek tartott várak mindegyikéről bebizonyosodott, hogy Árpád-kori előzményekkel bírnak.⁴ Valóban, ha csak tipológiai alapon vizsgálánánk meg az objektumokat, a középkorkutató számára már csak ebből is feltűnhetne a hasonlóság a huszita zsoldosok és a késő Árpád-kor várai között. A régészeti ásatások ennél konkrétabb alátámasztást is nyújtanak, a bratrik által megszállt magaslatok mindegyikén korábbi erődítés nyomait találták meg, melyeket a 15. században csak újrahasznosítottak. A „csehek” építkezéseinek ezért minden esetben egy-egy Árpád-kori várrom nyújtotta a keretet.

Kutatási területem, a Sajó-völgy szűkebb környezetében tíz olyan Árpád-kori várnak tartott objektumot ismerünk (1. kép), melyek későbbi történetét ugyancsak átszötte a huszita toposz:⁵ 1. Sajószentpéter-Tömlőc-tető, 2. Kazincbarcika-Vár-domb, 3. Vadna-Vár-tető, 4. Sajóvelezd-Vár, 5. Sajómercse-Kolozska-tető, 6. Sajónémeti-Vár-hegy, 7. Sajógalgóc-Vár-tető, 8. Putnok-Kakasvár, 9. Kelemér-Mohosvár, 10. Hangony-Birinyvár.⁶ A mintegy 380 km²-nyi területen ez a szám meglepően soknak tűnik, hiszen átlagosan

1 TÓTH-SZABÓ 1917. 267–332.

2 BONFINI 1995. 215 (659.)

3 FERENCZI 1963. 112–114.

4 A Sajó-völgye esetében régészeti ásatással kutatott: Kazincbarcika-Vár-domb (Kozák Károly, 1955); Kelemér-Mohosvár (Pusztai Tamás, 1999–2008); Vadna-Vár-tető (Szörényi Gábor András, 2009). Szisztematikus terepbejárással és felmérésekkel kutatott: Sajónémeti-Vár-hegy (Szörényi Gábor András, 2008). Nógrád megye területén kutatott: Zagyvafő (Bodnár Katalin, Juan Cabello, 1987–1988), Sámsonháza-Fejérvő (Rácz Miklós, 2004–2005). Szlovákia területén feltárt: Liptószentmária-Havran (Karol Pieta, 1988–1991), Jolsva-Óvár (Olexa László-Tökölly Gábor, 1976), Sajógömör (B. Kovács István, 1993–1995).

5 DOBOSY 1975., NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007.

6 Ma: 1–10-ig Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1–7-ig a történeti Borsod vármegye, 8–10-ig történeti Gömör vármegye. Nem vettem bele a sorba az ún. sajóivánkai várat, ugyanis a vadnai vártól mindössze 500 m-re fekvő kicsiny erősséget a vizsgált korszakon kívüli, későbbi alapítású elővédműnek tarthatjuk., lásd erre: SZÖRÉNYI 2010. 108–109. Hasonló indítatásból hagytam ki Darnya-Tuszavárat, mely egykorúsága nem feltételezhető a tőle 1,5 km-re fekvő Hangony-Birinyvárral.

5–6 km-ként újabb és újabb erősségbe ütközünk. Ez a sűrűség azonban nem egyedi eset, a Bükk peremén utazva s majdhogynem bármely tetszőleges pontban megállva legalább egy, de gyakran két várra tekinthetünk fel, de ugyanez figyelhető meg a Mátra, vagy éppen a Cserhát vidékén is.

Ezen késő Árpád-kori váraink kérdéskörére bő három évtizede figyelt fel a kutatás. Az ekkor épült várak számát tekintve méltán nevezték létrejöttük korszakát a várépítéssel fénykorának.⁷ Az elmúlt harminc évben számos új adattal bővült tudásunk, amit a régészek mellett történészeink átfogó vizsgálatai is döntő módon befolyásoltak. A tanulmányokban, vártopográfiákban olvasható szintézisek eddig azonban nem foglalkoztak az egyes vidékeken tapasztalható rendkívül sűrű várhálózattal, azaz a területi intenzitással és az ebből fakadó funkció kérdésével, másrészt a terminológia is mind a mai napig vitatott maradt. Ugyanakkor a nemzetközi kutatás már külön konferenciát szánt „a vár és funkció” valamint „a vár és építési helye” kérdésének,⁸ de ezek során magyarországi elemzés nem született, illetve a külföldi párhuzamokat eddig nem hasznosította a hazai kutatás. Az alábbiakban eme nyitott kérdések megválaszolására teszek kísérletet a Sajó-völgy 13. századra is keltezhető várainak bemutatásával, a történeti és régészeti források alapján.

1. Késő Árpád-kori birtokviszonyok a Sajó völgyében

Amennyiben 13. századi várakról van szó, úgy Engel Pál megállapításait elfogadva megállapítható, hogy ezen építmények nem voltak jogi központjai egy-egy birtoknak, hanem megfordítva, a vár az utóbbi tartozéka volt, akár egy-egy erdő, víz, föld stb.⁹ Ezért a késő Árpád-kori birtokviszonyok elemzése nélkülözhetetlen az erősségek területi intenzitása, valamint funkciója megvilágítása szempontjából. Kiindulásképpen a kérdéses terület középkori településtopográfiáját kellett elkészítenem, melyhez alapvető forrásként használtam Györffy György történeti földrajzát, valamint Ila Bálint gömöri monográfiáját¹⁰, s ezeket további levéltári és terepbejárási adatokkal egészítettem ki (2. kép és 1. táblázat).¹¹

A Sajó középső völgye (Borsodi-medence) a mai viszonyokhoz hasonlóan sűrűn lakott területnek számított a középkorban is. Az intenzív településhálózat sok kisebb-nagyobb birtoktest kialakulását eredményezte, így ezen a viszonylag kis területen több mint tíz különböző birtokos, illetve nemzetség, család rendelkezett földekkel, azaz egy elaprózódott birtokstruktúra jött létre (3. kép), melyre a néhány településből álló birtok volt a 13. század második felében és a század fordulóján jellemző.

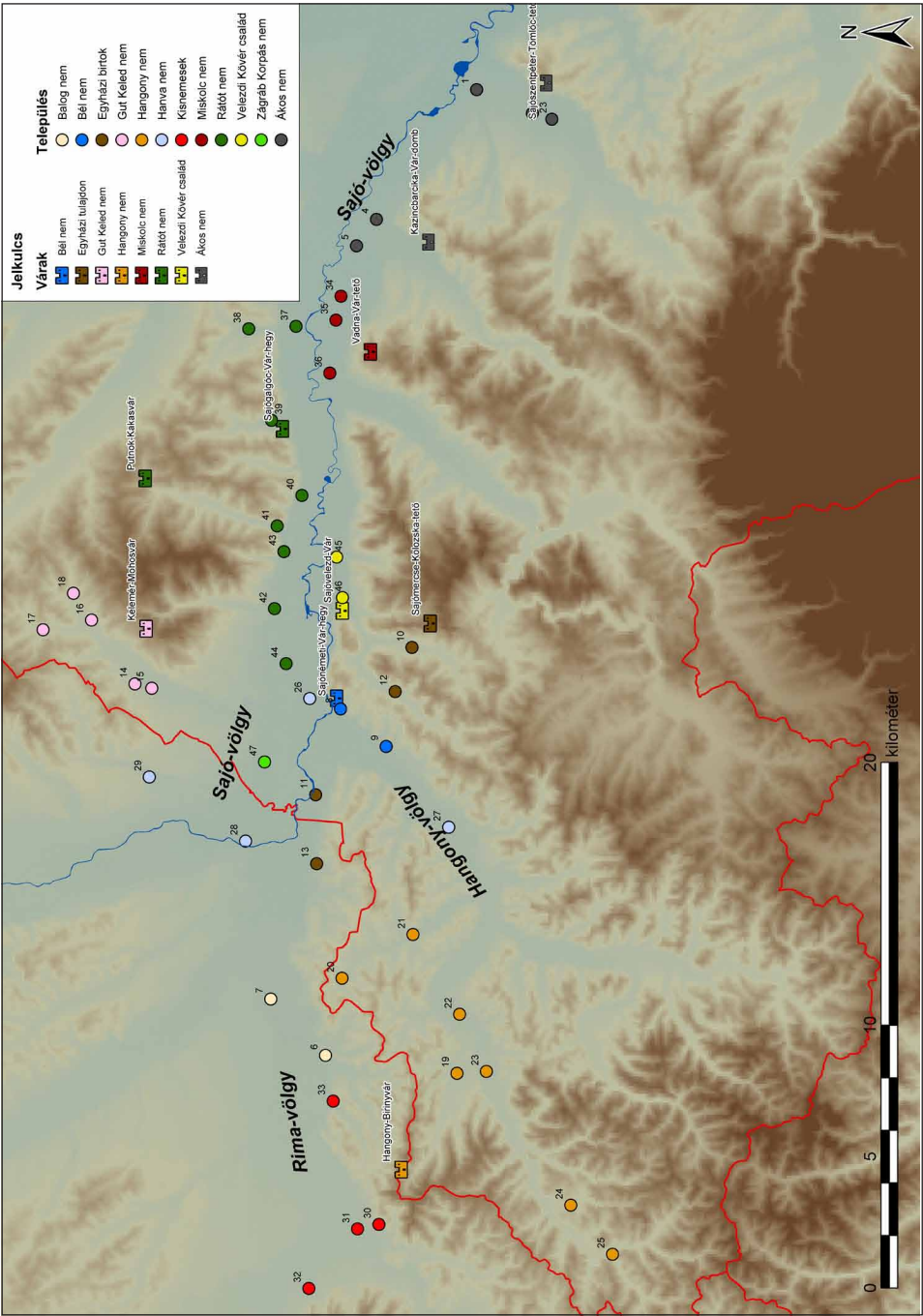
7 FELD 1990. 11.

8 Castrum Bene 8. Burg und Funktion, 2006.; Castrum Bene 9. Burg und ihr Burgplatz, 2006. Ez utóbbi konferenciakötetben Fülöp András és Koppány András a helyválasztásnak csak egy konkrét, szűk kérdéséről, a sziklafelszínek építészeti lehetőségeiről értekeztek. A fenti témákkal általánosságban eddig nem foglalkozott a hazai kutatás.

9 ENGEL 1987. 12.

10 GYÖRFFY 1987. I. és GYÖRFFY 1987. II., valamint ILA 1944. 1976.

11 Itt köszönném meg Bodnár Tamás levéltárosnak (BAZmLt.), hogy adatait rendelkezésemre bocsátotta.

2. kép

<i>Id</i>	<i>Településnév</i>	<i>Birtokos</i>	<i>Id</i>	<i>Településnév</i>	<i>Birtokos</i>
1	Kisfalud	Ákos nem	25	Domaháza	Hangony nem
2	Sajókápolna	Ákos nem	26	Hét	Hanva nem
3	Tótpáltelke	Ákos nem	27	Várkony	Hanva nem
4	Kazinc	Ákos nem	28	Lénártfalva	Hanva nem
5	Barcika	Ákos nem	29	Abafalva	Hanva nem
6	Jéne	Balog nem	30	Darnya	Kisnemesek
7	Rimaszécs	Balog nem	31	Simonyi	Kisnemesek
8	Németi	Bél nem	32	Serke	Kisnemesek
9	Centerfalva	Bél nem	33	Harmac	Kisnemesek
10	Mercse	Egyházi birtok	34	Harnóc	Miskolc nem
11	Püspöki	Egyházi birtok	35	Ivánka	Miskolc nem
12	Királd	Egyházi birtok	36	Vadna	Miskolc nem
13	Velkenye	Egyházi birtok	37	Kaza	Rátót nem
14	Lőrincfalva	Gut Keled nem	38	Paticsány	Rátót nem
15	Kisfalud	Gut Keled nem	39	Galgóc	Rátót nem
16	Kelemér	Gut Keled nem	40	Dubicsány	Rátót nem
17	Poszsoba	Gut Keled nem	41	Suponyó	Rátót nem
18	Fancsal	Gut Keled nem	42	Putnok	Rátót nem
19	Felsőhangony	Hangony nem	43	Dienesfalva	Rátót nem
20	Susa	Hangony nem	44	Pokaj	Rátót nem
21	Uraj	Hangony nem	45	Alsóvelezd	Velezdi Kövér család
22	Szentsimon	Hangony nem	46	Felsővelezd	Velezdi Kövér család
23	Alsóhangony	Hangony nem	47	Pogony	Zágráb Korpás nem
24	Kissikátor	Hangony nem			

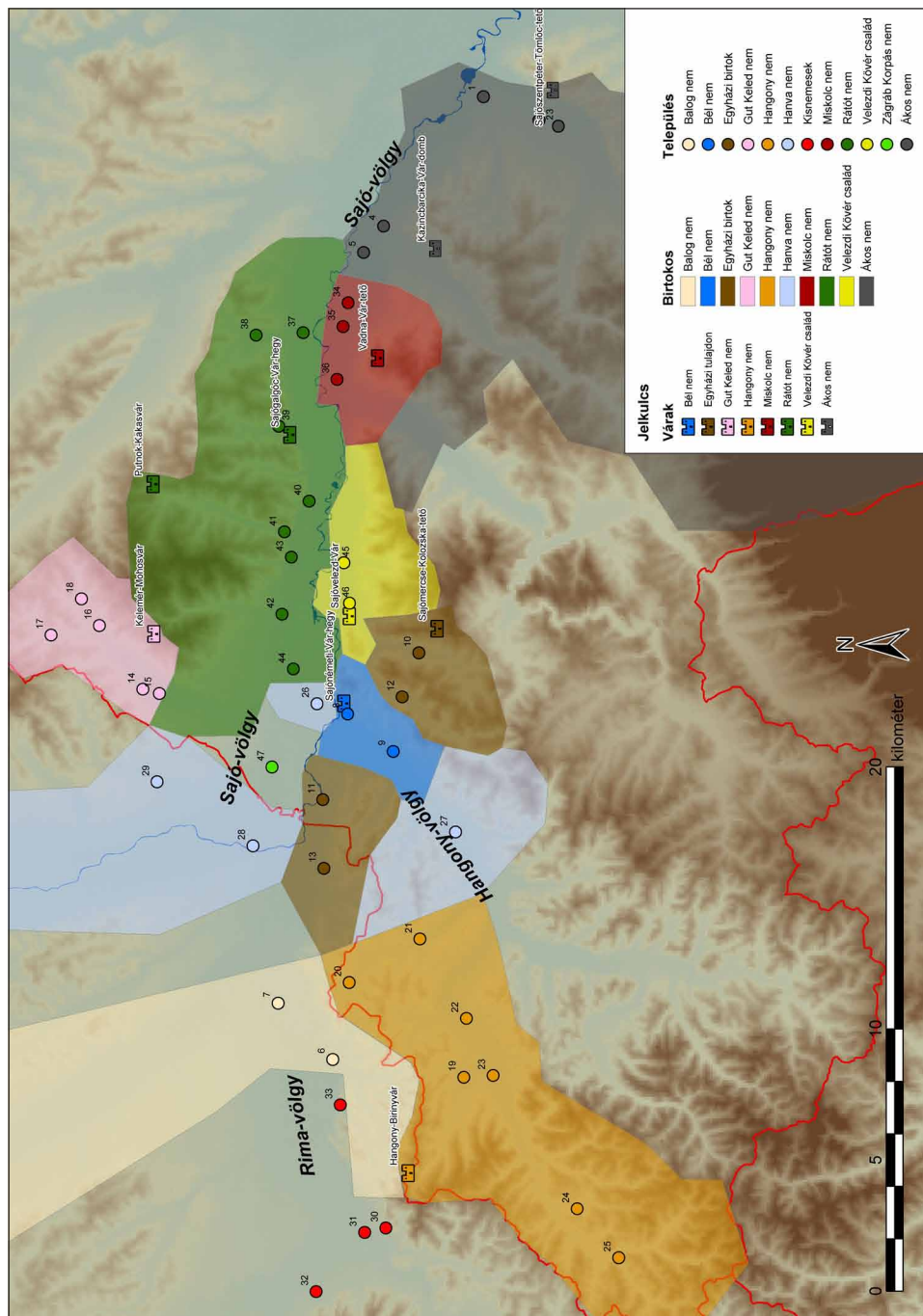
1. táblázat

1.1. Miskolc nemzetség és birtokaik¹²

A Miskolc nemzetséget a vadnai vár birtoklástörténete kapcsán mutatom be. A nemzetség őse, Domokos bán a 12. század végén jelent meg a forrásokban, ő később fiával, Borssal együtt, a Sopron vármegyei Borsmonostor alapítója volt. A kutatási területünkől viszonylag távoli vidékről eredő család utóbb említett tagja révén jutott nagyobb földterületekhez Borsod vármegyében. Bors 1237-es végrendelete alapján tudjuk, hogy köztük volt a Sajó-völgyi Vadna, Ivánka, Harnóc, Barca és Karácsonyfalva, azaz tulajdonképpen a vadnai vár teljes előtere. Az említett végrendelet szerint a fenti településeket Bors az általa létesített monostorra hagyta volna, de valószínűsíthető, hogy hamis oklevélről van szó, ugyanis ezek a birtokok soha sem szerepeltek az apátság falvai között.¹³ A hamisítást igazolja, hogy Vadnát (mint az említett falvak közti legjelentősebbet) később is a Miskolc nem tagjai bírták. Így 1263 körül e nemzetség tagja, Tamás fia Szőke Miklós örökölte a falut, aki közelebből nem ismert időpontban, de biztosan 1268 előtt hűtlenség vádjába esett. Tulajdonképpen sikkasztást követett el, az V. István ifjabb király által rábízott 300

12 A Miskolc nemzetség genealógiájára és birtoklástörténetére l.: KARÁCSONY 1900. 820–826., vö. DRASKÓCZY 1996. 86–98.

13 SZENTPÉTERY 1916. 65. és 120.

3. kép

márkát nem juttatta el unokatestvérének, Panyit ispánnak, aki a későbbi király követeként ezzel fedezte volna költségeit a tatároknál. Mivel Szőke Miklós a sikkasztást követően azon nyomban (az 1268-as esztendő folyamán) IV. Béla király területére, a család Valkó megyei birtokára távozott és soha nem tért vissza, így az ifjabb király büntetésként elkobozta birtokait és azokat Panyitnak adta. Bár a források nem egyértelműek, az utóbbi így vélhetően 1268-ban megszerezte az elkobzott birtokok közt Vadnát és környékét is.¹⁴

Panyit és három fia: László, Miklós és II. Pál nagyobb, de szigetszerű birtokot épített ki a Bükk-hegység körül az 1270–1290-es években. Ehhez tartozott Szilvásvár és környéke, Tard és környéke, Vadna és környéke, valamint természetesen birtokosak voltak Miskolc területén is. A birtokaik mozaikszerű elhelyezkedéséből adódó problémákat fokozta, hogy szomszédságukban az Ákos nemzetség tagja, Ernye bán ugyancsak egy nagyobb, de összefüggő birtoktestet épített ki. Ezt az Ernye bánt Panyit hadvezéréként a Tiszántúlon lezajlott csata során, 1265-ben foglyul is ejtette, tehát a viszony kifejezetten ellenséges lehetett köztük.¹⁵ Nyilván ez a potenciális veszélyhelyzet ösztönözte a Panyitot és fiait várépítésre. Ez utóbbi érdekes képet mutat, ugyanis három birtoktestükön, három váruk létesült.¹⁶ Közvetve Panyit fia Pál építésének tarthatjuk Éleskő várát a szilvásváradí birtokon. Tard és Tárnokbála határában szintén a Panyitok emelheték Cserép várát.¹⁷ Végül ebbe a sorba helyezhetjük a 13. század második felében emelt vadnai várat is, amely szintén az ő területükön feküdt. Vitatott továbbá még a ma Felsőzsolca közigazgatási területéhez tartozó Vár-domb erősségének hovatartozása, ugyanis 1281-ben épp Panyit fiai, Miklós és László határolták el területeiket az Ákosok zsolcai és arnóti birtokától, mely határt a Sajó medre képezte. A folyó ezen szakaszán történt többszöri mederváltása miatt azonban nem egyértelmű a várhely középkori hovatartozása, de bizonyos, hogy ezen két nemzetség egyike emelhetette a birtoka peremén.¹⁸

Panyit fiainak nem volt fiúörököse, így a századforduló környékén birtokaik, köztük Vadna is, a rokonság kezére kerültek. A Miskolc nemzetség eme tagjai a tartomány-úri háborúskodás idejében Aba Amadé familiárisai lettek, míg Panyit leánya a Balog nemzetségből származó Szécsi családba házasodott, mely utóbbi tagjai viszont Károly Róbert támogatói voltak. Az Anjou-uralkodó 1322-ben a Miskolc nem birtokait a hozzá hű Szécsi család kezére juttatta, így leányágon Panyit unokái örökölhették azt.

1.2. Ákos nem és birtokaik¹⁹

Borsod vármegye legjelentősebb késő Árpád-kori, kora Anjou-kori nemzetségét Sajószentpéter-Tömlöc-tető és a kazincbarcikai Vár-domb elemzése kapcsán mutatom be. Viszonylag egységesnek mondható birtoktestüket a Bükk-hegység keleti felében épí-

14 GYÖRFFY 1987. I. 813. A Vadna birtokosaként itt említett Ponicz ispán névalak feltehetőleg Panyit ispánnal azonosítható.

15 ZSOLDOS 2007. 70. A források a foglyul ejtésben bizonytalanok, egyes adatok szerint nem Panyit, hanem Csák Péter sikere, hogy Ernyét, IV. Béla király seregének parancsnokát elfogták.

16 A három Panyit fiú három vára kísérteties hasonlóságot mutat nógrádi Kacsics nemzetség Illés ágának várépítkezéseivel, ahol Illés fia Péter egy-egy leszármazottja emelhetette Baglyaskő, Sztrahora, Hollókő, Somoskő és esetleg Szőlös várát. PÁLMÁNY 1990. 22–36.

17 Cserépvár korai építésére l.: SZÖRÉNYI 2008. 146.

18 WOLF 2004. 683. vö. NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 46. (A Panyitok kapcsán természetesen merülhetne fel Miskolc városa is, ahol a nemzetség minden ága birtokos volt, sőt feltételezhető, hogy a tatolcai bencés apátság környékén létezett egy vár is. Ennek helye azonban egyelőre teljesen kérdéses a kutatás számára, ezért ennek további elemzésébe itt nem bocsátkozunk.)

19 Az Ákos nemzetség birtoklástörténetére l.: DRASKÓCZY 1996. 93–105.

tette ki Ernye bán. Mint említettem, az Ákosok ellenséges viszonyt ápoltak a Miskolc nemmel, hiszen Ernye hű maradt IV. Bélához, míg a Panyitok az ifjabb királyt támogatták. V. István később konszolidálta viszonyát apja hűségesei támogatásával, így azok hatalma az ő uralkodása alatt sem csorbul. Az Ákosok a Panyitokkal azonos időben jelentek meg a területen, 1254-ben már váruk is állt a dédesi hegyen, amely magaslatot épp a Miskolc nemtől vásárolták meg 1247 és 1254 közötti években.²⁰ Borsod megye területén összesen 39 helységben voltak birtokosok, ezek egy része a Sajó-völgyébe esett, ahol további két erősítést is emelhettek, az egyiket a Kazinc falu feletti magaslaton,²¹ a másikat a Sajókápolna és Tótpáltelek falvak fölötti Tömlöc-tetőn.²² Mivel Kazinc falut, két további közeli településsel együtt 1265 előtt Ernye az egyik szerviensének adományozta, az itteni vár létesítését vagy felügyeletét elviekben a nemzetség bizalmi embere is elláthatta.

1.3. Rátót nemzetség és birtokaik²³

A Sajó bal partján elhelyezkedő várak közül kettő, Sajóalgóc és Putnok-Kakasvár területe volt a Rátótok kezében. Domokos, IV. Béla tárnokmestere 1238-40 körül szerzett összefüggő birtokokat a Sajó északi partján, Gömör és Borsod vármegyék határterületén. A család ezt követően ugyan több ágra bomlott, de a testvérek (Domokos fia István, Pásztói ág; Lestyák, Feledi ág; Olivér, Putnoki ág) az Árpád-kor folyamán és a 14. század elején még közösen bírták Putnok és Kaza környékét, sok-sok apró faluval. 1283-ban még együtt osztottak meg ezen két fontos településükön, amelyek kiemelkedő értékkel bírtak, hiszen vásártartó és vámszedő joguk volt.²⁴ Csak a 14. század folyamán kezdődött hosszú ellenségeskedés az unokatestvérek – a Pásztói ágból származó Kazai Kakas család és a Putnoki család – között. Magukat a családokat is csak 1322-től különböztették meg előnevekkel.²⁵ Ez a vita a század végére azt eredményezte, hogy a Kakasok önálló birtokot hasítottak ki a teljes Putnok alatti részből. Váraink életének a késő Árpád-kori, kora Anjou-kori periódusában azonban még egy egységként kell tekintenünk a teljes Rátót területre, melynek közepén mindössze egy jelentékenyebb erősség, Sajóalgóc és egy talán befejezetlen, jelentéktelen és amúgy is bizonytalan korú és jellegű objektum, a Kakasvár állott.

1.4. További kisebb birtokosok

Sajóvelezd és Kelemér várai kapcsán meg kell említeni egy-egy további birtoktestet. Ezek, bár területileg feltétlenül kisebb, de szigetszerűen beékelődő birtokok voltak, amelyek az előzőekhez képest kevésbé számítottak jelentősnek, s így értékesnek.

A két részből álló Velezd falu (Alsó és Felső, vagy Váralja Velezd) a Hont-Pázmány nembeli Velezdi Kövér család birtoka volt. Ugyan 1294-ben a Rátótok szerették volna

20 Kérdéses, hogy ez a korai vár a Kisvár-hegy szédítő sziklasírtján, vagy a késő középkori Nagyvár-hegy területén állott. Gál-Mlakár Viktor és Szörényi Gábor András 2009-es Nagyvár-hegyen végzett régészeti megfigyelése azonban Árpád-kori leleteket is eredményezett, így a szerző elsődleges véleménye szerint Ernye erősségét a Nagyvár-hegyen kereshetjük.

21 Kozák Károly 1955-ös ásatása, dokumentációját l.: MNM-Régészeti Adattár, 350. K. IV.

22 Tóth 2007. 13. Tótpáltelek possessio 1341-es határjárásában Tömlöc-hegy nevezetű „kis hegynek” – azaz már nem várnak, tömlöcnek, vagy őrhelynek, hanem hegynek – nevezik az objektumot.

23 A Rátót nem genealógiájára l.: KARÁCSONY 1900. 920–921., a birtoklástörténetükre l.: BODNÁR 2001. 109–117.

24 BODNÁR 2001. 110. Putnok 1282-től vámszedőhely és vásártartó város.

25 BAZmLt. XV-61. Ekkortól nevezik a Putnoki ágat Putnoki családnak, a kazaiakat pedig Kakas Miklós özvegye révén 1323-ban kezdik külön emlegetni.

ezt megvásárolni, de mivel később is ugyanazok a birtokosok tűnnek fel az oklevelekben, ezért valószínűsíthető, hogy az üzlet nem ment végbe, illetve esetleg visszaváltásra került sor. A birtokon lévő várat ugyan név szerint közvetlenül nem említik meg a források, de Fügedi Erik egy, két oklevélben is szereplő, név nélkül feltüntetett erősségekben mégis Velezdet sejtí. A 1284 körül keltezett oklevélben a Hont-Pázmány nembéli (Kövér) Miklósnak engedélyezte IV. László, hogy az ország érdekében várat emelhessen, azzal a feltétellel, hogy onnan gonosz tettet nem fog elkövetni. Egy 1298 utánra keltezhető okirat szerint azonban az újonnan emelt várakat le kellett volna rombolni, köztük Miklós ismeretlen nevű várát is, de ő azzal védekezett, hogy „még mielőtt a vár megépült volna, azon a helyen a keresztények megszámlálhatatlan tömege menekült meg a tatárok kegyetlen gyilkolásától [1241-es tatárjárás], s legutóbb néhány éve, a keresztények nagy sokasága került el az istentelen tatárok támadását [1285-ös tatárjárás].”²⁶ Ezt követően a vár megmenekült a lerombolástól, hiszen azt a 14. század folyamán is, 1362-ig egészen bizonyosan használták, de ezt követően felhagyhatták. 1379-től már csak elhagyott, várhelyként (*loco castris*) tartották számon.²⁷

A másik birtoktest, a Sajóba torkolló Keleméri-patak völgyének felső, szakaszán a Gut-Keled nemzetség birtoka volt hosszú időn keresztül, 1232-től a 15. század közepéig.²⁸ Az e területen található falvak (Poszoba, Fancsal, Kelemér, Kisfalud és vélhetően Lőrincfalva²⁹) sűrű településhálózatot jelölnek a völgyben, mely fölél magasodott az utóbbi három falu határán álló Mohosvár.

1.5. Sajónémeti és Sajómercse, a Bél nemzetség és az egyházi földek

Sajónémeti kapcsán több birtokost is említeni kell. A falu tulajdonosai a Bükk nyugati oldalán jelentékeny szerepet betöltő Bél nemzetség kisebb vagyonú tagjai voltak. Mellettük 1246-ig a Miskolc nem is birtokolt részeket a faluban, de azokat megvásárolta tőlük a Bél nembéli Károly fia János. Az ő és testvére, Miklós ingatlanjai ezzel határosak lettek egymással, s ezek minden bizonnyal magukba foglalták a mai Vár-hegyet is, így az erősség építtetőjének Jánost és/vagy Miklóst tarthatjuk.³⁰ A vár későbbi tulajdonosa is e nemzetség volt, s bár Miklósnak voltak örökösei, de ő 1293-ban adoptált két másik, ugyancsak Bél nembéli nemest, akik így Németi birtokosai lettek. A család, melyet a későbbi források Bekénynek neveznek, hosszú évszázadokon keresztül játszott szerepet Németiben.³¹

A falu két egyházi birtoktest közé ékelődött. Nyugatról Sajópüspöki határolta, amelyet 1297-ben úgy említettek, hogy az emberemlékezet óta az esztergomi érsek földje volt. 1336-ig ez az állapot nem is változott, ekkor azonban a falut megvásárolta a Rátót nembéli Putnoki család. Németi déli, délkeleti szomszédságát ugyancsak egyházi birtokok alkották. 1234-ben a szintén Bél nembéli Cletus egri püspök a bélháromkúti ciszterci apátságnak adományozta Királdot és Sajómercset. Bár az előzőt 1293-ban eladták a Rátót nemzetségnek, az utóbbi birtok, melyen vár is állott, még 1330-ban is az apátság földje volt.

26 FÜGEDI 1977. 18., 51., vö. MOL DL 75163.

27 MOL DL 5115., CSÁNKI 1890. 182.

28 PUSZTAI 2007. 39–64., KARÁCSONYI 1900. 496., 505.

29 Lőrincfalva, más néven Egyházasmálé tulajdonviszonya kérdéses. Nevét kápolnája védőszentjéről kapta, 13. századi végi alapítású településnek tarthatjuk. A név után alapítója a Gutkeled nembéli Dorog fia Lőrinc lehetett, így a nemzetség birtokrészét képezte. ILA 1944. 610.

30 HOKI. 14.

31 KARÁCSONYI 1900. 251–256., CSÁNKI 1890. 183.

Érdekes néhány szót szólni a Sajónémetitől északnyugatra, nyugatra eső sík, folyómenti területekről is, ahol további nemesek földjei feküdtek. Itt ugyan nincsenek várak, de a „konkurens” birtokosok miatt nem érdektelen e vidék. Németivel szemben, a túlsáron fekvő Hét falu tulajdonosai kevésbé gazdag nemesek voltak. Hét, valamint a környék az ún. Hanva nem birtoka volt, amely már korábban több ágra oszlott. A mai országhatár és a Sajó metszésében fekvő területet 1268-tól Aba és utódai örökölték. Ezen hanvai kismesek, az Abafiak leszármazottjai alapították e szűkebb vidék településeit: Abafálvát, Lénártfalvát (ma Szlovákia), Várkonyt (ma Ózd város része), valamint magát Hét falut is.³² Közéjük ékelődött Pogony falu (ma Bánréve), mely Rátótok és a Zágráb-Korpás nemzetség között megosztott szigetszerű tulajdont képzett.³³ Tehát Sajónémetivel szemben mindössze egy-egy településsel bíró nemesekkel, kismemesekkel is számolnunk kell az Árpád-kor végén, azon túl viszont már a Rátótok összefüggő birtoktestei uralták a környéket.

1.6. Hangony nemzetség és szomszédjuk³⁴

A Sajó mellékvizei, a Hangony és a Rima völgyében egy-egy jelentősebb nemesi nemzetség telepedett meg a 13. században, akiknek egymással való kapcsolata szintén nem volt barátnak nevezhető. Rövid elemzésüket Sajóvelezd mellett a másik Árpád-kori okleveles adattal rendelkező vár, a Birinyvár, más néven Berényvár teszi indokolttá.

A Hangony völgyének felső szakaszán lévő hét falu mindegyikét a Hangony nemzetség birtokolta. Bár az erdőkkel körülvett, völgybezárt terület nem tartozhatott az értékesebbek közé, mégis jelentősebb anyagi erővel rendelkező családról lehetett szó, akik 1285 körül komoly várat építettek, továbbá a 14. század közepén még pálos kolostort is alapítottak a várhegy alatt.³⁵

A vízválasztó hegygerinc északi oldalán, a Rima völgyében kisebb nemesi telepítésű falvak sorát találjuk, melyek tulajdonviszonya hasonlított a Hanva területekhez (települései: Simonyi, Darnya, vagy ekkor még Serke). Ezen kismemesi falvak mellett szerzett nagyobb birtokot az ekkor megerősödő Balog nemzetség, akik a 13. század végén Rimaszécsen rendezték be központjukat. A két völgy, két jelentősebb nemesi családja között nem is maradt el a konfrontáció, amely 1285-ben a Birinyvár ostromával csúcsosodott ki.³⁶

2. A várak földrajzi elhelyezkedése, jellege és láthatósági elemzése

Tíz várunk tehát nyolc különböző tulajdonos birtokán épült fel, egymástól néhány km-es távolságban. Ez olyan sűrűség, hogy egy-egy faluból akár két várra is fel lehetett tekinteni, vagy éppen fordítva, egy adott várból látható volt a szomszéd birtok és vár is (2. táblázat). Mivel egy erődítésnél elsődleges a környező területekkel való vizuális kapcsolattartás és felderítés, így nem mindegy, mit lehetett onnan megfigyelni. Ezért az, hogy mit „látott” az adott vár, illetve honnan látták, az erődítmény funkciójának kérdésére is választ adhat. Így szükségszerű volt végigelemezni mindegyik objektum földrajzi, domborzati jellegéből fakadó egyedi láthatóságát.

32 ILA 1976. 55–63.

33 GYÖRFFY 1987. II. 535., ILA 1976. 100–101., 99., 5. sz. ábra.

34 A Hangony nemzetségre vonatkozóan lásd: ILA 1976. 71–75.

35 DOBOSY 1975. 23., ILA 1976. 75. A kolostort Szt. Anna tiszteletére szentelték fel.

36 DOBOSY 1975. 23., GYÖRFFY 1987. II. 487.

Várak egymáshoz viszonyított távolsága és láthatósága												
		Vártávolságok [m]:										
		Megfigyelő pont										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	Sajószentpéter-Tömlőc-tető	1	0	7522	21008	12208	16535	21509	25716	24707	21402	41668
2	Kazincbarcika-Vár-domb	2	7522	0	14497	4720	9014	14398	18194	17692	14017	35275
3	Sajómerce-Kolozska-tető	3	21008	14497	0	10566	9283	3376	10798	4554	12150	20792
4	Vadna-Vár-tető	4	12208	4720	10566	0	4449	9902	13542	13231	9819	31105
5	Sajógalgóc-Vár-hegy	5	16535	9014	9283	4449	0	7280	9189	10446	5540	28515
6	Sajóvelezd-Vár	6	21509	14398	3376	9902	7280	0	7485	3332	9022	21357
7	Kelemér-Mohosvár	7	25716	18194	10798	13542	9189	7485	0	7712	5711	22736
8	Sajónémeti-Vár-hegy	8	24707	17692	4554	13231	10446	3332	7712	0	11082	18082
9	Putnok-Kakasvár	9	21402	14017	12150	9819	5540	9022	5711	11082	0	28018
10	Hangony-Birinyvár	10	41668	35275	20792	31105	28515	21357	22736	18082	28018	0
Látható												
Nem látható												

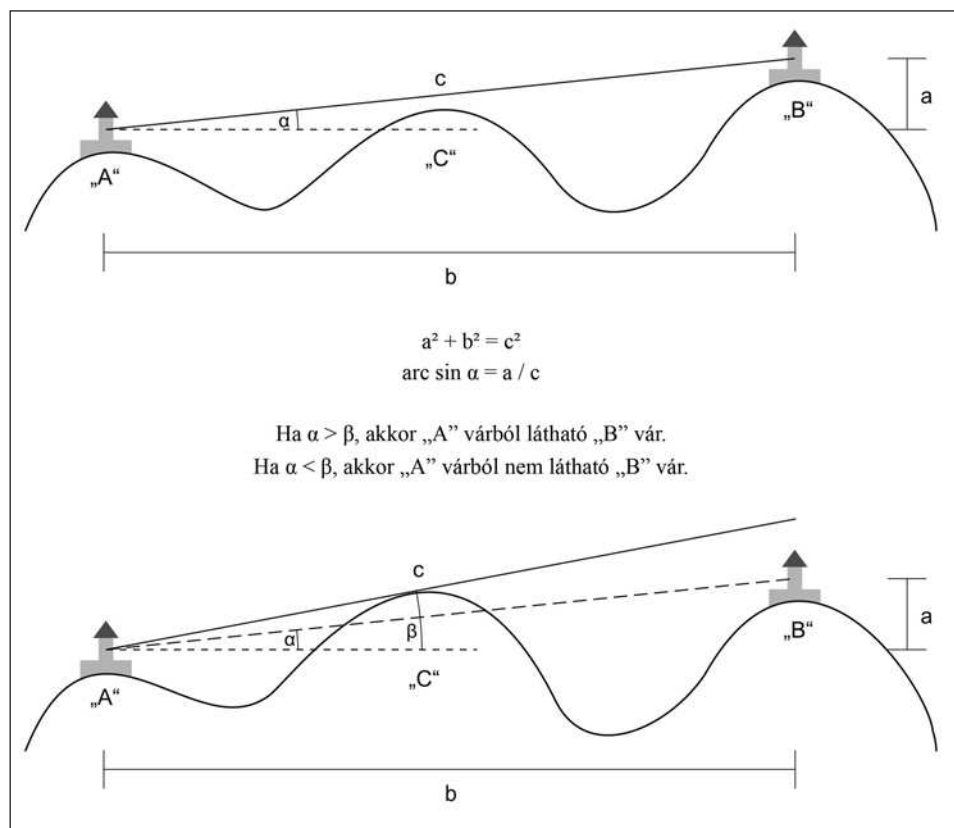
2. táblázat. A Sajó-völgyi várak egymáshoz viszonyított távolsága és láthatósága

A térképre ránézve egyből láthatjuk, hogy az erősségek jelentős része a hegység peremén, a Sajó földe közvetlenül magasodik. Zömük ma is remek kilátóhely, így nem kell sok fantázia annak kiderítéséhez, hogy mit is láthattak onnan az egykori várbeliek. Bizonyos esetekben azonban - például sűrű növényzeti fedettség esetén - sokszor még a helyszínen sem lehet megállapítani, hogy mit láthattak az egykori, leirtott növényzetű várhegyről, illetve, hogy honnan látták azt. A ma természetes tájelemként megbúvó várromok a középkorban épített objektumként, tág környezetükkel egyetemben egy mesterséges, antropogén tájegységet alkottak. A vizuális hatásuk gyökeresen különbözött mai formájuktól, már pusztán a csupasz, leirtott magaslat is kitűnt a környezetéből, amit az épített elemek tovább fokoztak. A mai formájukhoz képest így sokkal inkább uralkodó földrajzi fókuszpontot alkottak, amelynek egykori pszichológiai hatása ugyan történeti módszerekkel nem mérhető, de léte megkérdőjelezhetetlen. Ezt ma topográfiai módszerekkel vizsgálhatjuk, ehhez kínálnak lehetőséget a különböző láthatósági modellezések. Ez az analízis csupán egy kísérlet, mivel mára semmiféle épített elem nem látszik a tárgyalandó várakból, csak analógiák útján sejthető az eredeti építészeti struktúrájuk. Ezért egy prediktív módszerrel, egy hipotézishalmazból, kiegészítő feltevésekből, logikai úton indulhatunk ki annak megállapítására, hogy mi volt látható a várból, illetve honnan volt az látható a régi korokban. Az elemzéshez felhasználható például az adott terület 1:50.000-es méretarányú térképe alapján, 10 × 10 m-es rácsháló pontjainak magasságadataiból generált digitális domborzatmodell, az ún. DDM10. E kényelmes és látványos eszköz hátránya azonban, hogy az adatokat viszonylag kis méretarányú térképről nyeri, így a pontossága – gondoljunk csak egy kis alapterületű, néhány száz négyzetméteres várhegy kúpjára – tág hibahatárok (30–50%) között mozoghat. Viszont egy-egy objektum nagyobb környezete is modellezhető vele.³⁷

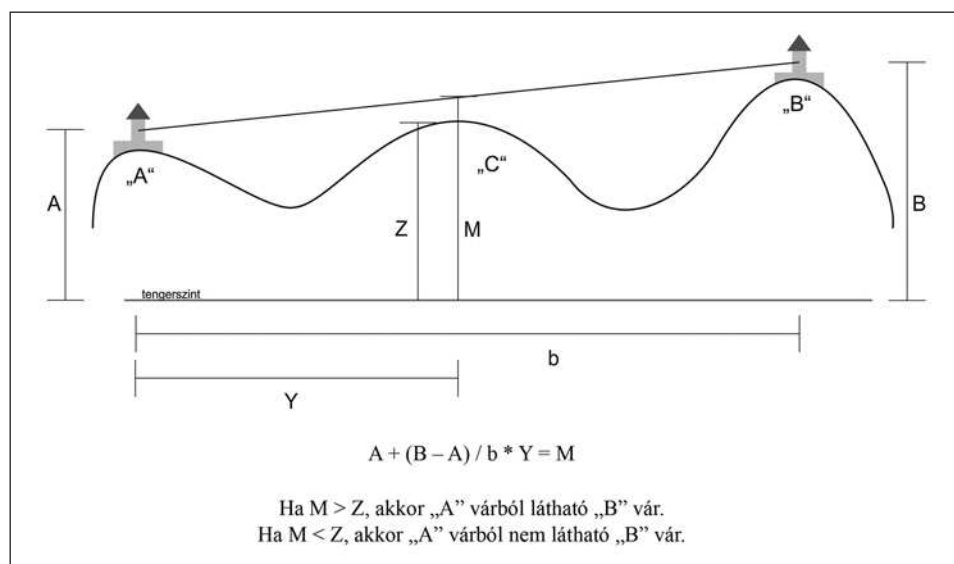
Ha azonban pontosabb eredményre vagyunk kíváncsiak, szeretnénk kiküszöbölni az említett hibalehetőségeket és két meghatározott pont egymáshoz való láthatóságát, például két vár vizuális kapcsolatát, vagy egy vár és egy faluhely meghatározott pontjának láthatóságát kívánjuk analizálni, akkor célszerű geometriai ismereteinket bevetni, és egy ún. trigonometriai alapokon nyugvó láthatóság-analízist készíteni.

Ezen trigonometriai alapú láthatóság-analízis topográfiai elővizsgálatokon nyugvó geometriai számításokat és nagy méretarányú, 1:10.000-es topográfiai térkép használatát

37 A DDM10-es módszer ötletét Kelemér-Mohosvár láthatósági modellezése kapcsán Pusztai Tamás vetette fel: PUSZTAI 2007. 59–64.

4. kép

5. kép

igényli. Tételezzük fel, hogy két vár egymás közti láthatóságára vagyunk kíváncsiak, de a közük fekvő további hegyek domborzati jellege, mérete nem teszi egyértelművé lehetséges vizuális kapcsolatukat. Azaz csak a térkép olvasásával nem eldönthető, hogy „látták-e egymást” ezek az erősségek, vagy sem. Ilyenkor két lehetőségünk van: a) ki-megyünk az adott várba és megnézzük, hogy látható-e onnan a másik objektum; b) a rendelkezésünkre álló térképi adatok alapján kiszámítjuk, hogy látható, vagy éppen kitakart a másik erődítésünk. Ez utóbbit a számítógép előtt ülve is elvégezhetjük, hasonlóan, de pontosabban, mint a DDM10 alkalmazásával. Tételezzük fel, hogy virtuálisan az „A” várban állunk és a „B” várat akarjuk látni (4. kép). Az analízis alapja a Pitagorasz-tétel. Az 1:10.000-es térképről leolvasható a két vár tengerszint feletti magassága, így meghatározható ezek különbsége (a befogó). A közük lévő légvonalbeli távolság (b befogó) szintén pontosan lemérhető. Pitagorasz-tételével kiszámíthatjuk a c átfogót, ami jelen esetben nem más, mint a tekintetünk hossza egyik várból a másikba.

$$a^2 + b^2 = c^2$$

Ez után arra vagyunk kíváncsiak hány fokos szögben tekinthetünk fel „A” várból „B” várba, azaz mekkora az α szögünk. Ehhez szintén köztudott, hogy egy háromszög szögei meghatározhatóak, ha ismert annak három oldala. Az *arkuszinus* inverz trigonometrikus függvénnyel már könnyedén kiszámítható az α szög.³⁸

$$\arcsin \alpha = a/c$$

Az így kapott fok tehát az, amellyel felnézünk egy magasabban lévő pontra. A továbbiakban azt kell csak megvizsgálnunk a topográfiai térképen, hogy nézőpontunk („A” vár) és a vizsgálandó erősség („B” vár) között van(nak)-e olyan potenciális magaslat(ok), vagy hegy(ek), amely(ek) esetleg kitakarja(k) a láthatóságot. Amennyiben van, azt nevez-zük „C” magaslatnak, amelyre vonatkozóan is ki kell számítanunk a fenti egyenletekkel a tekintetünk szögét. Az így kapott szöget nevezzük β szögnek.

Ha $\alpha > \beta$, akkor „A” várból látható „B” vár.

Ha $\alpha < \beta$, akkor „A” várból nem látható „B” vár.

Másik számítási módot is alkalmazhatunk (5. kép), ahol az „A” vár (ahol virtuálisan állunk, tehát a nézőpontunk) tengerszint feletti magasságát nevezzük A-nak, „B” vár (amely láthatóságára kíváncsiak vagyunk) tengerszint feletti magasságát nevezzük B-nek, „A” és „B” vár közötti távolság a b befogó. Az „A” és „B” várak közötti potenciálisan takaró hegyet nevezzük „C”-nek. C tengerszint feletti magasságát leolvashatjuk a térképről, ezt most nevezzük Z-nek. „C” hegy és „A” vár közötti távolságot nevezzük Y-nak.

Ezekből az adatokból meghatározható az a tengerszint feletti magassági érték, nevez-zük M-nek, amely a „C” pontban megegyezik azzal a virtuális magassággal, ahol az „A” és „B” várak közti átfogó vonala, azaz a tekintetünk vonala átfut. Ezek alapján:

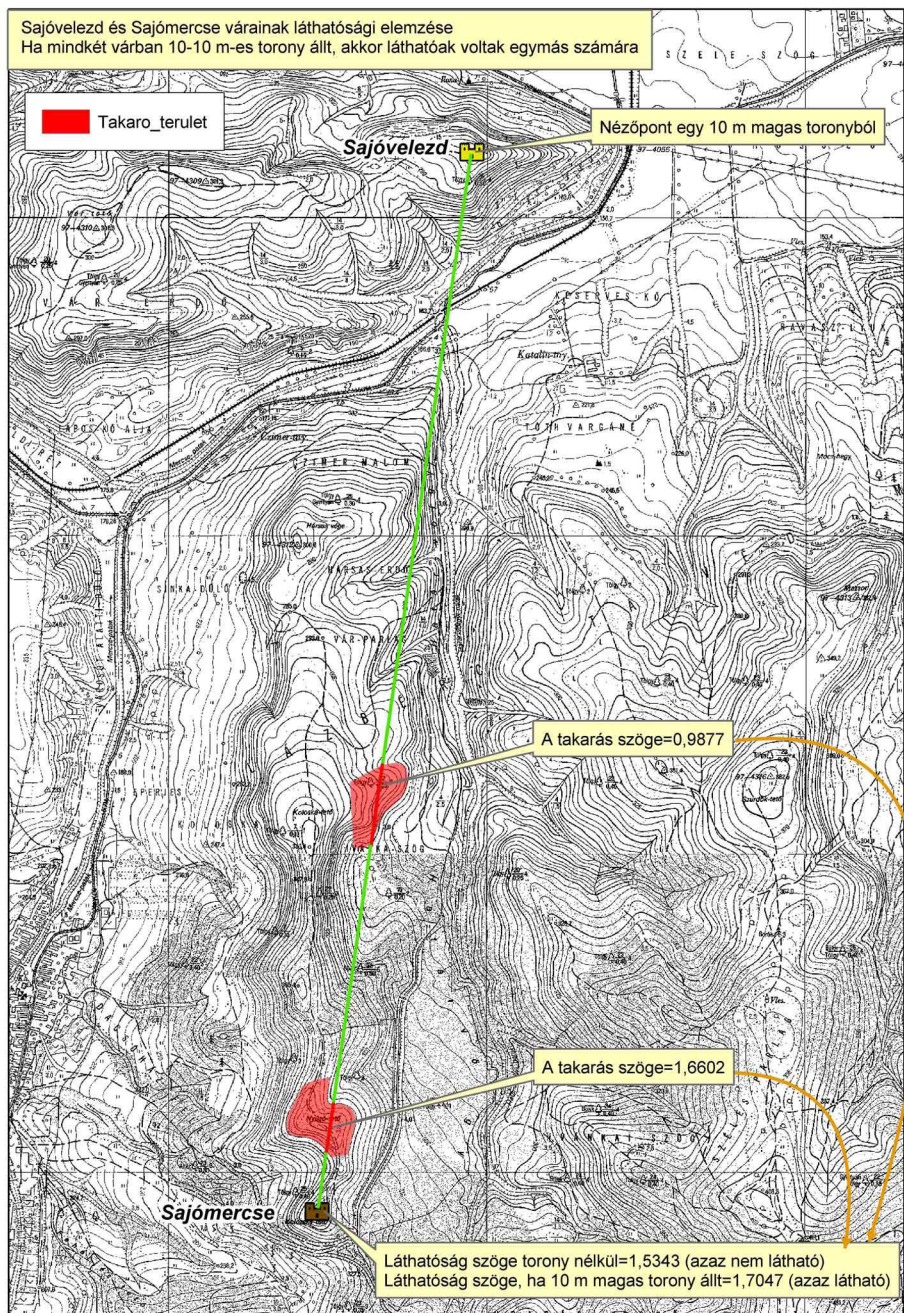
$$A + (B - A) / b \times Y = M$$

Tehát:

Ha $M > Z$, akkor „A” várból látható „B” vár.

Ha $M < Z$, akkor „A” várból nem látható „B” vár.

38 Az arkuszinusszal kiszámítandó α szöget a számítógép számológépének tudományos nézetében az Inverz funkció bepipálását követően a szinuszbillentyű lenyomásával kaphatjuk meg.

6. kép

Ezen módszer első ránézésre ugyan nehézkesebbnek tűnik, de a digitális módszerekkel szemben sokkal pontosabb adatokat eredményez, ugyanis nagy méretarányú térkép (1:10.000) képezi az alapját, tehát részletessége révén adott pontban mindig pontos tengerszint feletti értéket olvashatunk le. Nyilván térképolvasással végig kell vizsgálni, melyek azok a pontok, amelyek szóba jöhetnek, mint kitakaró tényezők. Ilyenek lehetnek a nézőponttal vagy a megfigyelt ponttal közel azonos magasságú hegyek, amelyek a közelségük miatt takarhatnak. Azaz azok a pontok jöhetnek számításban, amelyek „A” vár és „B” vár magassága közti tengerszint feletti értékkel bírnak. Bizonyos esetekben érdemes mindezt a „B” várnál magasabb hegyekre is kiszámítani, hiszen a váraknak egykor térbeli kiterjedése (épületek, tornyok) is volt, amely növelte a magasságukat (6. kép). Ha több potenciális magaslat van, amely kitakarhat, akkor mindegyikre vonatkozóan végig kell számítani a fenti egyenletek valamelyikét. A lényeg, hogy a nézőpont és a vizsgált pont közötti képzeletbeli egyenes (ami a tekintetünkkel egyezik meg) mentén az összes potenciális dombra és hegynyúlványra ki kell térni. Ez azonban a legtöbb esetben is csak egy-két hegy kiszámítását jelenti, így ez mindösszesen néhány percet vesz igénybe. Felmerülhet, mi van abban az esetben, ha például erdő fedte az egyik potenciális takaró hegyet, 20–30 m-es fákkal, hiszen akkor nagyobb a takarás szöge. Ezt a pluszmagasságot természetesen az egyenletben szereplő tengerszint feletti magasságokhoz hozzá lehet, vagy kell adni, így a fák feletti adattal számolhatunk. Továbbá a digitális modellezéshez hasonlóan itt is emelhető a nézőpont magassága (tengerszint feletti adat + egy várbeli torony/épület magassága), így ahhoz modellezhetjük a láthatóságot, mint ha egy toronyban állnánk és onnan tekintenénk egy másikra. A módszerek alkalmasak arra is, hogy megállapítsuk, hogy milyen mértékben láthatták az adott objektumot, hiszen nem mindegy, hogy egy várnak éppen csak a tornya teteje tűnt ki a hegyek közül, vagy teljes kontúrjában uralta a tájat.

Mivel a digitális modell is háromszögek trigonometriáján alapul, így a vázolt módszer csak egy manuális eszköz, ami mindenki rendelkezésére áll, aki térképet tud olvasni és amelyet egy nagy méretarányú térkép, valamint egy számológép segítségével könnyedén felhasználhat.

A továbbiakban egyedileg vizsgáljuk meg váraink tágabb körű láthatóságát, azaz hogy mit láttak a várakból kitekintők, illetve megfordítva a kérdést, honnan láthatták az adott várat:³⁹

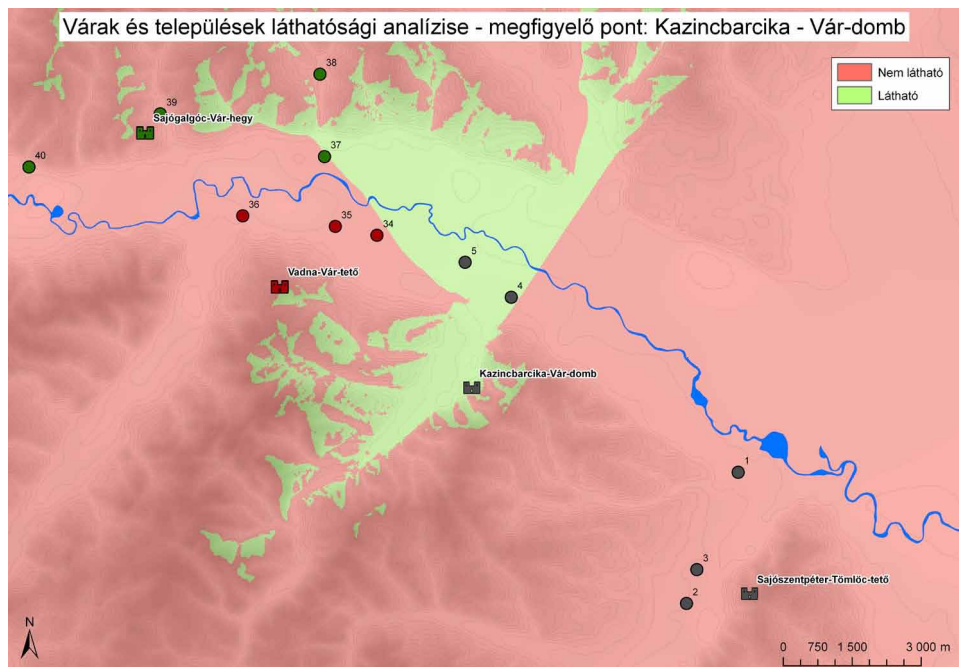
Kazincbarcika-Vár-domb: a 205 m (tszf) magasságú Várhegy-tető a nálánál magasabb hegyek nyugati végében, sarkantyúhelyzetben található, a Tardona-patak völgye fölé 50 m-rel magasodva. A domborzat 180°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge: 40–220°).

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (7. kép):⁴⁰ 1. Kazinc és Barcika falu a Sajó mellett, a Miskolc–Putnok közti nagy út, a Tardona-patak egy rövid szakasza (Á). 2. Vadnai vár (M).

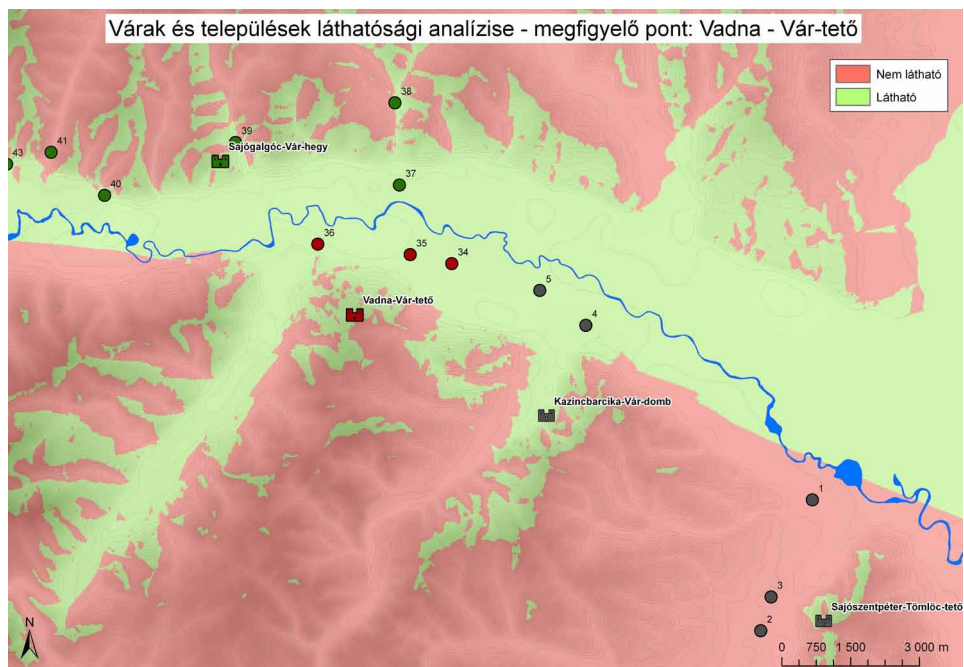
Vadna-Vár-tető: a 360 m (tszf) magasságú hegy az ÉK-i Bükk kúpszerűen kiemelkedő legmagasabb sarokpontja a Sajó-völgy és a Bán-patak völgyének elágazása fő-

39 Az elemzések során a DDM10 adatait használtam fel. A láthatósági viszonyokat minden esetben 20 méteres toronymagassághoz viszonyítva számítottuk. A bizonytalan kitakartságú objektumok esetében azonban trigonometriai számításokkal is leellenőriztem, így pontosítottam a végeredményeket.

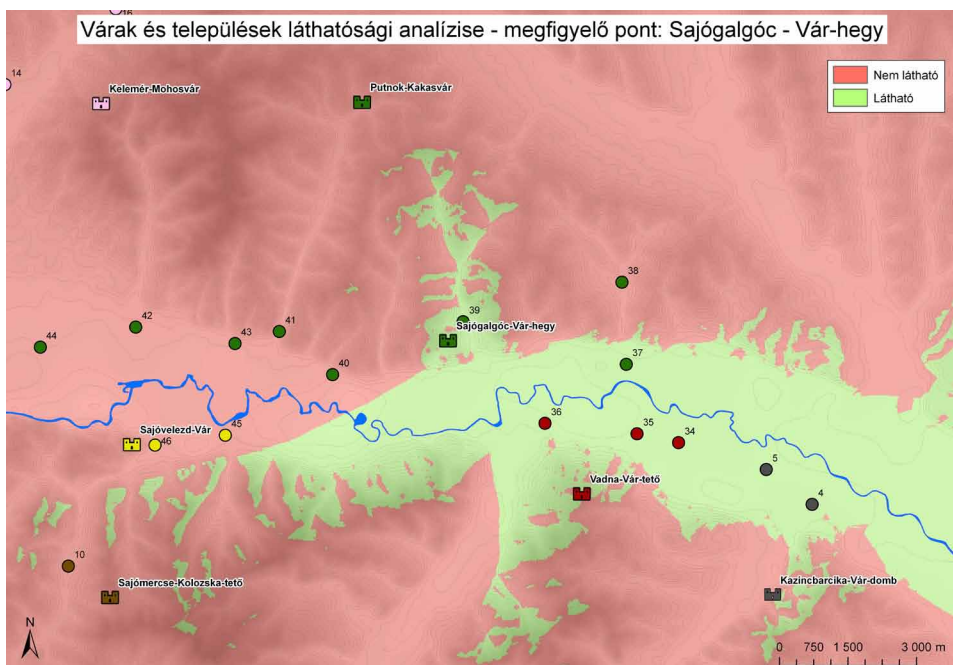
40 A birtok megnevezésének végén zárójelben található a 13. századi birtokos rövidítése: Á=Ákos nem; B=Bél nem; Ba=Balog nem; Bh=Bélháromkúti apátság; E=Esztergomi érsekség; GK=Gutkeled nem; Ha=Hangony nem; H=Hanva nem; Hé=Héti család; M=Miskolc nem; R=Rátót nem, VK=Velezdi Kövér család.

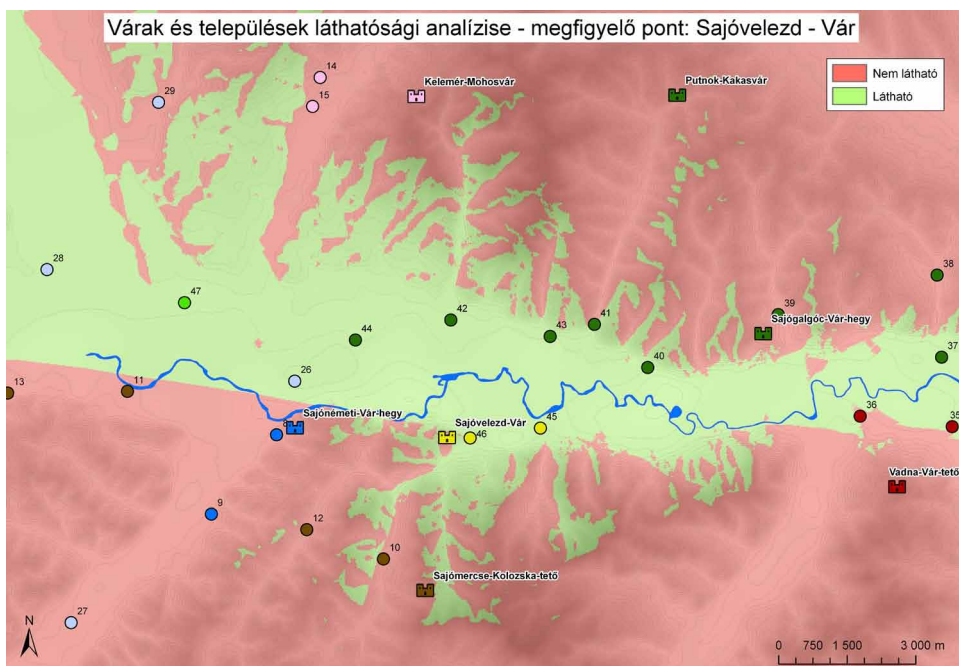
7. kép

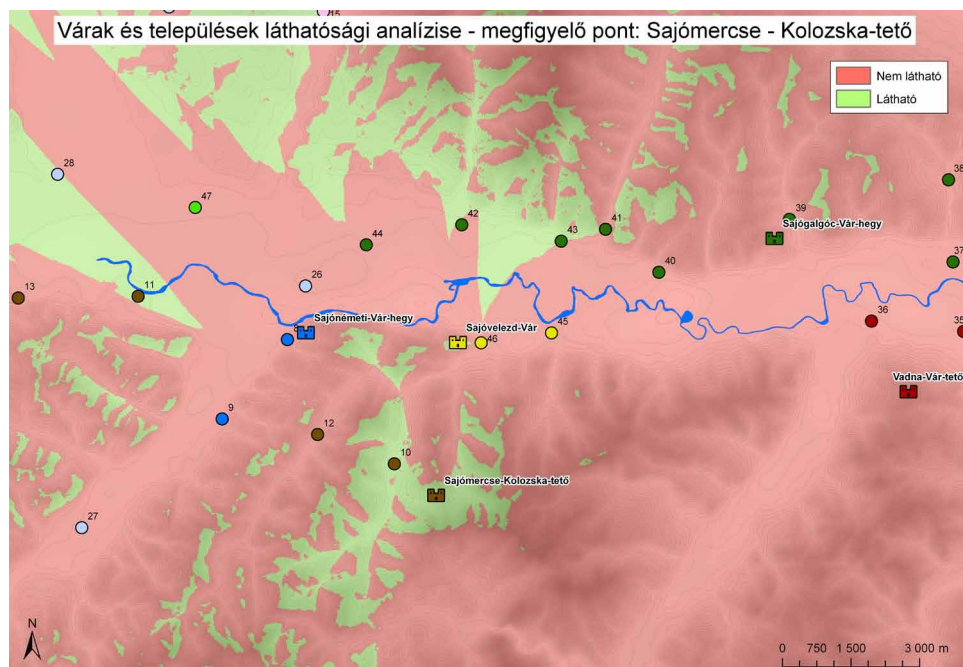
8. kép

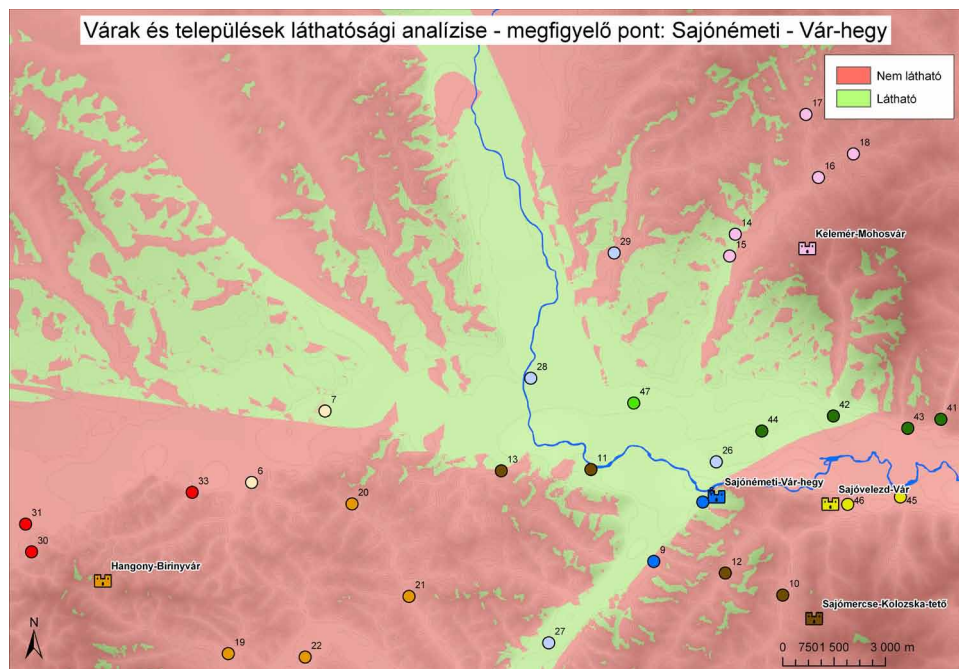
9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

lött 230 m-rel. A vár a hegy legmagasabb pontján helyezkedik el, azaz hegytetővár, a domborzat így széleskörű, 300°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 140–200°). Gyakorlatilag csak vár mögötti, lakatlan hegyvidéki területek nem láthatóak. Megjegyzendő azonban, hogy a mai tengerszint feletti magassága lényegesen alacsonyabb a középkori magasságnál. Az ásatások tanúbizonysága szerint a hegytető a 20. század második felének erdőgazdasági munkálatai során a planírozások révén több méterrel alacsonyabb lett⁴¹.

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (8. kép): 1. Vadna, Sajóvánka, Harnóc falu és a Sajó hídjá [hídvám!], valamint a Miskolc–Putnok közti nagy út (M). 2. Kazinc, Barcika falu, a kazinci Vár-domb (Á), távolabb pedig a Sajószentpéter-Tömlöc-tető erőssége (Á). 3. Sajókaza városa és teljes környéke, Sajógalgóc és a galgóci vár, Putnok városa és teljes környéke (R). 4. Barca falu, az Eger–Putnok közti nagy út (Á, később Bárius család).

Sajógalgóc-Vár-hegy: a 270 m (tszf) magas objektum egy nálánál magasabb hegy keleti nyúlványának elvékonyodó gerincén, sarkantyúhelyzetben található, a Sajóba torkolló Galgóci-patak völgye felett 120 m-rel. Maga a település közvetlenül a vár alatt fekvő zsákfalú, völgyének beláthatósága nem bír jelentőséggel. Ez utóbbit leszámítva a domborzat mindössze 110°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 200–90°). A kitakart háttérterület jelentős része azonban csak lakatlan hegy- és erdővidék.

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (9. kép): 1. Sajógalgóc falu, Kaza városa (R). 2. Vadna, Ivánka, Harnóc falu, a vadnai vár, Sajó hídjá és hídvámja, a Miskolc–Putnok közti nagy út (M). 3. Barcika, Kazinc falvak (Á), az Eger–Putnok közti nagy út (Á, később Bárius család).

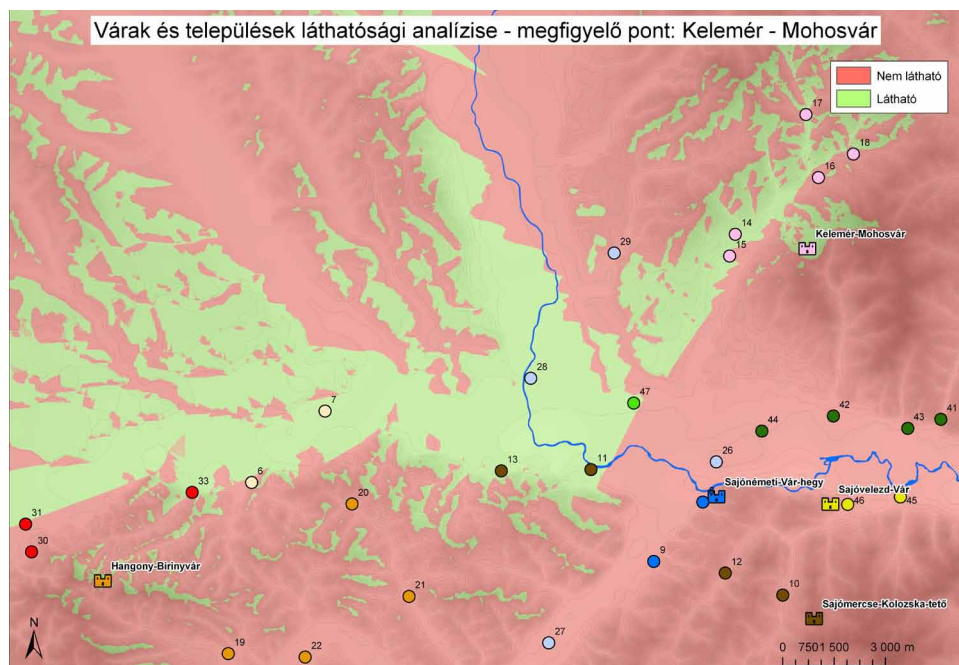
Sajóvelezd-Vár: 275 m (tszf) magasságában fekszik egy hosszú és széles gerinc keleti végében. Bár a gerinc legmagasabb pontja csak 30 m-rel magasabb nála, mégis kitakarja a vár számára ezt az oldalt. Így is a domborzat 300°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 230–290°).

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (10. kép): 1. Alsó- és Felsővelezd falu (VK). 2. Putnok városa és teljes környéke Kaza városáig, a Miskolc–Putnok közti nagy út (R). 3. Hét falu (H). 4. Vadna falu (M). 5. A sajómercsei várnak legfeljebb a tornya látszódnak, amennyiben azt egy legalább 10 méter magas toronyból szemléltek, a teljes vár kontúrja azonban nem (Bh).⁴²

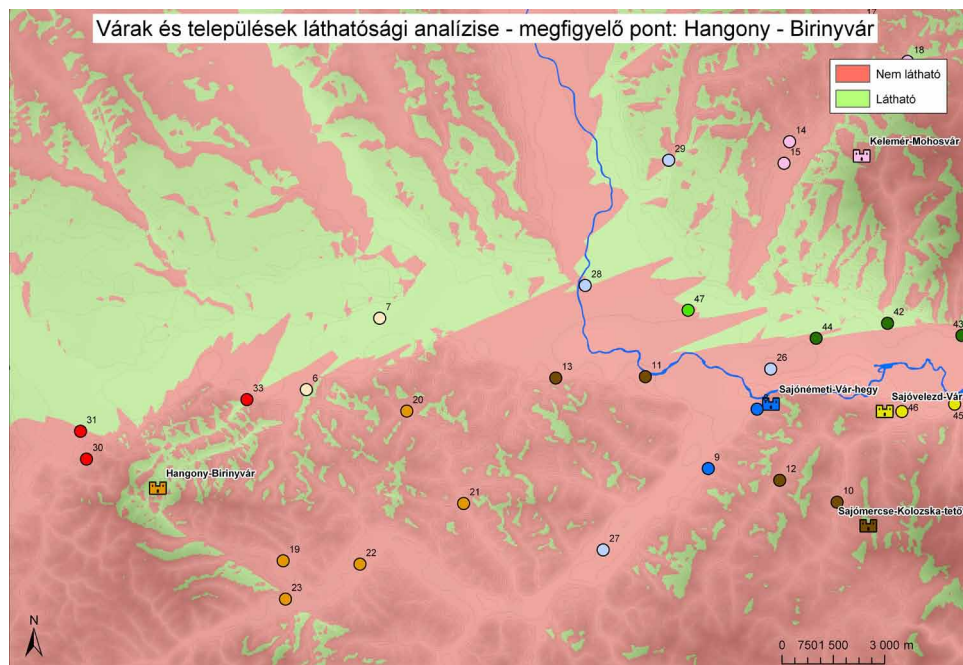
Sajómercse-Koloska-tető: a 375 m (tszf) kúp valójában a Kolozska-tető hosszú és széles gerincének legdélebbi csúcsa, amely a gerincen sarkantyúhelyzetben fekszik, az alatta futó völgy és Mercse falu fölé 175 m-rel emelkedve. A hosszú és széles Kolozska-tető, továbbá a vártól keletre és délre lévő lakatlan erdők és hegyek nagy területen elfedik a kilátást. Egyedül a nyugatra lévő falu és a Mercse-patak völgyének 2,5 km-es szakasza belátható. A domborzat 80°-os láthatóságot biztosít (a kitakart területek szöge 340–260°, ez alól csak a vártól keletre lévő, velezdi várhoz lefutó Határ-völgy a kivétel, amely szűk nyomvonalán pontosan kilátni a szomszéd erődítésre).

41 SZÖRÉNYI 2010. 106.

42 A láthatóság analízisét a fent ismertetett trigonometriai egyenletekkel is elvégeztem. Mindkét objektum esetében a hasonló várak analógiája alapján egy-egy 10 m-es toronnyal számoltam kilátópontként. A két objektum között szóba jöhető takarási pontok a következők voltak: a Kolozska-tető egy 300 m magasságú keleti nyúlványa és a Nyúzó-tető 375 m-es csúcsa. Az analízis szerint azonban ezek felett még lehetett látni a sajómercsei vár tornyát. A két vár közötti távolság 3,38 km.

13. kép

14. kép

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (11. kép): 1. Mercse falu völgye és az itt futó Putnok–Szilvásvárad közti út egy rövid szakasza (Bh). 2. A sajóvelezdi vár (csak abban az esetben látszik, amennyiben egy legalább 10 méter magas toronyból szemlélték) (VK).

Sajónémeti-Vár-hegy: a 250 m (tszf) magasságú vár tulajdonképpen egy önálló hegy kúpja, de egy teljesen elvékonyodó gerinccel csatlakozik keleti irányba a nálánál jóval magasabb Aszó-hegyhez, így ahhoz képest sarkantyúhelyzetben áll. Mai napig remek kilátópont, 140°-os láthatósága van a Sajó- és a Hangony-völgyére (a kitakart területek szöge 0–220°). Közvetlenül a falu és a Hangony torkolata felett fekszik, 100 m-es relatív szintkülönbséggel.

A belátott birtokok/birtokrészek (12. kép): 1. Sajónémeti falu, Centerfalva (B). 2. Hét falu (Hé). 3. Abafalva, Lénártfalva, valamint északra a további Hanva területek, Várkony(Ózd) (H). 4. Málé és környéke, a Putnokról Rimaszombatba futó nagy út (R). 5. Sajópüspöki, Velkenye falvak (E). 6. Rimaszécs és a Rima völgye (Ba).

Kelemér-Mohosvár: a 340 m (tszf) magasságú vár önálló hegytetőn, kúpon épült fel. A környék hasonló magasságú hegyei maximum 180°-os láthatóságot biztosítanak (a kitakart területek szöge 45–225°). A láthatóságot Pusztai Tamás digitális domborzatmodellel elemezte.⁴³

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (13. kép): 1. Kelemér, Poszoba, Fancsal, Lőrincfalva(?) és a Keleméri-patak völgyében futó nagy út (GK). 2. A Hanva nem területei, Lénártfalva (H). 3. Rimaszécs és a Rima völgye (Ba). 4. A távolban látszik a Hangony-Birinyvár (Ha).

Hangony-Birinyvár: a mai országhatárt képező hosszanti hegygerinc egyik önálló kúpján fekszik, 364 m (tszf) magasságban. Az objektumból gyakorlatilag a gerinc két oldalára nyílik kilátás, ez észak felé a teljes Rima-völgyére biztosít rálátást, míg déli és keleti irányban csak a közvetlenül alatta húzódó kisebb völgy és a Rimaszécs felé futó út látható be.

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (14. kép): 1. Rima-völgye (Ba és kisnemesi falvak). 2. Hangony–Harmac–Rimaszécs út. 3. A távolban látszik a Kelemér-Mohosvár (GK).

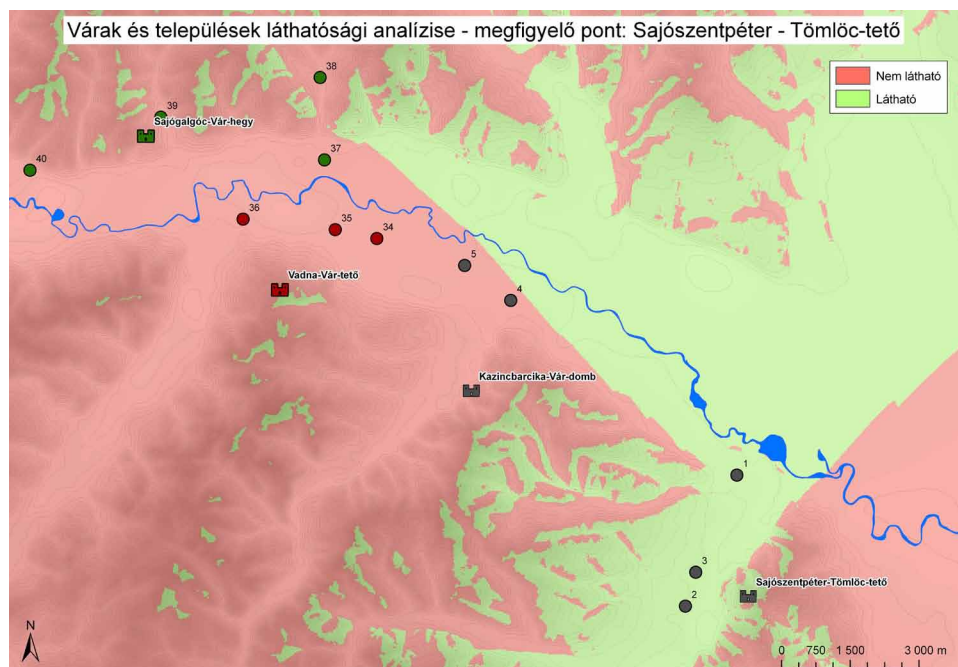
A végére hagytam a két megkérdőjelezhető jellegű objektumunkat:

Sajószentpéter-Tömlőc-tető: a 295 m (tszf) magasságú kúp a Nagykorcsolyás-hegy nyugati végét alkotó sarkantyú helyzetű kiemelkedés. Kiváló panorámájú, 180°-os szögben belátni innen az alatta, 150 m-rel futó völgyet, amely kifut a Sajóig. Így a Bükkön keresztül futó és a Sajó-menti nagyútra lehet innen letekinteni. A domborzat 180°-os beláthatóságot biztosít (a kitakart háttérterület szöge 30–210°).

A belátott birtokok/birtokrészletek és további várak (15. kép): 1. A teljes Harica-völgy és az itt futó Diósgyőr–Sajószentpéter közti út (Á). 2. A távolban látszik a vadnai vár (M).

Putnok-Kakasvár: a 273 m (tszf) magasságú objektum egy tökéletesen láthatatlan vár. A Putnokot az elpusztult Suponyó falun keresztül, a Szuha völgyével összekötő út közepén, nála jóval magasabb hegyekkel körülvéve található. Egyedül a 30 m-rel alatta futó szűk völgy egy rövidke szakaszát, egy kanyarulatát láthatta be, illetve maga is csak onnan volt látható (16. kép).

43 L. a 37. jegyzetet.

15. kép

16. kép

3. Váraink funkciója

Abból a kérdésből kiindulva, hogy miért ott van egy adott vár, ahol felépítették, választ nyerhetünk az erösségek funkciójára is, amely elválaszthatatlan a helyválasztás problematikájától. Ezt az összefüggést azonban eleddig kevésbé vette figyelembe a kutatás. A közvélekedés általában három, leegyszerűsített alaptényezőt emel ki, mely a várak helyszínválasztásában szerepet játszott: a védekezést, az útel ellenőrzést és a vízellátást. Ezzel szemben viszont ki kell jelentenünk, hogy egy vár soktényezős feladatokat látott el élete során, s ezzel összhangban van a helyszín megválasztása is. Ennek nyolc általános faktortát (17. kép) vázolta fel a közelmúltban Martin Krenn.⁴⁴

1. Elsődleges a topográfiai, domborzati helyzet, amely meghatározza a fizikai korlátokat.

2. Alapvető az összes vár esetében, hogy védelmi feladatokat kell, hogy ellásson, bárhol is helyezkedik el.

3. A közlekedési viszonyok kérdése a védelmi funkcióhoz köthető, hiszen a legjobban védhető, illetve legkönnyebben ellenőrizhető megközelítési útvonal elsődleges szempont egy vár esetében. A közlekedésre való befolyás gyakorlása a legtöbb esetben azonban csupán korlátozott mértékű tényezőként jelenik meg, hiszen csak közvetlenül az úton, vagy éppen hid, gázló mellett álló objektumok ellenőrizhették ténylegesen a közlekedést, márpedig a magyarországi várak zöme (Visegrádot leszámítva) nem rendelkezett ezt kontrolláló védműrendszerrel.

4–6. Az infrastruktúra, a jogi alap és a történeti előzmények egymással összefonódó adottságok, hiszen a építkezés jelentős költségei miatt minden várépítő igyekszik a pénzügyileg kedvezőbb lehetőségeket megkeresni, akár korábbi erősítések (lásd őskori, vagy éppen a huszíták esetében az Árpád-kori elemek) újrafelhasználásával, akár régi várhelyek – jogilag locus castri – beépítésével.

7–8. Minden váralapítás hátterében számolnunk kell individuális, személyes szándék meglétével, így a történettudomány számára igen nehezen megfogható humán faktort is figyelembe kell venni, amely ténylegesen a reprezentációban jelenhet meg.

Összességében azonban nem lehet csak egy-egy szempontot kiemelve általánosítani, hanem egyedileg kell elbírálnunk, melyek az adott korszak, illetve az adott vár fő és mellékfunkciói, azaz egy-egy vártulajdonos milyen feladattal/feladatokkal ruházta fel az adott erösségét, milyen célra építette. Pontosan a tárgyalt időszakunkban, a 13. században bizonyosodott be, hogy egy-egy erösséggel nemcsak a tatárok ellen lehet védekezni, hanem birtokában a királyi hatalommal szemben is lehet dacolni. Éppúgy szolgálhat tehát hatalmi bázisul, reprezentációs épületként, mint végső menedékként.⁴⁵ Ezt felismerve a nemesség azon tagjai, akik megtehették, tömeges várépítésbe kezdtek a késő Árpád-korban, melynek okait, s ezáltal az ekkor emelt erösségek funkcióit az alábbiakban vizsgáljuk.

3.1. Szimbolikus szerep – a hatalom demonstrációja

Ezen kérdés taglalásánál elsődleges, hogy hol helyezkednek el az adott várak. Az előző alfejezetből kiderült, hogy a birtokon általában olyan helyet kerestek, amely föld-

44 KRENN 2006. 217–230.

45 ZSOLDOS 2007. 137.

rajzilag, domborzatilag megfelelő, nyilván jól védhető, kis alapterületű, tehát kevesebb munkával erősíthető, meredek oldalú hegy. A 13. században bevett fogalom volt a vár-építésre alkalmas hely,⁴⁶ ennek háttere, hogy a hadakozáshoz szokott középkori ember olyan szempontból mérte a tájelemeket, hogy melyik alkalmas erősítésre és melyik nem. Ez a hadászati vonatkozásban gyakorlatias világnézet teljesen általánosnak tartható a történeti korok földrajzi szemléletében, gondoljunk csak arra, hogy az ország első, már a 18. században született, teljes körű szabvány jellegű leírása, az I. katonai felmérés is taktikai szempontok szerint vette lajstromba a tájat. A stratégiai értékű magaslatokat tehát potenciális várhelynek tartották, amit bizonyíthat egy Sáros megyei erősség, a Tarkó-hegyre épített Sóvár esete is: a Baksa nembeli Simon fia György 1285-ben adományként nyerte el Sóvár, Sópatak és Delna fálvakat. Az említett György megparancsolta Tamás nevű szerviensének, hogy őrizze meg számára a Tarkó nevű hegyet, nehogy valaki várat építsen rajta és kiűzze őt birtokából. Ennek Tamás úgy látszik megfelelően eleget tett, ugyanis 1298-ban már épülőfélben volt ott György vára.⁴⁷ Ezen oklevél szerint a birtokosok különös becsben tartották a várépítésre alkalmas helyszíneket. Már pusztán a hegyet is képesek voltak hosszabb ideig őriztetni, amíg lehetőség nem nyílt az építkezésre. Ugyanakkor megválaszolatlan kérdés maradhat, hogy György kitől és miért féltette a hegyet, hiszen az a saját birtokán feküdt. Vagy éppen a birtok peremén, esetleg határán helyezkedett el a hegy? Nyilván egy középpontban lévő magaslat esetében nem tartott volna annak elfoglalástól. De miért is félt ettől? György valószínűleg nem tartózkodott a mondott birtokon, ezért azt helyettese, Tamás felügyelte. A birtok hovatarozása nem feltétlenül lehetett egyértelmű mindenki számára, a határait akár flexibilisek is mondhatjuk, gondoljunk csak arra, hogy a hegyet is őriztetni kellett, nehogy azt elcsatolják egy másik birtokhoz.⁴⁸ Tehát egy bizonytalan helyzet állhatott fenn. Ha viszont megépítette a saját várát a saját földjén, akkor már senkiben sem merül fel, hogy ott nem ő az úr – jelen esetben György mester – legyen az a saját birtokán, vagy éppen a szomszéd birtokon élő személy (jobbágy vagy birtokos). A György mester indoklásának végén található mondatrész különösen fontos lehet: „nehogy kiűzzön bennünket birtokunkból” – azaz egy vár olyan erőt képviselt, amellyel szemben „A várral rendelkező uradalom szomszédjának nem volt más választása, mint hogy maga is várat építsen, ha nem akart szomszédja szabad prédájává lenni.”⁴⁹

Horváth Richárd közelmúltban megjelent kitűnő összefoglalásában taglalta a várak funkcióját. A német, angol és most már a hazai kutatás is tisztázta, hogy a várak szerepe a középkorban kevésbé katonai, mint inkább politikai, hatalombiztosítási, és/vagy igazgatási.⁵⁰ Az Árpád-kor végi váraink esetében kiemelném a hatalombiztosítás funkcióját, ugyanis a tulajdonosukat reprezentálta azáltal, hogy egy bármilyen kisméretű vár is uralkodott a tájon, ezzel bizonyítva, hogy az adott környéken az adott várúr a birtokos.

46 FÜGEDI 1977. 19.

47 FEJÉR CD, VI/2. 150–151. Vö. CSORBA CSABA: Felvidéki várak története. Budapest, 2006. 227.

48 A birtokhatárok figyelmen kívül hagyása nem egyedi eset. Hasonló események történtek száz évvel később a pécselyi Zádorvár építése során, ahol az építető, Vezsenyi Domokos fia László, a királyné által kijelölt és számára átengedett Szabad-hegy helyett más birtokára, a veszprémi képtalan Péczel-hegyre építkezett. A birtokháborítással hosszú pereskedés indult: VERESS D. CSABA: Várak a Balaton körül. Budapest. 1996. 45–46. A kérdéshez újabban: HORVÁTH RICHÁRD–KOPPÁNY ANDRÁS: Zádorvártól Vázsonyokig. *Castrum*, 7. (2008/1) 17–38.

49 FÜGEDI 1977. 40.

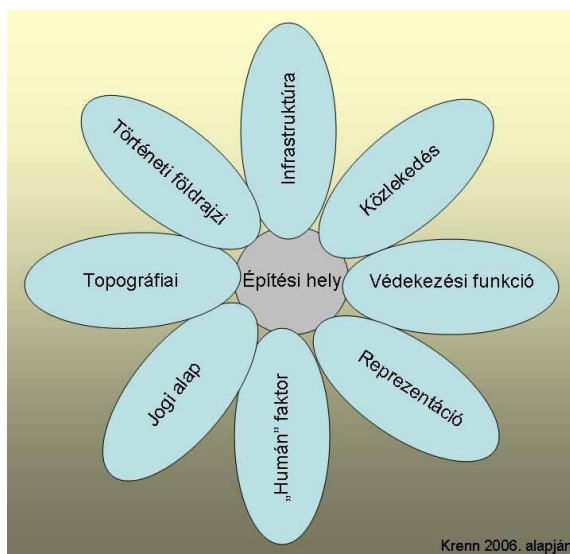
50 HORVÁTH 2009. 76–77.

Az erősség birtoklása pedig az úri létet jelentette.⁵¹ Tehát György mester azt a szimbolikus hatalmat is féltette, amely egy jól megválasztott és jól látható helyen az ő potenciálját jelölte volna a birtok lakóinak és a birtokon kívülieknek egyaránt. Bár a várúr nem mindig vagy adott esetben szinte soha nem tartózkodott az adott birtokán, az ott épített erősség mindig jelképezte őt. A 13. század végi váraink szimbolikus szerepére pontosan a láthatóságanalízissel mutatott rá korábban Pusztai Tamás Kelemér-Mohosvár példáján keresztül, illetve hasonló elemzéssel vizsgáltam magam is a korai Cserépvár tulajdonviszonyának kérdéskörét.⁵² A Fügedi Erik által kifejtett „vár várat szül”

elv alapján egyértelművé vált, hogy adott birtokos provokációs szándékkal, saját hatalmi helyzetének demonstrálásaként is emelhette a várat. A láthatóságanalízis során bebizonyosodott, hogy a helyválasztásban a vizualitásnak fontos szerepe volt.

Bár Miklós Zsuzsa és Terei György a várak és települések kapcsolatáról írt tanulmányukban még a saját birtok ellenőrzését tartja ezen várak egyik fő feladatának,⁵³ úgy véljük azonban, hogy ez csak részgazság lehet, hisz ezt az állítást épp azon várak cáfolják meg, amelyekből nem voltak láthatóak a saját településeik. A Sajó-völgyi erődítések egyedi láthatóságelemzése rávilágított arra, hogy azok nem, vagy nem feltétlenül olyan helyen épültek fel, ahonnan a saját birtokot is ellenőrizni lehetett. Pontosan fordítva: minden esetben olyan helyet kerestek a birtokon, ahonnan a szomszéd területe is látható volt, tehát a várakkal kifelé kívántak reprezentálni, fontosabb volt a kifelé történő erődemonstráció.

Ha sorra vesszük a Sajó-völgyében található várakat, kiderül, hogy az erősségek minden esetben olyan helyre épültek, amelyet a szomszéd birtokos vagy birtokának lakói is tökéletesen láttak. A Miskolc nembeliek vadnai vára esetében egyértelmű, hogy az ekkor fellendülő Kaza lakóinak és természetesen birtokosainak, a Rátótoknak szinte fricskaként szánták, hiszen a kazaiak, ha „a földről felnéztek”, akkor mindig a vadnai vár képe jelent meg előttük. Putnok lakói is hasonló helyzetben voltak, a vadnai mellett a velezdí vár is uralkodó elem volt számukra a Sajó túlsópartja felett. Persze mindezt nem hagyhatták figyelmen kívül a Rátótok sem. Bár nem ismerjük a vadnai, a velezdí és a galgóczi vár relatív kronológiáját, gyanítható, hogy egymás reakcióinak tarthatjuk őket, azaz egymást szülhették. A Rátótok területén felépült galgóczi vár épp a Sajó folyó hídjával szemben áll. A hídvámot megfizetve átkelő utasok egyből szembe találták magukat ezzel a várral,

Krenn 2006. alapján

16. kép

51 Uo. 84.

52 PUSZTAI 2007. 39–64., SZÖRÉNYI 2008. 146., 152.

53 MIKLÓS–TEREI 2006. 219.

látták, hogy útjuk során másik birtokos területére érkeztek. A Rátótoknak ugyan elég hatalmat jelentett két közeli vámszedő és vásártartó joggal rendelkező településük, Putnok és Kaza, de nem ártott a két helység közötti legfontosabb ponton, a folyami átkelőnél is önmagukat és hatalmukat reprezentálni. Emellett szemmel tartható volt innen a vadnai vár is. Ugyanez mondható el Sajónémetiről, ahol a környező összes kisnemesi család, a Hanva földek és az esztergomi érseki föld lakói mellett a Balog nemzetség rimaszécsi központjában is jól láthatták, hogy a Bél nemzetség milyen jelentős úr e vidéken. Nem is szólva a Hangonyiak Biriny váráról, melyről a Hangony-völgy, tehát a saját birtok egyetlen települése sem látszott, ellenben a Rima-völgyi kisnemesi települések és a Balog nem rimaszécsi központjára tökéletes rálátással bírt, mintha ez uralta volna a területet.

Nemcsak a szomszéd birtoknak, hanem a nagy utak utasainak is reprezentáltak a várak, ilyen lehetett a szerepe a kazinci vagy a keleméri Mohosvárnak is. Ez természetesen nem jelentett fizikailag megvalósítható úttellenőri szerepet, hiszen az úttól való távolságuk kizárta, hogy teljes kontroll alatt tarthatták volna azt.⁵⁴

Az előbbiekhöz hasonló lehetett, bár nem ennyire direkt a bélháromkúti apátság mercei vára, vagy éppen a Kakasvár szerepe, amelyek egy-egy mellékvölgyben, kissé eldugva bújnak meg. Az ilyen várak esetében, melyek csak egy-egy szűk területre látnak rá, természetesen korlátozott reprezentációs szerepre gondolhatunk, de azt teljesen nem hanyagolhatjuk el. Ezeknél is inkább azt feltételezhetjük, hogy a völgyben utazóknak „útjelző, vagy helységnev táblaként” egyértelmű jelekként szolgáltak a terület birtokjogi hovatartozását illetően, hasonlóan a legmagasabb, legjobban látott hegyre épült vár esetéhez.

A reprezentációs, szimbolikus szerep lényege azonban nem az, hogy minden birtokot, minden utat látni kellett volna egy-egy várból. Természetesen ez megvalósíthatatlan is lett volna a domborzati viszonyok miatt, hiszen egy-egy erősség képe csak bizonyos szögekből sejlik fel a szemlélő előtt. Viszont kijelenthető, hogy amennyire a földrajzi viszonyok lehetővé tették, igyekeztek a váralapítók olyan helyen építkezni, amelynek jók a láthatósági adottságai, ugyanis bizonyára nem akarták elrejtetni erődtítésüket. Bár ennek tényszerű kijelentése egy „bizonytalan érzést” kelthet a várkutatóban,⁵⁵ ez azonban abból a hagyományosan csak történettudományi megközelítésből fakadhat, mely szerint a vár birtoklása már önmagában is hatalombiztosítás volt, függetlenül annak térbeli elhelyezkedésétől. Ez a nézet azonban csak részben igaz, hiszen egy bármely ponton emelt erődtítés a saját birtok védelmén túl kiinduló- és visszavonulási hely lehetett a szomszéd birtok elfoglalása esetén, így ugyanis a várral rendelkező birtokos fölénybe kerülhetett a várral nem rendelkezővel szemben.⁵⁶ Ha azonban pusztán ilyen katonai, védelmi szerepre egyszerűsíténénk le a hatalombiztosítást, akkor csak olyan erősségeket kellene elképzelnünk, melyek tudatosan elvonultak, elrejtőzködtek volna a külvilág tekintete elől – azaz csak mentsvárakról beszélhetnénk. Ezzel szemben azonban vitathatatlan, hogy a vár szinte mindig uralkodik a tájon és vonzza a tekintetet. Ezzel egyrésről pénzt, hatalmat, azaz a tulajdonos potenciálját reprezentálja, másrésről a fizikai védelmen túl egy pszichológiai védelmet is nyújt, elrettentő hatással bírhat a lehetséges ellenfelekkel szemben.

54 PUSZTAI 2007. 60.

55 HORVÁTH 2009. 84.

56 FÜGEDI 1977. 41.

3.2. Védelmi, értékőrző szerep

Természetes, hogy egy-egy vár létesítése komoly beruházást jelentett tulajdonosának, ezért azt nem csupán egyetlen, hanem több elvárásnak megfelelően is építhették. Ezen objektumok esetében a hatalmi szimbólum-szerep csak az egyik, de igen fontos feladatnak számított, mely azonban önmagában mit sem ért volna a mögötte lévő érdemi védelmi funkció nélkül. Ezért tulajdonképpen a két szerepkör elválaszthatatlan, egymást kiegészítve értelmezhető.

Mi minősült katonai feladatnak ebben az esetben? Bár az elterjedt nézet szerint késő Árpád-kori váraink kis alapterülete nem tette lehetővé nagyobb létszám befogadását, így nem biztosítottak komolyabb védelmet,⁵⁷ ezt az értékelést azonban újra kell gondolni, hiszen a legtöbbször csak a belső magra gondolunk, a külső védvonalat, az árkot és/vagy külső sáncokat, a földtöltéseket, továbbá az esetleges egyéb elővédművet jelentő külső palánkokat hajlamosak vagyunk elfelejteni, holott, ahol ilyenek léteztek, ott lényegesen nagyobb katonai erő is elérhetett.

<i>A tárgyalt várak belső magjának hasznos alapterülete, sáncok és külső erődítések nélkül</i>		
Kis alapterületű	Sajószentpéter-Tömlőc-tető	kb. 79 m ²
	Putnok-Kakasvár	kb. 200 m ²
	Sajómercse-Kolozska-tető	kb. 234 m ²
	Kazincbarcika-Vár-domb	kb. 344 m ²
	Sajónémeti-Vár-hegy	376 m ²
Közepes alapterületű	Vadna-Vár-tető	436 m ²
	Sajógalgóc-Vár-hegy	kb. 460 m ²
	Sajóvelezd-Vár (belső rész)	kb. 600 m ²
	Kelemér-Mohosvár	kb. 500–600 m ²
Nagy alapterületű	Hangony-Birinyvár	kb. 1500 m ²

V. István ifjabb király a Sajó-völgyiekhez hasonló méretű, barcasági Feketehalom várában 1264-ben sikeresen ellenállt IV. Béla seregeinek. A védők közül utólag 39 személyt említettek meg név szerint, azonban ezek mindegyike közvetlen udvari ember lehetett, így nyilvánvaló, hogy valamivel nagyobb létszámmal számolhatunk, ha képesek volt az őrség a királyi sereggel dacolva, a várból olykor ki is törve a felmentő sereg érkezéséig helytállni.⁵⁸ 1271-ben II. Ottokár cseh király Pozsony vármegyébe törve nemcsak az útjába eső várakat foglalta el, hanem a távolabbi, hátországnak számító, a most tárgyalt erősségekhez hasonló jellegű Detrekőt is, nehogy onnan hátba támadják,⁵⁹ de például többször kényszerült védekezésre királyi seregekkel szemben az Amadék kicsiny vára is Göncön.⁶⁰ Tehát bizonyos, hogy akár nagyobb ostromok esetén, komolyabb ellenfelekkel szemben is elláthatta védelmi funkcióját egy-egy 13. századi várunk, ahol adott esetben ötven-százfőnyi (lásd az említett Feketehalmot), vagy akár több védő és a kiszolgáló személyzet számára is helyt kellett találni.

57 MIKLÓS 2003. 377., MIKLÓS 2007. 433.

58 ZSOLDOS 2007. 56–65., 74. Zsoldos Attila szerint a várostrom 1264. decemberében egy hónapig is elhúzódhatott.

59 FÜGEDI 1977. 61.

60 NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 47–48. 1281-ben és 1317-ben is az uralkodó ostromoltatta Göncöt.

Természetes azonban, hogy az erősségek többsége kisebb támadásokhoz, nem pedig a királyi seregekhez volt tervezve, s így legfeljebb földesúri hatalmaskodások ellen védekezhetett. Ezek védőinek létszámára, így potenciáljára utalhat egy korai, 1244-es adat, mely szerint a Pinka feletti Óvárban építendő erődítésben a Csém nemzetségnek állandóan ötfőnyi őrséget kellett állomásoztatni, öt főt pedig készenlétben tartani, akik támadás esetén a várból ki-kitörve elrettentették volna az ellenséget.⁶¹

A várak tehát immár a passzív védelem mellett, az aktív ellentámadások lehetőségét is nyújtották. A passzív védelmet, azaz a biztonságos falak mögé történő bezárkózást már kiegészíthették azzal, hogy a várból ad hoc módon ki-kitörő egységek révén kisebb-nagyok károkat okoztak a támadók seregében, s mire azok felocsúdhattak volna a meglepetésből, a védők visszahúzódtak a falak védelmébe. Nem is lehet kérdés, hogy ezzel a kiszámíthatatlan hadmozdulattal mindig a várostromlók szenvedtek anyagi és emberi veszteségeket. Eme portyázásokhoz a hátteret minden esetben a passzív védelmet jelentő, várépítésre megfelelő helyen emelt erődítés nyújtotta, ahová volt mód visszavonulni. Minden erősségnek kétféle védműve volt, egyrészt a mesterséges elemek, maguk a falak, másrészt a védekezésre alkalmassá tett természetes formációk, a terepi akadályok (árkok, földhányások, lefaragott hegyoldalak).

A domborzat nyújtotta lehetőségeket a várépítők mindig maximálisan kihasználták. Az adott hegy meredek volta ugyanakkor nem volt elegendő a helyválasztáshoz, hiszen nem mindegy, hogy mekkora területet kellett körbevenni árkokkal, sáncokkal, vagy éppen falakkal. A várak építéséhez a legalkalmasabb volt a néhány száz, vagy ezer négyzetméteres hegytető, gerinc, vagy nyúlvány. Azonban nem elegendő önmagában a meredek oldalú, kis alapterület sem, ha annak relatív szintkülönbsége környezetéhez képest kicsi. Így, ha illet, vagy meredek hegyoldalakkal övezett, de nagyfelületű helyszíneket találtak, akkor hajlamosak voltak a birtok központjától eltávolodva, akár a hegységek belsejébe „tolni” a várat, ahol az előzőekben taglalt, alkalmas helyszínre bukkantak. Azonban még ilyen esetekben sem hanyagolták el teljesen a láthatóságot, ügyeltek arra, hogy forgalmas helyekről, vagy birtokokról váruk valamelyest észlelhető legyen, de igaz az is, hogy csak a tökéletes láthatóság kedvéért nem építkeztek rosszul védhető hegyre. A világtól való ilyenfajta eltávolodásban, azaz a településtől távol, annál sokkal magasabban elhelyezkedő, nehezen megközelíthető, extrém helyek kiválasztásában így nem egy tudatos elvonulást, elrejtőzést sejthetünk, hanem egyszerűen csak azt, hogy a birtok településeihez közelebb nem találtak várépítésre alkalmas helyszínt, azaz oda mentek, ahol jók voltak a védelem adottságai. Ennek bizonyítására szükségszerű a várak tágabb környezetét topográfiailag megvizsgálni abból a szempontból, hogy mely magaslatok felelnek meg a védhetőség és a láthatóság minimális követelményének. Ezen két kényes, de elengedhetetlen kritérium mentén egyensúlyozott a középkori várépítő is.

Felmerült a kutatásban, hogy a település melletti, valamint az attól távolabbi, nehezen megközelíthető helyen alapított várak esetében időbeli különbséget feltételezhetünk, a falvaktól távolabbiakat későbbinek tartják.⁶² Ezt a feltevést Miklós Zsuzsához hasonlóan még nem érzem biztos alapokon nyugvónak, épp amiatt, hogy nem minden település

61 SZÜCS 1993. 28.

62 FELD 1991. 207–208., MIKLÓS 2007. 431–432. A jelenlegi kutatási eredmények erre ma még nem adhatnak megnyugtató és végleges választ. Az egyes várakra vonatkozó szórványos okleveles adatok, ill. a száz évnél pontosabb korhatározásra nem alkalmas Árpád-kori kerámiatipológia miatt jelenleg csak tapogatózunk ezen kérdésben. Biztosabb értékelést csak a különböző topográfiai adottságú várak ásatásai során vett, nagy szériaszámú természettudományos minta abszolút kronológiai adatai birtokában adhat a közeljövő kutatása.

közvetlen környezete rendelkezett alkalmas építési hellyel, így azoktól bármikor eltávolodhattak a várépítők. Másrészt két Borsod megyei oklevél is cáfolja a lakott területektől távolabb emelt várak relatíve későbbi alapítását, ugyanis a déli-bükki Füzerkőről 1248-as, az észak-bükki Dédesről 1254-es említésekkel rendelkezünk, mely várak az adott településhez képest messze és magasan épültek⁶³.

A jó helyválasztás tehát fél siker volt, ugyanis a védők igyekeztek a természetes adottságok révén folyamatosan távol tartani a támadókat, nehogy azok olyan közel férközhessenek, ahonnan már könnyedén elfoglalhatták az erődítést. A sikeres ostromok rendszerint a vármag felgyújtásával fejeződtek be, sok esetben ez volt a sorsuk, gondoljunk csak Kelemér-Mohosvár, vagy éppen Kazincbarcika-Vár-domb példájára,⁶⁴ ahol mindkét helyen nagyobb égés nyomaira bukkantak és leégett épületeket tártak fel.

Az erősségekből indított aktív támadások lehetőségével a várak a területiális uralom alapjaivá váltak a 13. század második felében Magyarországon és ez a teljes középkor folyamán változatlan maradt. V. István és IV. Béla konfliktusát követő várépítési láz annak köszönhető, hogy minden, kellő anyagi erővel rendelkező birtokos felismerte, hogy a vár egyenlő a hatalommal. Nem hiába töltötték el uralkodók hosszú időket erődítmények ostromával, nem hiába szólt várháborúk soráról ettől kezdve zömében a középkor.⁶⁵

Ez tehát egy vár klasszikus értelemben vett katonai funkciója, amely nyilván a személyi védelmen és a hatalmi szerepen (támadások kezdő- és visszavonulási pontján) túl kiegészülhetett értékőrző funkcióval is. A késő középkorból több adat is utal, arra, hogy a várakban értékeket tároltak,⁶⁶ ez hasonló lehetett a korábbi időkben is. A késő Árpád-kor anarchikus politikai légköre, az oligarchák melletti és elleni pártoskodások kiváló táptalajt nyújtottak a bizonytalanság teljes kialakulásához, melyben szinte mindennaposá váltak a különböző hatalmaskodások. A IV. Béla, majd utódai révén történt birtokadományozásokkal, a magánbirtok kialakulásával és a birtokosok közti differenciálódással kegyetlen harc indult, melyet csak egy ekkor nem létező erős központi hatalom lett volna képes megállítani. A királyi hatalom gyenge kísérletei (országgyűlések: 1277, Rákos, 1290, Óbuda, 1298, Pest) megpróbálták a tarthatatlan helyzetet megváltoztatni. Jellemző, hogy ezen gyűlések határozatainak zömét a hatalmaskodások, birtokfoglalások, fegyveres pusztítások elleni fellépésekre vonatkozó döntések tették ki, azok mégis hatástalanok maradtak.⁶⁷ A közbiztonság megteremtésének hiányában mindenki maga próbálta meg saját biztonságát garantálni, ezt szolgálták a gombamód szaporodó várak, erődemonstrációként és védműként egyaránt.

Feltételezhető tehát, hogy a vészterhes időkben, ami a IV. Béla és fia közti 1265. évi konfliktus óta szinte általánosnak tekinthető az országban, a birtokos jelentősebb értékeit megőrzés céljából felszállították az újonnan emelt erődítésbe és adott esetben oda menekülhetett a birtokos család is. Simon Zoltán várak szerepéről írt értekezésében a

63 NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007. 28., 33.

64 Kelemérhez: PUSZTAI 2007. 51–52. Kazincbarcika-hoz: Kozák Károly ásatási naplója, MNM-Régészeti Adattár, 350. K. IV.

65 ENGEL 1984. 292., ZSOLDOS 2007. 136.

66 HORVÁTH 2009. 82. 1459-ben Pálóczi László Ajnácskőn tartotta az okleveleit (ekkor a huszita hadjáratok indokolhatták a fokozott őriztetést); klasszikus példa, hogy 1526-ban a Perényiek Füzeren őrizték a Szent Koronát (szintén egy válságos, bizonytalan időről van szó). 1330 körül a gönci várban őriztette tételesen említett kincseit Drugeth Vilmos. NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007. 48.

67 FÜGEDI 1977. 53. Az országgyűlésekre és határozataikra: SZÜCS 1993. 293., 323., 333–334.

legfontosabb feladatnak a tulajdonos vagyonának megóvását látja, s e különös gonddal őrzött értékekbe ugyanúgy beletartoztak a birtok jogi alapjait bizonyító oklevelek is.⁶⁸

Sajó-völgyi váraink közül a Hangony-Birinyváról szóló 1297. évi forrás egy tizenkét évvel korábbi hatalmaskodásra utal vissza. 1285-ben a Hangonyi család várát a szomszédos rimaszécsi Balog nembéli Miklós megrohanta és elfoglalta, az ostrom során megölte a tulajdonos Hangonyi Pétert, fiát, Mátét pedig elhurcolta, továbbá a várból elrabolt 40 márka értéket.⁶⁹ Az ügynek valamilyen okból csak bő 10 esztendő múlva volt folytatása, amikor Máté tanúival bírósághoz fordult, amely igazat is adott neki és Miklóst fizetésre kötelezte. Vélhetően ennek nem tett eleget, mert 1301-ben Balog Miklós (rima)szécsi birtokát a bíróság tartozás fejében lekötötte Hangonyi Péter fiainak.⁷⁰ Témánk szempontjából az 1285. évi esemény a fontos: Hangonyi Péter és fia Máté jelentősebb, 40 márka értékkel Birinyvárbán tartózkodott a támadás idején. Gyanítható ugyan, hogy az eltulajdonított értéket a bíróság (mintegy biztosító) előtt a Hangonyiak a ténylegesnél magasabbnak határozták meg, tehát az összeg akár kisebb is lehetett, de ez indifferens, a lényeg, hogy értékeket is őriztek ott. Mi lehetett az őrzött érték? Erre az oklevél nem ad választ, de egyes régészeti feltárások segítséget nyújthatnak számunkra. Kelemér-Mohosváron például vaseszközöket, baltát, csákányt, kapát és ekét találtak. Bár az első két lelet nélkülözhetetlen egy vár építéséhez vagy karbantartásához, az utóbbi kettő már kérdéseket vet fel. A kapa még elférne, de mit keresett egy eke a hegytetőre épült várban? Két lehetséges válasz merülhet fel: a) az ekére csak szántáskor van szükség a faluban, egyéb időszakokban biztonságos helyen elraktározzák, ugyanis a többi szerszámhoz képest értékesebb mezőgazdasági eszközről van szó. Normál időszakban a tárolóhelyet a faluban is elképzelhetjük, de bizonytalan időkben jobb helyen van a várban; b) megsérült, eltört és mint nyersanyagot depózták a vár területén. Egyik sem zárható ki, de mindkét válaszlehetőség ugyanazt jelenti, azaz értéket mentettek. Az első esetben használt érték, a második esetben értékes nyersanyag, tehát indokolt volt a fokozott őrzése.

A várak, mint élelmiszerraktárak is feltűnnek a régészeti forrásokban. Nagyobb mennyiségben kerülhetnek elő gabonafélék, vagy már feldolgozott húsfélék (csontjai), amelyek az ostromok során szelűntek el és kerültek földbe.⁷¹ Egyelőre nem bizonyított, hogy ez az erődtemplomokhoz hasonló funkció állandó, vagy csak ad hoc jellegű volt, azaz csak veszély esetén hordták fel az élelmezési javakat. Nyilván a nagyobb mennyiség jelölheti azt, hogy a várát állandóan lakják és a terményeket fogyasztják, de utalhat arra is, hogy csak vész esetén helyezték ide biztonságba a falvak tartalékait. Erre a kérdésre a lakhatósági funkció elemzése adhat további választ.

A hétköznapi tárgyakon, élelmeken kívül a várakban őrizhették a személyes értékeket, ékszereket is. Kazincbarcikán erre utalhat egy üvegberakásos bronz gyűrű, amelyet itt őriztek és talán a vár felgyújtásakor gurulhatott el.⁷²

A Hangonyiak 40 márkás kára is hasonló tételekből, továbbá személyes tárgyakból, fegyverekből tevődhetett össze. Kérdéses, hogy ez a funkció a vár általános feladata volt-e? Sajnos erre nem lehet egyértelmű választ adni, de talán feltételezhető, hogy nyu-

68 SIMON 1988. 114–115.

69 MOL DL 89261., HOKl. 156.

70 HOKl. 177–178.

71 Szenült gabonát találtak Kelemér-Mohosváron: PUSZTAI 2007. 51–52. Zsákokban őrzött nagy mennyiségű gabona és tárolt húsfélések raktározását mutatta ki a várak toronyépületeinek földszintjén Karin Kühtreiber Dunkelstein vára esetében is: K. KÜHTREIBER 2006. 156–157.

72 Az ásatási dokumentációra: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár, 350. K. IV.

godtabb, békésebb időkben a hétköznapi eszközök, tárgyak (lásd: mezőgazdasági eszközök), valamint a mindennapos használatú értékek, akár ékszerek esetében sem volt szükség az erődtések értékmegőrző funkciójára. Talán erről vallhat egy szélsőséges példa is: IV. Béla 1262-ben a fia elől a távoli, zágrábi Medvevárba vitette és őriztette a királyi kincseket, amelyet normál esetben Fehérvárott tartottak.⁷³ Azon tárgyakat, értékeket (például okleveleket), melyekre csak ritkán volt szükség, valószínűleg állandóan a várban őrizték. Az erősségek csak veszély esetén történő használatának kulcskérdése lehetett, hogy miképp tudtak egy általában rövid idő alatt, meglepetésszerűen lejárászódó hatalmaskodás ellen felkészülni, a váron kívül tárolt egyéb értékekkel – terményekkel, eszközökkel – még időben a várba vonulni. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy nem arról volt szó, hogy a támadás előtti órákban menekültek csak a várba, majd az ellenség távozásával visszamentek a faluba. Inkább gyanítható, hogy a viszályok során jó előre felkészülve, fegyverrel, élelmiszerral elraktározva bezárkóztak a várak védelmébe és a konfliktus lezárultáig vagy a támadás teljes visszaveréséig ott tartózkodtak.

A védelmi funkciót összegezve megállapítható, hogy 13. századi váraink esetében ez részben mentsvár szerepként jelent meg, azaz az erősségek refugiumok voltak, passzív védelmet nyújtottak a birtokos és vagyona számára. Másrésről azonban a tulajdonos a várfalak védelmét – a várból kitörve és oda visszavonulva – támadások kiinduló- és visszavonulási pontjaként is kihasználhatta, így egy erősséggel rendelkező nemes hatalmaskodásokat is elkövethetett a szomszéd kárára. A vár ezen kettős védelmi szerepe immár azt jelentette, hogy az a területiális hatalom központjává vált.

3.3. Variációk a lakófunkcióra

Mennyire és mikor lakták ezen várakat? Véleményem szerint a kutatott objektumok lakottsága a 13-14. században eltérő volt, melynek a magyarázatához önmagában kevés a topográfiai helyzet, azaz a településhez való viszony vizsgálata.⁷⁴ Ezen tényezőkön túl szükséges a tulajdonos személye és birtokjogi viszonyainak együttesét is elemezni. Az összetett vizsgálódások alapján a Sajó-völgyi várak esetében az alábbi kategóriákat különíthettük el:

(a) Mentsvárak, melyeket a tulajdonosai nem lakták (ide sorolható: Vadna, Galgóc, Kelemér, Kazinc, Mercse, Hangony). Ezen várak jellemzője, hogy topográfiailag markánsan elkülönülnek a településtől, távolságban és/vagy magasságban és a legfeljebb néhány fős őrseget leszámítva nem bizonyítható állandó lakosságuk. Bár az összes Sajó-völgyi objektum ilyen jellegű földrajzi elkülönülése megfigyelhető, azaz egy esetben sincs településen belüli erődített objektumunk, így elvileg mindegyiket tarthatnánk mentsvárnak, de a további tényezők vizsgálata árnyaltabbá teszi helyzetüket. Ezen várak, mint birtokosi székhelyek nem értelmezhetőek, hiszen a Miskolcok esetében Miskolc településén sejthető a feudális székhely, az Ákosok a kazinci várat serviensüknek adták és ő maguk diósgyőri kúriájukban éltek, a Rátótok esetében putnoki vagy kazai udvarházuk jelentette az állandó központot, azt pedig nem is tételezhetjük fel, hogy a bélháromkúti apát a kicsiny mercsei várban élt volna valaha is. Másrésről a fenti tulajdonosok az országos politika meghatározó személyiségeiként gyakran a király közelében tartózkod-

73 ZSOLDOS 2007. 19–20.

74 FELD 2010. 501. A településen belüli erősségekre l. még: MIKLÓS 2007. 433.

tak, így fizikailag sem lett volna lehetséges itt lakniuk.⁷⁵ Emiatt is valószínűsíthetjük, hogy legfeljebb megbízottjuk révén kezelték egyes váraikat (lásd Kazinc említett esetét). A castellanus, vagy várnagy tisztsége pontosan az 1260-as évektől jelenik meg a forrásokban.⁷⁶ Azonban gyanítható, hogy ő, vagy helyettese, a vicecastellanus sem lakott folyamatosan az időjárás viszonyosságainak kitett erődítésben, ott legfeljebb néhány főnyi őrség tartózkodott állandóan.⁷⁷ Így ezen várakat csak veszély esetén használták és a birtokos által a várnagyra bízott települések értékeit tárolták ott, illetve ha kellett, oda menekítették.

Még olyan esetben sem tarthatjuk a tárgyalta erősséget birtokosi lakhelynek, mint a Hangonyi család Birinyvára, amelyet ugyan személyesen védelmeztek, s ez volt az egyetlen várunk az egységes, zárt birtoktestükön, mégis a család névadó településétől való viszonylagos távolsága, valamint az a tény, hogy a saját birtok egyetlen faluja sem látható belőle, nem teszi indokolttá a vár állandó lakhelyként való értelmezését. Sokkal valószínűbbnek érezzük, hogy mind a Hangonyiak, mind a Gut-Keledek itt élő ága az egyes településeken lévő kúriájukban rendezték be földesúri központjukat és csak veszély esetén húzódtak a falak védelmébe.⁷⁸ A mentsvár lényege tehát nem az, hogy a hegyek mélyén megbújva, szinte láthatatlanul helyezkedjen el, hanem az, hogy a tulajdonosa nem lakófunkciót szánt neki, hanem az értékek és meghatározott személyek időszakos megóvását. Ezt úgy tudta elérni, hogy nehezen megközelíthető helyszíneket választott, de ugyanakkor a láthatóság demonstráló hatását is igyekezett kihasználni. Az ebbe a kategóriába sorolt Sajó-völgyi objektumok mindegyikét a 14. század első harmadában fel is hagyták.

(b) Várak, melyeket lakhattak (ide sorolható: Németi és Velezd). Bár ezek, ugyanúgy, mint az előzőek, térben (azaz a falutól számított távolság és magasság vonatkozásában) elkülönülő objektumok, sőt Galgóchoz és Kazinchoz hasonlóan a település közvetlen pereme fölé magasodnak, mégis azokhoz képest más szerepet tölthettek be. Ennek magyarázatát a tulajdonosok személyében kereshetjük. E két vár viszonylag jelentéktelen birtokokon található, uraik pedig nem töltöttek be országos tisztségeket, másodvonalba tartozó nemesek voltak és vélhetően csak egy-egy várral rendelkeztek. Esetükben joggal sejtethetjük, hogy a központjukat közvetlenül a vár alatti településen (Sajónémeti, ill. Váraljavelezd) rendezték be. Erre utalhat a birtokosi előnevükben később feltűnő németi és velezdi jelző (Bél nembéli németi Bekény és velezdi Kövér család). Az ilyen, várról történő elnevezés Magyarországon a német területekkel ellentétben, nem volt szokás. Ennek hátterében azonban vélhetően nem az a kérdés áll, hogy a tulajdonos lakta-e, vagy sem, hanem azon jogtörténeti sajátosság, hogy a 14. század harmadáig a magánvárak nem voltak a birtok jogi központjai, hanem annak csak ugyanolyan részei, mint egy-egy erdő, föld, stb. Ezért gyakran még nevet sem kaptak. Amennyiben pedig névtelenek voltak, sőt nem is jelentettek földesúri központot, akkor nem is feltételezhetjük, hogy a

75 L. a Miskolc nemzetséget, akiknek legalább három várunk volt a megyében, közben Panyit báni, illetve ispáni címeket töltött be. Panyit mellett, az Ákos nembeli István országbíróként, Rátót Domokos tárnokmesterként a király familiáris bárói voltak. SZÜCS 1993. 339.

76 FÜGEDI 1977. 68. A Miskolc nembéli Panyit, mint zalai ispán, Purbach várát sem személyesen védelmezte II. Ottokár ellenében, hanem egy megbízott zalai nemes révén. ZSOLDOS 2007. 130. Emellett gondoljunk Tarkó esetére, ahol egy szerviens volt a megbízott.

77 L. a már idézett Pinkaóvárat, öt fős csapatával.

78 Hasonló szituációt feltételez Feld István többek között a már említett, abaúji Gönc és az Amadé vár között: FELD 1985. 67.

család arról nevezte volna magát.⁷⁹ Másrésről a birtokos az esetek többségében falusi udvarházában élt, emiatt sem nevezték magukat a várról.

További különbség, hogy az előzőekben tárgyalt kategóriába tartozókhoz képest utóbbi objektumaink hosszabb, illetve folyamatosabbnak tűnő életutat futottak be. A források alapján Velezdet 1285 és 1362 között működő várnak tarthatjuk, tehát nem hagyták fel a Károly Róberthez köthető konszolidáció során. Sajónémeti eddigi régészeti kutatásának eredményei alapján ugyanakkor egy viszonylag intenzív használatra gondolhatunk, hiszen a terepbejárás a hasonló várakban végzett leletgyűjtéshez képest jelentősen nagyobb mennyiségű leletanyagot eredményezett. Azonban ezek alapján is csak sejthetjük, biztosan még nem állíthatjuk, hogy itt tulajdonosi lakhelyet jelölnek a várak.

Bár e két vár ekkor még nem volt a birtok jogi központja, ennek ellenére elképzelhető, hogy a lakásként való használatuk már a birtokközponti szerep kialakulásának előszelét jelentette. Ugyanakkor élnünk kell a gyanúperrel, hogy birtokosai az erősség melletti településükön ugyancsak rendelkeztek egy-egy nemesi kúriával, amit szintén lakhattak és a gazdasági, jogi központot még ebben az esetben is ezek jelentették volna.

3.4. Őrhelyek kérdése

Érdekes külön tárgyalnunk a legkisebb Sajó-völgyi objektumunkat, Sajószentpéter-Tömlöc-tetőt. A mindössze 79 m² belső, hasznos alapterületű létesítményt még jóindulattal is nehéz várnak tartanunk. Viszont jellegzetes a földrajzi elhelyezkedése, megmaradt terepi elemei is erősítés nyomaira utalnak. Korhatározó leletet többszöri bejárása ellenére sem ismerünk belőle, de mégis a 13/14. század fordulójára keltezhetjük, mivel korát egy 14. századi határjárásban szereplő említése, funkcióját pedig beszélő névalakja igazolhatja. Kis mérete legfeljebb egy őr, vagy jelző(torony) hely számára volt elegendő. A leletek hiánya is ritka, időszakos használatra utalhat, hiszen egy őrhely állandó őrzést nem igényelhetett, kivéve talán csak akkor, amikor „tömlöcként” használták. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a népi helynévadás sokszor a ritka és különös esetek után nevezi el az adott földrajzi egységet, gyanítható, hogy objektumunkat egy egyszeri jellegű és bizonytalan eredetű, egy-két napos, börtönként való használat után keresztelték el. Eredeti szerepkörére további bizonyíték lehet, hogy a Tömlöc-tető annak a Nagykorcsolyás-hegynék a része, amelyet az újkori források Korcsolyás szőlőnek, vagy Őr-hegy tetőnek mondanak.

A Tömlöc-tető völgyének felső szakaszán, Varbó határában egy 18. század közepi térkép egy másik Vár-domb helynevet is jelöl.⁸⁰ Az objektum helyén semmiféle erősítésnyomok nem látszanak, de domborzatilag várépítésre alkalmas a terület. Továbbá remek kilátással bír a völgy alsó szakaszára is, többek között vizuális kapcsolatban van a Tömlöc-tetővel. Így nem elképzelhetetlen, hogy ez is egy őr-, vagy jelzőhely volt.

A Sajó-völgy felső szakaszának további örhegyeit Dobosy László már korábban összegyűjtötte, de ezek közül, Varbóhoz hasonlóan, egyik sem volt történetileg, vagy régészetileg korszakolható.⁸¹ Valószínűleg nem tévedés, ha ezeket több korszakban is – és elsősorban a kora újkorban – használt objektumoknak tarthatjuk, amelyeket éppen jó földrajzi és láthatósági adottságaik révén bármely korban őrhelyként, megfigyelőhely-

79 ENGEL 1987. 13.

80 MOL S11. No.54. 1759.

81 DOBOSY 1975. 57–59.

ként szolgáltak és híradó pontok voltak a távolabb fekvő birtokrészek számára.⁸² Talán épp az ezekből leadott jelek, információk alapján tudtak a várnagyok felkészülni egy-egy támadásra és hatékonyan védekezni ellene. A Tömlöc-tető szerencsés korai említése arra utalhat, hogy ilyen objektumokkal már a 13/14. század folyamán is számolnunk kell.

4. Az építési engedélyek és az egymástól való távolság kérdése

A történeti kutatás axiómája, hogy vár csak az uralkodó engedélyével épülhetett. Ezt mondják ki a nyugat európai szabályozások, köztük az 1220–1235 táján keletkezett Szász tükör is, melyekről elképzelhető, hogy Magyarország szintén alkalmazott.⁸³ A legkorábbi hazai váreépítési engedély 1211-ből származik, ebben II. András engedélyezte a Német Lovagrendnek, hogy Délkelet-Erdélyben fából erősségeket emelhessenek. 1222-ben további engedélyében már a kövár építését is lehetővé tette számukra. Ebből is látszik, hogy mindez olyannyira szabályozott keretek között történhetett, hogy még az anyagot is meghatározták és az átépítéshez is külön engedély beszerzésére volt szükség. Ennek ellenére nemhogy a Sajó-völgyének várai vonatkozásában, hanem országos szinten is alig ismerünk engedélyező oklevelet. Kutatott területünkön üdítő kivételnek számít Velezd 1284-es királyi engedélye. Horváth Richárd, Engel Pálra hivatkozva, ezt természetszerűnek tartja, hiszen váraink ekkor még nem voltak az uradalom központjai, így kimaradhattak az okleveles említésekből.⁸⁴ Ettől függetlenül azonban szükség volt királyi építési engedélyre, mivel az osztrák Landrecht erősítési fokozatai alapján erősségeink jelentős része castrumnak minősülhetett, azaz elvileg építésiengedély-köteles létesítménynek számított, függetlenül attól, hogy birtokközpont volt, vagy sem. Vélhetően a szabályozások és az engedélyek megléte, vagy hiánya ellenére ezen objektumokat az építetők ténylegesen várként használták,⁸⁵ abból a megfontolásból, hogy az adott birtokán, várral nem rendelkező birtokos hátrányba kerülhet a várral rendelkező szomszédjával szemben. Az erősítés a területiális hatalom központjává alakult, így olyan potenciált jelentett tulajdonosának, amellyel eddig csak a király rendelkezett. Így építésük nemcsak a közrendet, hanem az uralkodói pozíciókat is alááshatta. Ennek megfékezésére született már 1290-ben az óbudai országgyűlés rendelete, mely kimondta, hogy lerombolandók az egyházakból átalakított tornyok, várak és minden ártalmas erődítmény. Ezt az 1298-as pesti dekrétumok csak megerősítették.⁸⁶

Ehhez kapcsolódik egy rövid gondolat a váraink területi sűrűsödéséről. Feltételezhető, hogy Magyarországon az Árpád-korban nem létezett még olyan szabályozás, amely a várak közötti minimum távolságot meghatározta volna,⁸⁷ de ha lett is volna, azt az engedélyeztetéshez hasonlóan sokan nem tartották volna be. Nem kérdés ugyanis, hogy gyenge királyi hatalom és rossz közbiztonság mellett a bürokráciánál fontosabb volt a birtokos

82 TOLNAI 2006. 273. Az országszerte megtalálható Ör-, Les-, vagy Strázsahegy zöme feltehetően a török korban tűnik fel.

83 KUBINYI 1990. 296., HORVÁTH 2009. 93–94. Bár nincs rá bizonyíték, a nevezett kutatók úgy vélik, hogy a Szász tükör és az osztrák Landrecht kritériumrendszere nálunk is meghonosodott.

84 HORVÁTH 2009. 101., vö. ENGEL 1987. 13. „Amíg ugyanis a vár számított a birtok tartozékának és nem megfordítva, addig egyáltalán nem volt mindig szükséges, hogy a várról akár birtokjogi aktus alkalmával is említést tegyenek.”

85 MIKLÓS 2007. 433.

86 SZÜCS 1993. 323., 335.

87 FÜGEDI 1977. 40–41. Ennek megjelenését csak az Anjou-korra helyezi.

saját egzisztenciájának megóvása. Ezért a ma oly sűrűnek tartott várhálózat kialakulását éppen a már elemzett birtokviszonyok és a funkcionalitás befolyásolták. Egy-egy vár mindenki számára látható és érthető szimbólum volt, amely a birtok tulajdonjogi jelképe és a tulajdonos hatalmi tükré, másrésztől védelmet nyújt a nemkívánatos támadásokkal szemben. Ezért mindenki, minden birtokán igyekezett vár építésével biztosítani hatalmát. Ezt bizonyítják a Miskolc nem említett építkezései, az ő mozaikszerű birtokuk mindegyikére jutott egy-egy vár, vagy az ugyancsak említett nógrádi Kacsics nem Illés ágának esete is, ahol a leszármazottak számos várat emeltek. Ha tehát a 13. századi várépítési hullám idején olyan változatos volt valahol egy adott terület birtoktérképe, mint a Sajó-völgyében, akkor ott is hasonlóan sűrű várhálózat alakulhatott ki. Ezt a tendenciát érdemes lenne további kutatásokkal vizsgálni a Cserhát, a Mátra és a Bükk további területén is, hiszen az Északi-középhegység ezen erősségek tucatjait rejt.

5. A késő Árpád-kori várak felhagyása

Károly Róbert felismerte ugyanazt a ténytet, amit elődjei, IV. László és III. András is tudtak, hogy a vár hatalom és az azt engedély nélkül bitorlók az uralkodó szemében lázadónak minősülnek. A királyi főhatalom elismertetésének feltétele tehát ezen objektumok elfoglalása volt. A dolgozatban tárgyalt várak ugyan nem játszottak központi szerepet az országos eseményekben, mégis a Sajó-völgye híven tükrözi az általános folyamatokat. Három erősség (Hangony, Kazinc és Kelemér)⁸⁸ minden bizonnyal ostrom áldozatává vált a tartományúri harcok éveiben és soha többé nem épült újjá. A leletek tanúsága alapján kettőt (Vadna, Néméti) szintén minden bizonnyal felhagytak a 14. század elején. A többiek sorsáról egyelőre nincsenek biztos információink, de nem lehet kétségünk afelől, hogy hamarosan megszűntek létezni. Velezd az egyetlen, amely némi kontinuitást mutat a késő középkor felé.

Miért nem épültek újjá, illetve miért hagyták elenyészni a várakat? Eme kérdés soktényezős háttérben a birtokrendszer átalakulása állhat. A Miskolc nembeli Panyit birtokai leányágon a Szécsi család tulajdonába kerültek.⁸⁹ Az oligarcha Ákosok földjeit a király elkobozta. Így tehát mindkét itteni nagybirtok esetében tulajdonosváltás történt. Velük szemben ugyan a Rátótok, a Bél nem és a Velezdi Kövérek megőrizték földjeiket, azonban akár új, akár régi tulajdonosok birtokán álltak a várak, azok nem tudták kivonni magukat az Anjou uralkodó által generált társadalmi-gazdasági változások hatása alól. Bár felmerülhetne, hogy egyszerűen azért hagyták el őket, mert túl sokba került a fenntartásuk, azonban ez csak az egyik tényező lehet, hiszen nyilvánvaló, hogy egy erősség karbantartása 1320-ban is ugyanannyi pénzt emésztett fel, mint korábban, mégis ezen dátum tekinthető választóvonalnak. A királyi hatalom megerősödése ugyanis egyben a főurak visszaszorítását is jelentette, s e folyamat során nyugodtan feltételezhetjük a nemesi hatalmat jelképező várak revízióját is. Ezzel egy időben a várak szerepe is végleg megváltozott. 1320 után, a királyi várbirtokok mintájára a birtok tényleges központjaivá váltak, annak gazdasági magját alkották. Míg korábban a birtokos az erődemonstráció

88 Kelemér a nagy számú nyílhegy alapján ostrom során pusztult el és égett le. Kazinc leégésének oka kérdéses, de végleg megpecsételte sorsát, ugyanakkor nem zárható ki, az ellenséges támadás. Hangonyt megostromolták 1285-ben, későbbi sorsáról nincs információnk, de feltehető, hogy ennek következtében hamarosan felhagyták.

89 DRASKÓCZY 1996. 96–97.

révén egy-egy erősítéssel kívánta jelezni potenciálját, a harcok végeztével ezek e téren elvesztették funkciójukat, a hatalmat immár nem csak szimbolikusan és katonai szempontból reprezentálták, hanem inkább gazdaságilag és jogilag. Az egymás közelében oly sűrűn elhelyezkedő várakból azonban már csak a kedvezőbb adottságúak maradhattak életképesek, melyek a gazdálkodás központjai lettek, a többiek fenntartására nem volt szükség.⁹⁰ Továbbá a közbiztonság normalizálódásával azon mentsvár jellegű objektumok fenntartása, melyeket csak egy végső menedékhely céljára létesített a tulajdonosa „a hosszú béke korszakában értelmetlennek tűnt.”⁹¹ Viszont nem szabad azt hinnünk, hogy csupán csak az egyszerűbb várakat hagyták fel ekkor. Jól kiépült kővárak is juthattak erre a sorsra, amit a minden szükséges építészeti elemmel ellátott Mohosvár, a meglévő romjai alapján is komolyan kiépített szendrőládi erősség, vagy éppen a már a 14. század felé mutató, fálshorossal is védett sámsonházi Fejérvő példáz.⁹²

Úgy tűnik azonban, hogy ezek mellett a Kövér család birtokközpontjává váló Velezd falu felett álló vár képes volt még néhány évtizedig megfelelni az újfajta szerepeknek. A többi várban közben megszűnt az élet, mert a településről nehezen megközelíthető mentsvárként (Vadna 230 méterrel, Mercse 175 méterrel magasabban fekszik a településhez képest) nem voltak alkalmasak gazdasági feladatok ellátására, illetve birtokosi székhelyként való használatra. Sok esetben olyan konkurens centrumokat jelentettek Putnok és Kaza kibontakozó központi helyei, mellyel nem vetekedhetett egy-egy környékbeli vár (Galgóc, Németh).

6. Javaslat a terminológia nyitott kérdéseire

Késő Árpád-kori váraink az ún. kisvárakkal kapcsolatos vita során híresültek el a kutatásban. Miklós Zsuzsa alkalmazta először ezt a fogalmat, rámutatva az akkor még az azoktól eltérőnek vélt és időrendben a klasszikus kővárak elé keltezett középkori erősségek sokaságára. Miklós Zsuzsa, valamint kutatótársai, Nováki Gyula és Sándorfi György borsosnyói, Gödöllő környéki, majd később tolnai terepbejárásai, felmérései és ásásai mellett az ország számos területén több más kutató (itt elsősorban Dénes József mátrai bejárásai, Simon Zoltán, Juan Cabello nógrádi ásásai említendőek meg) újabb és újabb várakat derített fel, számos tudományos, köztük terminológiai kérdést vetve fel. A *Műemlékvédelem* című folyóirat 1987. évi 1. száma hasábjain eközben több vitaindító tanulmány-csokor látott napvilágot, melyek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az újonnan felfedezett várak tudományos kérdéseinek tisztázásához nélkülözhetetlen a régészek mellett a történészek részvétele. Az utóbbi kutatók részéről Fügedi Eriket követve Engel Pál vette fel ezt a szálát, kinek e téren végzett munkásságát újabban Zsoldos Attila és Horváth Richárd folytatta. A 13. századi várak kérdéskörére képezte a témáját 1989-ben Mátrafüreden az erre a korszakra keltezett mátrai várról elnevezett első Castrum Bene konferenciának, mely természetesen a késő Árpád-kori erősségekkel kapcsolatos összes nyitott kérdést nem oldotta meg.⁹³

90 SIMON 1988. 117., PÁLMÁNY 1990. 31.

91 FÜGEDI 1977. 88.

92 Szendrőladra: NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007. 110–111., Sámsonháza-Fejérvőre: RÁCZ 2006. 239–240.

93 Az 1987. évi vitanyag: GERŐ LÁSZLÓ (szerk.), *Műemlékvédelem* 31. (1987/1). A mátrafüredi konferencia anyaga: HORVÁTH L. (szerk.): Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990.

Ezt követően – elsősorban Nováki Gyula, Sándorfi György, majd Feld István, Sárközy Sebestyén, valamint Miklós Zsuzsa, Magyar Kálmán és Terei György munkája révén – elkészült Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Fejér, Tolna és Heves megyék várainak topográfiai feldolgozása s ennek során a kutatók számos erősséget a 13. századra kelteztek.⁹⁴ Emellett újabb feltárások további információkat eredményeztek.

Az utóbbi három évtized várkutatása során használt terminológiából a kisvár elnevezés vonult be leginkább a köztudatba. Ez a névalak azonban azt jelzi, mintha egy a későbbi várépítészettől eltérő funkciójú, méretű, jellegű, önálló típusról lenne szó,⁹⁵ amely 14. századi megszűnésével egy várépítészeti zsákutcát jelentett volna. Valóban mellék- és egyben vakvágánya volt ez a magyar váraknak? A *Műemlékvédelem* című folyóiratban 1987-ben megjelent vitacikkében Feld István már megfogalmazta azon véleményét, hogy ezen várak esetében ugyanannak a földesúri erődítménytípusnak a változatairól van szó, melyekbe a klasszikus kővárak is besorolhatóak.⁹⁶ Ezt követően számos névalak született, melyek között máig nincs általánosan elfogadott elnevezés.

A továbbiakban sorra veszem ezen megnevezések hibáit és kísérletet teszek egy átfogó megoldási javaslatra.

6.1 (a) A kisvár elnevezést a névadók eredetileg a vélt méretbeli különbségek miatt alkották meg. Az azóta elkészült vártopográfiai alaprajzi felmérései viszont egyértelműen bebizonyították, hogy érdemi méretbeli különbséget nem lehet felfedezni a csak a 13. században élt, illetve a később is használt, de ekkor alapított kővárak között. Nem volt ez másképpen sem az Árpád-korban, sem pedig később, egyes várak alapterülete akár sokszorosa, vagy éppen töredéke a másiknak, még ugyanazon korszakban is, függetlenül attól, hogy egyszerű palánkfalas, vagy éppen kővárról legyen szó. Azaz nem volt egy-egyes méretszabvány, így miért is feltételeznénk, hogy a továbbiakban csak eltérő méretű, nagyobb várakat építettek volna, ezért is léteztek egészen apró objektumok nemcsak az Árpád-korban, hanem a késő középkoron át a kora újkorig (lásd erre Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Cserép várat), vagy éppen nagynak számítható várak a 13. században (Hangony, Komlóska-Pusztavár).

(b) A laikus közvélekedés földvárnak nevez minden olyan védművel rendelkező történelmi objektumot, amely régi korokból származik, s teszi ezt teljesen jogosan, ha a mai megjelenési formáját jelöli vele. Történeti, tudományos szempontból, szakmai terminusként azonban hibás ez a megnevezés, hiszen a középkorban a „castrum terreum” megnevezést csak akkor használták, amikor már csak az elpusztult objektum helyét látták,⁹⁷ és az egykori akár kő-, akár faszerkezetű erődítéseket elfedte a talajerózió. Így jegyezték le például, hogy a „vadnai határban vagyon egy földvár is, mely régen a cseheké volt.”⁹⁸ Saját korukban, a használat éveiben viszont nem tarthatták őket földvárnak, hiszen erődítéseik jól láthatóak és remekül kivehetőek voltak.

(c) A sokak által köztes megoldásként használt sáncvár kifejezés problémája, hogy a várak erődítési elemei közül a kétségtelenül a ma legfeltűnőbbet, a sáncot tartja a névadást meghatározó értékűnek. A német eredetű schanz/schanze: töltés, gát, erődítés je-

94 Borsod-Abaúj-Zemplén megyére összefoglalóan: NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007.; Tolna megyére: MIKLÓS 2007., Hevesre: NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009. Továbbá Somogy erősségeiről Magyar Kálmán és Nováki Gyula, Fejér megye várainak Terei György, a baranyai dombságról Tolnai Gergely készített topográfiai munkákat.

95 FELD 2010. 500.

96 FELD 1987. 7., KUBINYI 1990. 291.

97 BÓNA 1995. 20–21.

98 UetC fasc. 25. no. 49.

lentése,⁹⁹ illetve alakváltozatában a hosszan elnyúló ásott gödör, mélyedés, árok, a mellette kihányt földdel együtt¹⁰⁰ pontosan takarja a 13. századi váraink első védvonalát, de nem vonatkozik a többi, számos erősítési elemre, melyek ugyanolyan attribútumai voltak egy-egy várnak. Továbbá a klasszikus értelemben alkalmazott sáncvár kifejezés azon 11. századi ispáni és nemzetségi központok erősségeire utal, melyek sáncai belső fa szerkezettel készültek. A 13. századi váraink sánca esetében viszont csupán csak az árokból kihányt földről van szó, mindenféle épített szerkezet nélkül.¹⁰¹ Bár a sáncvár elnevezés a késő Árpád-kori várakra nem megfelelő, ugyanakkor az árokból kihányt földből emelt védművére a sánc kifejezését helyesnek érzem.

(d) A megnevezés nehézségeivel szembesült a szlovák kutatás is, ahol Alojz Habovštiak révén a „hrad” kicsinyítőképzős megnevezése, a „hradok” honosodott meg, mint a kisméretű vár terminusa. Úgy Habovštiak, mint később Michal Slivka és Adrian Vallašek a vidéki nemesség, a kisnemesség megerősített lakhelyét látta bennük, amelyek utánozzák a nagybirtokosok várait.¹⁰² A klasszikus kővárakkal való összehasonlításban igazuk volt, de mint egy külön társadalmi réteg, külön kategóriába sorolandó építészeti alkotása, nem állja meg ez a megnevezés a helyét. Slivka és Vallašek 1991-ben megjelent, Kelet-Szlovákia várait bemutató könyvükben a „hradok” (magyar rezümében „váracska” szerepel) önálló használatát már nem érezték indokoltnak, ugyanis az ilyen terminusbeli megkülönböztetés hiányzott a középkori várakról szóló forrásokból. Azon megjegyzésük, hogy a várak többsége kezdetben a „hradok” kategóriába sorolt objektumok közé tartozott, már jelezte azt, hogy akár egyazon fejlődési folyamat részét is képezhetik a klasszikus kővárakkal.¹⁰³

6.2 (a) Van-e jellegbeli eltérés ezen várak és a késő középkoriak között? Nincsen. Nem nevezhető különálló típusnak, hiszen egy-egy kőfallal, toronnyal erősített, már-már európai szinten is minden alaptartozékkal rendelkezők vár (így Kelemér) semmivel sem volt kevesebb, mint hasonló továbbélő társuk (így Dédes). Formai, megjelenésbeli különbség legfeljebb a kiépítettség fokában jelentkezhet, voltak kevésbé erősített, gyengébben kiépítettebb várak (így Kazinc), amelyek az alsóbb minőségi kategóriákat képviselték. Ez utóbbiak kisebb hatalmaskodások ellen nyújthattak némi védelmet, de néhányban akár az uralkodói csapatokkal is felvehették a harcot.

(b) Funkcióbeli különbség természetesen van a 13. századi és a későbbi objektumok között, hiszen a várak szerepe épp a korszak végétével gyökeresen megváltozott. Ez viszont nem az erősítmények fizikai jellegéből fakadt, hanem azon társadalomtörténeti változásokból, amelyeket egy új és megszilárduló királyi hatalom indukált.

(c) Végül, önálló típust alkottak-e a késő Árpád-kori erősségek? Az eddigi elemzések talán elég bizonyítékul szolgáltak ahhoz, hogy kijelenthessük: nem. Az 1260-as évek dinasztikus belviszályának hadtörténeti hozománya volt, hogy a nyílt színi összecsapásokat felváltották a várháborúk. A várak lettek immár az összeütközések színhelyei, ezek jelentették az előzőekben elemzett funkciójuk révén a magánhatalom kiépítésének kulcsait. Bár IV. Béla idejében ez a folyamat még csak lappangott, utódai alatt, a tartományuraság kiépülésével teljesen kibontakozott. Károly Róbert ezt a folyamatot fordította meg

99 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1976. 483. *Sánc* szócikk.

100 A magyar nyelv értelmező szótára. Szerk. az MTA Nyelvudományi Intézete. Budapest, 1961. 1124. *Sánc* szócikk.

101 Ezt tapasztaltuk a vadnai vár sáncának átvágása során is.

102 FELD 1990. 15., 21. jegyzet.

103 SLIVKA – VALLAŠEK 1991. 18., 270.

azzal, hogy visszaszorította a magánhatalmat, s ez egyben a várak számának korlátozását is jelentette. A királyi döntés azonban nem egy új várhálózat kialakítását tűzte ki célul, hanem a meglévő állomány revízióját és a megváltozott birtokstruktúrához, valamint gazdasági elvárásokhoz történő igazítását. A rostán fennmaradók kiestek, mert nem feleltek meg az új céloknak, de a többi folyamatos kiépítés révén klasszikus kővárrá fejlődött. Így tehát a késő Árpád-kor objektumai nem csak előzményei, hanem szerves részei a magyar várfejlődésnek, amelyet a 14. század társadalmi konszolidációja a vadhajtások lemetészésével rendes mederbe terelt.

6.3 Terminológiai javaslatok

(a) A korai magyar várépítéset fejlődését leginkább befolyásoló régió, a német területek keleti határvidéke volt, a mai Kelet-Ausztria. Ezen tájegység 11–12. századi betelepítése és határvédelmének kiépítése során nemesi várak sokasága született.¹⁰⁴ Nyugati szomszédságunk korai erősségei fallal körülvett központi tornyok voltak, terepi védelemmel ellátott magaslatokon. Az ausztriai létesítmények fejlődési irányát jól reprezentálja Dunkelstein vára, melynek fallal övezett tornya fokozatosan egészült ki lakó- és gazdasági építményekkel, így idővel az érett középkori vár minden szükséges eleme megjelent benne. Dunkelstein példája nem egyedí, a „klasszikus nemesi várak” kialakulását a délnémet vidékeken már a 12. századra helyezhetjük.¹⁰⁵ Mindegyikük esetében azonos fejlődési irány mutatható ki, a kezdeti központi torony körül később fokozatosan épületek ki a további várrészek.

A hazai várak fizikailag semmiben sem különböztek az osztrák váraktól, méretben, külsőben, kiépítettségben, jellegben hasonlóak voltak azokhoz, csupán csak megjelenésüket feltételezzük későbbre, a 13. század közepére, második felére. Nyugati megfelelőikhez hasonló további kiépülésük is némi késéssel történt meg, jórészt már a 14. század folyamán. Ezen korai (12–13. századi) délnémet magánvárak általánosan elfogadott elnevezése: Adelsburg, amely tükörfordításként történő magyarországi átvétele a teljes hasonlóság miatt indokolt lenne. Főtípus megnevezésként így „nemesi várakról”, vagy korai (13. századi) nemesi várakról javasolt beszélni.¹⁰⁶ Ezen névalakkal ugyanis egyértelműen meghatározható az építetők köre, emellett viszont nem sugall építészeti típusbeli eltérést, sőt az érett középkori várak fejlődése egy szakaszaként határozza meg ezen erősségeket.

A funkció vonatkozásában történő megkülönböztetésére is érdemes az analógiákat párhuzamba állítani. A délnyugat-német területeken már korábban is azonosítottak sok, településtől távolabb eső, nehezen megközelíthető kővárat. Ezek esetében is hiányosak a rendelkezésre álló források, amelyekben vegyesen használják a *castrum*, *castellum*, *Burg*, *Haus*, vagy éppen *domus* elnevezéseket. Meglepő, hogy itt is kis birtokterületek tartoznak a várakhoz. Az ilyen fajta objektumokat a német terminológia az általános jelentésű *Höhenburgok*, azaz magaslati várak közé sorolja. Az ilyen *Höhenburgok*at a tulajdonosok nem lakták, csak a nemesek közti háborúskodások idején használták, esetleg va-

104 K. KÜHTRIEBER–TH. KÜHTRIEBER 2007. 272., 279. 2. táblázat. A szerzők 45. forrásokkal azonosított nemesi birtoktest ugyanannyi várának létét sejtik Alsó-Ausztria keleti területén.

105 K. KÜHTRIEBER 2006. 147–148.

106 A 13. századi várak szinonimájaként Feld István vetette fel a korai nemesi vár elnevezést, erre és a tornyok típusaira l.: FELD 2000.

dászati célokat szolgáltak.¹⁰⁷ A leírtak alapján szinte azonosnak tartható a Höhenburgok ezen típusa a magyarországi mentsvár funkciójú várakkal, melyeket az előzőekben elemeztem,¹⁰⁸ amire jó példa a Sajó-völgyi Vadna, Kelemér, vagy éppen Hangony. Azonban nem minden mentsvár volt magaslaton (településtől távoli, nehezen megközelíthető vár létezhetett síkvidéken, mocsarak által védett pontokon is). Így a Höhenburg és a mentsvár közé nem minden esetben tehetünk egyenlőségjelet.

A nemesi vár kiépítettségének illetve erődítettségének fokát jelölheti az ún. Turmburg megnevezés¹⁰⁹ mely minden esetben egy központi tornyot feltételez, amit falövvel vettek körül. Számos magyarországi példa igazolja ezek 13. századi, általános elterjedését. Valószínűleg e vártípusokat a középkori ember is a leglátványosabb, legmarkánsabb eleméről, a toronyról ismerte meg és ezt tarthatta elnevezésre érdemes attribútumának. Talán nem tévedünk, ha ezekhez kötjük a forrásokban szereplő turris elnevezést, amelynek köznépi, általános használatára, a magyar torony kifejezés meglétére utalhat a Sajó felsőbb szakasza melletti Tornalja településnév, mely egy 13. századi, a tárgyalt erősségek hasonló tornyos vár lábánál alakult ki,¹¹⁰ de ugyanezen eredetre vezethető viszsza Márianosztra-Bibervár környezetének kései említésű Toronyalja névalakja is.¹¹¹ A toronyvár tehát a nemesi várnak csak egy altípusa, melynek azonban nem lehet kritériuma, hogy lakták-e, vagy sem a toronyépületet.¹¹² Az erősségek fokozatos kiépülése során ugyanis idővel a torony lakóépületből, védelmi funkciójú elemmé válhatott, erre láthatunk konkrét bizonyítékot Dunkelstein várából,¹¹³ de ezt feltételezhetjük azon 13. századi objektumaink esetében is, melyek a feltételezett Anjou-kori revízió nem akadtak fenn és lehetőségük volt továbbfejlődni. A magyarországi tornyok többsége esetében azonban a pusztulásuk jelentős mértéke miatt nehéz lenne megállapítani a lakhatóságot, azaz azt, hogy a vár élete során „Wohnturm”, azaz lakótorony, vagy éppen „Bergfried”, tehát védelmi célú, öregtorony volt-e. Ennek mérlegelését segítheti az egyes várak fent bemutatott funkcionális elemzése, továbbá az az elsősorban ásatások során felderíthető tény, hogy a torony mellett létezett-e egyéb reprezentatív épület (ház, terem, palota), vagy sem, illetve milyen ezek időrendi viszonya. Sok esetben a torony inkább végső menedéket szolgáltatót (Hollókő),¹¹⁴ de reprezentatív ház, vagy palota hiányában akár számolhatunk lakótorony szereppel is (Kács, Sály-Latorvár, Kelemér).¹¹⁵ Ettől függetlenül a központi toronnyal (Hauptturm) épült várak mindegyikére érvényes és használandó fogalom a toronyvár. Az alábbi táblázat tartalmazza a 13. századi magyarországi magánvárak terminológiai besorolására vonatkozó javaslatomat, a német eredeti feltüntetésével:

<i>Főtípus</i>	<i>Altípus</i>	
	<i>Építészeti jelleg</i>	<i>Funkcionális jelleg</i>
Adelsburg	Turmburg	Höhenburg
Nemesi vár	Toronyvár	Mentsvár

107 UNTERMANN 1990. 274.

108 L. a 3.3 fejezet, (a) bekezdését.

109 K. KÜHTREIBER 2006. 157. 25. jegyzet.

110 B. KOVÁCS 1996. 23.

111 MIKLÓS 1983. 10.

112 Ezzel szemben Miklós Zsuzsa azt tartja toronyvárnak, amely várban volt lakható torony. MIKLÓS 2007. 432.

113 K. KÜHTREIBER 2006. 156–157.

114 MEZŐSINÉ KOZÁK 2006. 193.

115 PARÁDI 1982., PUSZTAI 2007.

Természetes, hogy a toronyvár, mint a nemesi várak egyik megjelenési formája is különböző módozatokban, minőségekben fordult elő. Léteztek olyan magánvárak, melyek kiépítettsége sokkal szerényebb volt, esetleg nem is emeltek benne tornyot. Ilyen lehetett Kazincbarcika-Vár-domb, ahol csak egy palánkkal körülvett faház állt, mint egy erősített épület,¹¹⁶ de ehhez hasonlóan tartjuk Felsőzsolca-Vár-domb szárazon rakott kőalapozását, fa boronavázás központi épületét is.¹¹⁷ Elviekben mindkettő akár egy-egy kisebb fatorony fölszintjének nyomát is jelölhette, amely nem volt ritka a késő Árpád-kori Magyarországon. Ilyet azonosítottak Liptószentmária-Havran 13. századi periódusának feltárásai során, de ez tételezhető fel Váchartyán-Várdombon és főleg Sorkifalud-Zalakon is.¹¹⁸ A fa szerkezetek emelése persze messze kevesebb anyagi forrást igényelt, mint egy-egy nagyméretű kőtorony. Ezek részben az építető szerényebb anyagi lehetőségeit tükrözik, de éppenséggel előfordulhatott az is, hogy egy nemesnek több, különböző minőségű vára közül ez csak az egyike volt a szétszórt fekvésű birtokain.

(b) A várak egységes nevezéktanát a földrajzi elhelyezkedésre vonatkozóan is indokolt kialakítani. Az erősségeknek helyt adó földrajzi környezet jellege alapján ugyanis megkülönböztethetünk hegytetőre, sziklaszirthez emelt várakat, továbbá olyanokat, melyek egy-egy hegygerinc, vagy éppen nyúlvány végébe épültek, de természetesen síkvidéki erősítések is születtek. A magaslatok tetejére alapított várakat egységesen Gipfelburgként kezeli a német nevezéktan, a nyúlványokon emeltre a Spornburg, míg a síkságiakra a Flachlandburg fogalmát használja.¹¹⁹ Ezek nyomán az alább tárgyalandó megnevezéseket lenne célszerű használni.

Váraink zöme domb- és hegyvidékeken az első két domborzati formán, azaz magaslatokon, hegy- és dombnyúlványokon épült fel. A hegytetőkön, kúpokon, ritka esetben sziklás szirteken lévő várak elnevezésére egységesen a „hegytetővár” kifejezést javaslom.¹²⁰ Mivel a hazai hegyek morfológiáját tekintve a legkritkább esetben sem találunk csúcsokat, ezért a hegycsúcs- vagy csúcsvár elnevezés domborzatilag nem indokolt. Ide legfeljebb olyan kivételek tartozhatnának, mint a teljesen még nem igazolható Dédes-Kisvár-hegy erőssége, vagy a felvidéki ajnácskői vár sziklatornyos részlete. Magyar viszonylatban azonban a legáltalánosabb típust a három oldalról meredek lejtővel védett helyzetű gerinc, vagy nyúlvány jelenti, amelynek a végében alakítottak ki erősséget és a negyedik, megközelítésre alkalmas oldalt mesterséges akadályokkal látták el. Ezek az ún. sarkantyúhelyzetű várak.¹²¹

Hegy- és dombvidékek esetében általános német elnevezés a településektől távoli, magaslati várakra az ún. Höhenburg, mely kategóriába tartozhatnak a mentsvárak is.¹²² Ugyanakkor a mentsvárak megtalálhatóak az alább elemzendő síkvidéki várak között is. Külön hegyvidéki és külön alföldi csoportot így nem lenne érdemes alkotni ugyanazon feladatkör meglete esetén. Ezért szerencsésebb egységesen „mentsvár” elnevezésről beszélni, függetlenül annak domborzati elhelyezkedésétől.

116 Kozák Károly ásatási naplója, MNM-Régészeti Adattár, 350. K. IV.

117 SIMONYI 2003. 124–125.

118 PIETA 1996. 102., 104., MIKLÓS 1978. 96., 101., KISS 2007. 172.

119 KRENN 2006. 219., 2. ábra, HOFER 2007. 249. A síkvidéki várak megnevezésének magyarítását az utóbbi tanulmány rezüméjében Feld István végezte.

120 A Sajó-völgyből ide sorolandó: Vadna, Hangony, Kelemér.

121 A Sajó-völgyből ide sorolandó: Kazinc, Galgóc, Velezd, Németi, Mercse, Punok-Kakasvár, Sajószentpéter-Tömlőc-tető.

122 Eszerint Höhenburg olyan Gipfel-, vagy Spornburg, mely gyakran mentsvár szerepet töltött be, tulajdonosa/helyettese csak ritka esetben lakta. Persze nem minden Höhenburg volt kizárólag mentsvár.

A síkvidéki várak (Flachlandburg) az előzőekhez képest nálunk számukat tekintve elenyészőek, de nem hagyhatóak figyelmen kívül.¹²³ Az osztrák kutatás ez utóbbi típus kapcsán három alkategóriát is elkülönített, a Niederungsburg, azaz a lapályvárat; a mottét és a magyarra lefordíthatatlan Hausberg kifejezést. A lapályvár, melynek nincs feltöltött magja; a motte, mely mesterséges földhalmot jelent; és a Hausberg, amely csekély méretű természetes magaslatot vett igénybe, amit mesterségesen tovább alakítottak. Az utóbbi két altípus hegy- és dombvidékeken is ugyanúgy előfordulhat. Ezek nevezéktani átvétele a magyar kutatás számára is ajánlott. Az alábbi táblázatban foglaltam össze a 13. századi magánvárak domborzati jellegű nevezéktanára vonatkozó javaslatomat:

	<i>Főtípus</i>	<i>Altípus</i>
<i>Hegy- és dombvidéken</i>	Hegytetővár Sarkantyúhelyzetű vár	motte Hausberg
<i>Síkságon</i>	Síkvidéki vár	lapályvár motte Hausberg

7. Összegzés

Késő Árpád-kori nemeseink nyugati mintát követve a 13. század második felétől tömeges várépítésbe kezdtek. Ennek kezdetét általánosságban a tatárjárás utánra helyezhetjük, ezt követően azonnal elkezdődött a magánvárak építése, erre utal a már idézett Pinkaóvár 1244. vagy Ajnácskő 1245., Dédes 1247. évi említése. Ezeken kívül IV. Béla több 1248–1260-as évekből származó oklevelében sürget további várépítéseket.¹²⁴ Azon feltevések, mely szerint magánvárak nagyobb számban léteztek már a tatárjárás előtt is, még nem bizonyítottak,¹²⁵ többek között hiányoznak az ezt igazoló okleveles források. A leletekkel történő korai datálást még teljesen bizonytalanná teszi az a sajnálatos tény, hogy ma még csak igen tág, 100–150 éves időintervallumra tudunk az Árpád-kori kerámiával keltezni. Így egyelőre a tárgyalt várak megjelenését biztosan csak a tatárpusztítást követően, az 1240-es évekre a tehetjük, de tömeges elterjedésükkel leghamarabb az 1260-as évek dinasztikus konfliktusaitól számolhatunk.

A nemesek, akik megtehették, kisebb-nagyobb magánbirtokukon erősségeket emeltek, melyek ugyan nem, vagy nem mindig töltöttek be egyúttal székhelyszerepet is, arra azonban alkalmasak voltak, hogy a belviszály éveiben akár értékeket őrzését biztosítsák, akár kiinduló és visszavonulási pontjai legyenek egy-egy hatalmaskodásnak. Emellett pedig „útjelző-, vagy helységnév táblaként” mindig hatalmi szimbólumok voltak, építetőjük erejét, területi hatalmát hirdetve. A Sajó-völgyi várak többsége (Velezd és talán Németi kivételével) ugyan csak mentsvárként funkcionált és a 14. században sorra felhagyták őket, de ez jelentőségükből mit sem von le, nem tarthatjuk őket má-

123 A Sajó-völgyének alsó szakaszán lévő, várak közül a síkvidéki várak közé tartozik Felsőzsolca-Vár-domb, amit a kutatója motteként értelmezett. SIMONYI 2003. 129. Véleményem szerint az itt azonosított csekély mesterséges feltöltés esetében azonban nem beszélhetünk földhalomról. A helyszín valóban természetes kiemelkedés a Sajó árteréből, amit enyhén tovább magasítottak. Így inkább a Hausberg típust képviseli.

124 FÜGEDI 1977. 18–20.

125 TOLNAI 2007. 22., 24., 25., MIKLÓS 2007. 432. Azon Miklós Zsuzsa által bemutatott várakban, melyekben 12. századi leletek is előkerültek, az erősség leletanyaga minden esetben keveredett a mellette lévő településével.

sodvonalbeli, különálló vártípusnak, esetleg várépítészeti zsákutcának. Az a tény, hogy ekkor sok olyan „alsóbb osztályú”, szerényebben erődített várunk is létezett, melyek távol esnek a mai kutatónak a klasszikus kővárról alkotott képzetétől, nem jelenti, hogy önálló kategóriákat képviseltek volna. Másrésztől nem szabad elfeledkezni arról, hogy ma még csak legfeljebb terepi, mikrodomborzati elemek felmérésével, felszíni vizsgálatokkal azonosítottuk az ilyen korú váraink javát. A további szisztematikus kutatások és ásatások számának növekedésével feltételezhető, hogy számos esetben változni fog a korai nemesi várakról alkotott eddigi képzetünk.

Jelen tudásunk alapján is már kijelenthető azonban, hogy a 14. században – az osztrák területek száz esztendővel korábbi viszonyaihoz hasonlóan¹²⁶ – elsősorban a már meglévő, korábbi eredetű és arra érdemesnek talált erősségek folyamatos továbbfejlődése történt meg. Azon nemesi várak, melyek megfeleltek e kor elsősorban a gazdasággal és birtokközpontokkal kapcsolatos kritériumainak, az érett középkor klasszikus kőváraivá váltak. Így a 13. századi magánvár-építkezések egyértelműen az egységes magyar várfejlődés szerves részét képezték.

IRODALOMJEGYZÉK

- BODNÁR 2001 BODNÁR TAMÁS: Putnok középkori története 1526-ig. In: Bodnár Mónika (szerk.): Putnok monográfiája. Putnok, 2001.
- BONFINI 1995 BONFINI, ANTONIO: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- BÓNA 1995 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai váairól. Debrecen, 1995.
- CSÁNKI 1890 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.
- DOBOSY 1975 DOBOSY LÁSZLÓ: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák, 1. Miskolc, 1975.
- DRASKÓCZY 1996 DRASKÓCZY ISTVÁN: Miskolc a középkorban. In: Tóth Péter–Kubinyi András (szerk.), Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig. Miskolc, 1996. 81–156.
- ENGEL 1984 ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uradalom területiális alapjai a középkori Magyarországon. *Világosság*, 25. (1984) 288–295., 367–375.
- ENGEL 1987 ENGEL PÁL: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9–14.
- FELD 1985 FELD ISTVÁN: A gönci Amadé-vár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXII–XXIII. (1985) 59–73.
- FELD 1990 FELD ISTVÁN: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Horváth L. (szerk.): *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 8–21.
- FELD 1991 FELD ISTVÁN: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem*, 35. (1991/4) 197–219.

- FELD 2000 FELD ISTVÁN: 13. századi nemesi várak toronyépületei. In: Terei György (szerk.): *Castrum Bene* Hírlevél, 2000. Budapest, 2000.
- FELD 2010 FELD ISTVÁN: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Szerk. Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 495–520.
- FEJÉR CD FEJÉR GYÖRGY: *Codex Diplomaticus Hungariae*. VI/2. Buda.
- FERENCZI 1963 FERENCZI IMRE: Huszita emlékek és a néphagyomány. In: Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és hagyomány*. V. Budapest, 1963.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- GYÖRFFY 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I., II. Budapest, 1987.
- HOFER 2007 HOFER, NIKOLAUS: Hochmittelalterlicher Burgenbau im österreichischen Flachland. Entwicklung und Erscheinungsbild im Spiegel archäologischer Quellen. [Középkori várépítészet a kelet-ausztriai síkságon. Fejlődés és forma a régészeti források tükrében.] *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 31. (2007) 247–266.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH RICHÁRD: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Neumann Tibor–Rác György (szerk.): *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Társadalom- és Művelődéstörténeti tanulmányok. 40. Budapest–Piliscsaba, 2009. 63–104.
- ILA 1944 ILA BÁLINT: Gömör megye. A megye története 1773-ig. I-II. Budapest, 1944.
- KARÁCSONY 1900 KARÁCSONY JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900.
- KISS 2007 KISS GÁBOR: Sorkifalud-Zalak. *Castrum*, 5. (2007) 172–174.
- B. KOVÁCS 1996 KOVÁCS ISTVÁN, B.: Stredoveký hradok v Tornali. [Mittelalterliche Kleinburg in Tornaľa.] *Archeologické výskumy a nálezky na Slovensku v roku 1994*. 1996. 23–24.
- KRENN 2006 KRENN, MARTIN: Bauplatz Burg. In: Durdik, Tomáš (szerk.): *Castrum Bene* 9. Burg und ihr Burgplatz. Praha, 2006. 217–230.
- KRISTÓ 1998 KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.
- KUBINYI 1990 KUBINYI ANDRÁS: Árpád-kori váraink kérdése. (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.) In: Horváth L. (szerk.): *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 290–301.
- K. KÜHTREIBER 2006 KÜHTREIBER, KARIN: Archäologisch erschließbare Nutzungsräume und -areale in der Burg Dunkelstein, Niederösterreich. In: Krenn, Martin–Krenn, Alexandra Leeb (szerk.): *Castrum Bene* 8. Burg und Funktion. Wien, 2006. 145–164.

- K. KÜHTREIBER–
TH. KÜHTREIBER 2007 KÜHTREIBER, KARIN–KÜHTREIBER, THOMAS: Frühe Herrschaftsbildung und Burgenbau im südöstlichen Niederösterreich. [Korai várépítés és hatalom Alsó-Ausztria délkeleti részén.] *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 31. (2007) 267–284.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 2006 MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: A hollókői vár kutatási eredményei. In: Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 187–201.
- MIKLÓS 1978 MIKLÓS ZSUZSA: Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. *Archaeológiai Értesítő*, 105. (1978) 95–105.
- MIKLÓS 1983 MIKLÓS ZSUZSA: Ásatás Márianosztra-Biberváron. *Archaeológiai Értesítő*, 109. (1983) 10–23.
- MIKLÓS 2003 MIKLÓS ZSUZSA: Kisvárak. In: Visy Zsolt (főszerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 377–378.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várai. *Varia Archeologia Hungarica*. XXII. Budapest, 2007.
- MIKLÓS–TEREI 2006 MIKLÓS ZSUZSA–TEREI GYÖRGY: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 203–226.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–
FELD 2007 NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest–Miskolc, 2007.
- NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–
FELD–SÁRKÖZY 2009 NOVÁKI GYULA–BARÁZ CSABA–DÉNES JÓZSEF–FELD ISTVÁN–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest–Eger, 2009.
- PARÁDI 1982 PARÁDI NÁNDOR: A kácsi középkori lakótorony. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXI. (1982) 9–30.
- PÁLMÁNY 1990 PÁLMÁNY BÉLA: A Kacsics nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: Horváth L. (szerk.): *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 22–36.
- PIETA 1996 PIETA, KAROL: Liptovská Mara. Ein Frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei. *Monumenta Archaeologica Slovaciae*, 5. Bratislava, 1996.
- PUSZTAI 2007 PUSZTAI TAMÁS: A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum*, 5. (2007) 39–64.
- RÁCZ 2006 RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai Fejérkö régészeti kutatása (2004–2005). In: Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 237–246.
- SIMON 1988 SIMON ZOLTÁN: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, XIV. (1988) 103–131.

- SIMONYI 2003 SIMONYI ERIKA: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992–2001). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLII. (2003) 109–133.
- SLIVKA–VALLAŠEK 1991 SLIVKA, MICHAL–VALLAŠEK, ADRIAN: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991.
- SZENTPÉTERY 1916 SZENTPÉTERY IMRE: A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei. Budapest, 1916.
- SZÖRÉNYI 2008 SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Cserépvár kutatásának eredményei. *Castrum*, 7. (2008/1) 137–154.
- SZÖRÉNYI 2010 SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Késő középkori előretolt védőművek a Sajó völgyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XLIX. (2010) 103–127.
- SZÜCS 1993 SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. História Könyvtár Monográfiák 1. Budapest, 1993.
- TOLNAI 2006 TOLNAI GERGELY: Tábori erődítések a végvári háborúk korában. In: Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 2006. 269–280.
- TOLNAI 2007 TOLNAI GERGELY: Erősségek a tatárjárás korában. In: Ritoók Ágnes–Garam Éva (szerk.): A tatárjárás (1241–42). Budapest, 2007. 22–26.
- TÓTH 2007 TÓTH PÉTER: Válogatott források Sajószentpéter történetéhez. Sajószentpéter.
- TÓTH-SZABÓ 1917 TÓTH-SZABÓ PÁL: A cseh–huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917.
- UNTERMANN UNTERMANN, MATTHIAS: Der Burgenbau des 13. Jahrhunderts in Südwestdeutschland, dem Elsass und der Nordwestschweiz nach neueren archäologischen Forschungen. [13. századi várépítészet Délnyugat-Németországban, Elzász és Északnyugat-Svájc területén a legújabb régészeti kutatások alapján.] In: Horváth L. (szerk.): *Castrum Bene* 1989. Várak a 13. században. Gyöngyös, 1990. 271–289.
- ZSOLDOS 2007 ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. História Könyvtár Monográfiák 24. Budapest, 2007.

RÖVIDÍTÉSEK

BAZmLt	Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár
HOkI.	Hazai Oklevéltár
MOL	Magyar Országos Levéltár
UetC	Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones

KUTATÁSI JELENTÉSEK

FELD ISTVÁN

A SOLYMÁRI VÁR 2010. ÉVI ÁSATÁSA

A vár 2005 óta folyó rendszeres régészeti kutatását – 2007-től, mint az ELTE Régészettudományi Intézete Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke tanácsát – 2010-ben három munkahelyen végeztük.

Mindenekelőtt folytattuk a lakóépülethez kapcsolódó nyugati mélypince betöltésének módszeres, továbbra is csak a kifejezett tudományos szempontok figyelembevételével történő feltárását, teljesen elbontva a terület egészen kialakított tszfm. 174 m-es szintig az északnyugati rész eddig még nem kutatott, 1 m vastag és 1,8 m széles, mintegy 4 köbmétert kitevő, az északi falsíkhhoz csatlakozó betöltési-pusztulási tömbjének rétegsorát. Az inkább az északkeleti részre jellemző vastagabb, de itt nyugat felé elvékonyodó, sárgásbarna kevert, köves-habarcsos-faszenes betöltés alatt nyugat, s kissé észak felé erősen emelkedő, s így a származásuk irányát jelző 20–30 cm vastagságú rétegeket bontottunk, köztük csak kisebb-nagyobb felületben mutatkozó sárga, néha még gyúrható, s gyakran tömbökben jelentkező agyaglerakódásokat és az altalajt képező sárga homokkő lepusztulásával keletkezett homokcsíkokat. A rendkívül gazdag és egységes, a 16. század első felénél korábbra továbbra sem keltezhető leletanyag (cserépedény és üvegtöredékek mellett jelentős számú, részben megégett fém tárgy – többek között ásópapucs, nyílhegyek, vasbogrács (?), vasalások – és jelentős mennyiségű állatcsont) inkább a különböző barna, barnásvörös, égett, faszenes pusztulási rétegekből került elő, melyeket csak a metszterajzokon és a fényképeken lehetett élesebben elkülöníteni egymástól, azaz minden valószínűség szerint közel egy időben rakódtak le a nyugati fal omlásrétege fölé. A feltárás eredményeként végig kibontakozott az északi pincefalon a tervezett dongaboltozat számára kialakított fészek; ez utóbbi előtt általában csak laza, köves törmeléket találtunk.

Megkezdtük a várudvar déli részén a kúttól keletre eső terület előzetes kutatását. Itt egy $2,5 \times 7$ m-es, észak-déli irányú, a várfalhoz arra merőlegesen csatlakozó szelvényt alakítottunk ki a 2005-ben nyitott 4. és 5. árkok között. Az itt feltételezhető melléképület nyugati lezárása nem került elő – ezt valószínűleg keletebbre kell keresnünk –, a kutatott területen ugyanakkor egy nagyrészt összefüggő, néhol köves tömböket is magába foglaló vékony habarcsos építési réteg jelezte az egykori udvarszínt. Alatta egy 20–25 cm vastag, néhol kifejezetten agyagos feltöltési rétegsor jelentkezett, amely a benne talált Luxemburgi Zsigmond és Habsburg Albert érmek tanúsága alapján legkorábban a 15. század közepén került ide. Míg északon mélyebben már a bolygatatlan sárga homokkő mutatkozott – a 14. század végi várépítéssel egykorú, kifejezett járósíntet tehát nem találtunk –, délen egy hasonló anyagú, talán a várfal emelése kapcsán végzett tereprendezés során ide hordott 15 cm vastag feltöltés alatt egy bronzkori objektumra bukkantunk. A szelvényünk délkeleti részén kialakított, alig $1 \times 1,5$ m-es kutatóblokkban egy 0,5 m vastag, leletekben gazdag, barnásfekete rétegsort vágunk át, de magának az objektumnak az értelmezése csak további feltárásokkal lehetséges.

Végül a várhegy nyugat oldalán húzódó árok korának meghatározására egy, azt nyugat-keleti irányban átvágó $1,5 \times 4$ m-es kutatóárkot nyitottunk. A felül humuszos, alul sárga, néhol kifejezetten homok alkotta, gyakran erősen köves rétegsor alatt keleten már 1 m-es mélységben jelentkezett az emelkedő altalaj, ezt középen 1,2 m vastag betöltés alatt értük el. Nyugati része csak további bővítéssel lesz tisztázható. Kialakítása valószínűleg a középkorban történt meg, az említett rétegekből főleg jelentős fémleletek (sarkantyú, lópatkó, csikószabla, nyílhegy) kerültek elő, továbbá megemlítendő egy vakmérműves díszű kályhacsempe-töredék.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

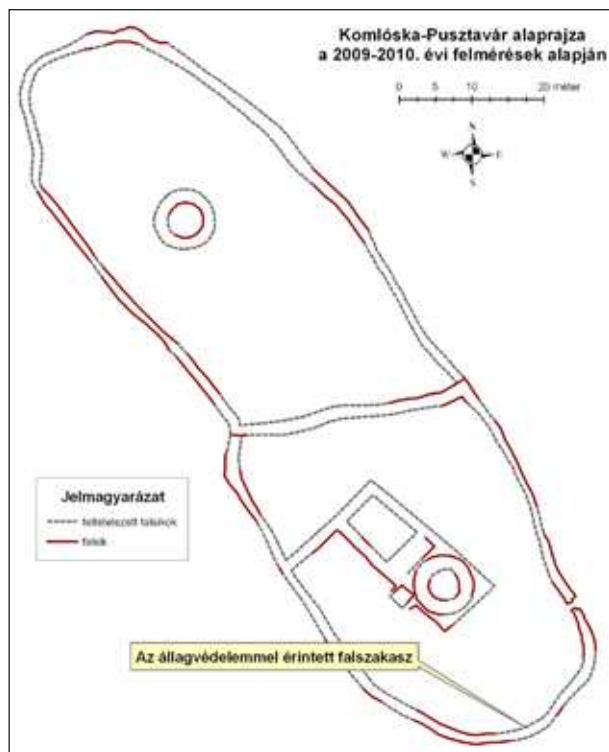
KOMLÓSKA-PUSZTAVÁR, SZÁDVÁR, FÜZÉR Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010

Állagvédelmi munkák Komlóska-Pusztaváron

Az első régészeti kutatásokat követően egy évtized múlva, 2010-ben megkezdődhet-tek Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik korai, archaikus formájában fennmaradt kövára-

nak állagvédelmi, romkonzer-
válási munkái. A Komlóska
Község Önkormányzata
által a Nemzeti Kulturális
Alap Régészeti és Műemléki
Szakmai Kollégiumához be-
nyújtott pályázatban romkon-
zerválásra megjelölt déli vár-
falszakasz előzetes régészeti
kutatására 2010. júliusában és
augusztusában került sor.

A kutatás előtt tett meg-
figyeléseink során megállá-
píthattuk, hogy a védelemre
kiszemelt, délnyugaton még
magasan álló falmaradványok
külső síkja több helyen erősen
roncsolódott, a várhegy me-
redék oldala felé eső részén
rendkívül lepusztult. A kisza-
kadások, romlások elsősorban
a fal külső síkját, illetve a
falszakasz két végén magát a
falmagot is érintették. A pusztu-
lás a legtöbb esetben egy
alulról felfelé haladó folyamat

1. kép. Komlóska-Pusztavár alaprajza az állagvédett
falszakasz jelölésével

2. kép. Komlóska-Pusztavár.

A délkeleti várfalszakasz a romkonzerválási munkák közben nyugat felől

eredménye, ennek kiinduló pontja a falsík és talaj, azaz a külső omladékréteg tetejének találkozási pontjához, vagy más esetben, a falszövetben megfigyelhető falegyenekhez köthető.

A régészeti kutatás során egyik célunk a még felszín fölé emelkedő falszakaszok felületének és tetejének megtisztítása volt a rátelepedett növényzettől. Emellett a falsík külső oldalán egy olyan mértékű szintsüllyesztés hajtottunk végre, melynek eredményeképp a felszínre hozott eredeti falmagra már stabilan lehetett falazni. A teljes terjedelmében föld alatt lévő faltömbök kibontásánál – ez a falszakasz déli illetve délkeleti részét érintette – hasonlóképpen a föld- és növényzettakaró eltávolítása, valamint az állagvédelmi munkákra már alkalmas falmag kibontása volt a célunk. Ennél a munkafázisnál a várfal külső síkjának épségben maradt részletei a várudvar szintjétől mérve mintegy 200–250 cm-rel mélyebben kerültek elő, gyakran már együtt a hegy sziklájával. „Kézzel fogható” volt az egykori várépítők gyakorlata, akik a délkeleti részen a még magasan álló természetes sziklatömböket is belefoglalták a várfalba.

Munkánk során a délnyugati falszakasz keleti végénél egy átlag 80–90 cm széles falszakadást tártunk fel. Ezen a keskeny szakaszon a fal tömbje a természetes sziklafelszínig kiromlott. E részen lehetőségünk nyílt arra, hogy vizsgáljuk a falépítés középkori módszerét. Ezen megfigyeléseink tapasztalatait felhasználtuk az állagvédelmi munkák során.

A várfalat a természetes sziklafelszínre építették. A fal külső és belső síkjait nagyméretű kövekből rakták fel, majd a falmagot kisebb de nem kifejezetten apró kövekből építették meg. A várfal belső síkját a várudvar felé emelkedő sziklafelszín szintjéig képezték ki, majd az e mögötti teret fekete apróköves, kerámatöredékeket is tartalmazó földdel töltötték fel. A fal mögötti rétegsor vizsgálata során megállapíthattuk, hogy ez utóbb feltöltési réteg felett csak egy vékony, nagyméretű, egyértelműen a falból származó kö-

veket csak elvétele tartalmazó omlásréteg terül el. Azaz a várfalak belső oldala mentén a várudvar mai szintje lényegében azonos a középkori járósínt magasságával.

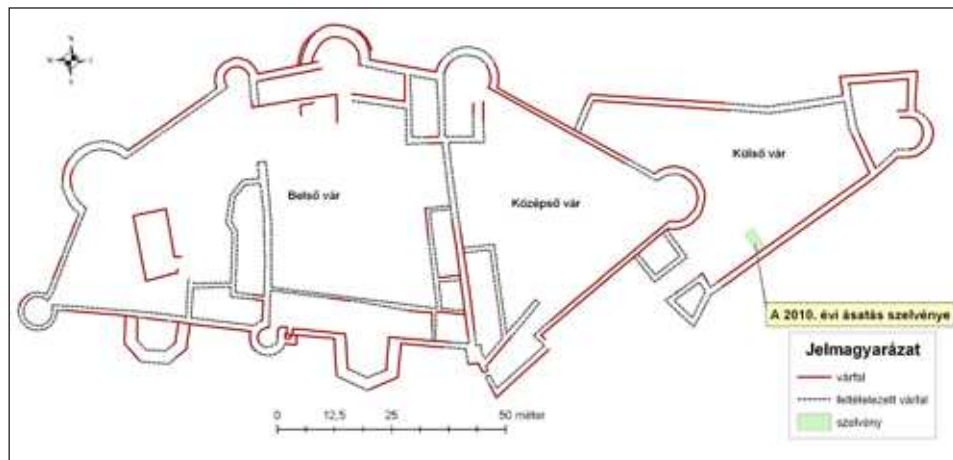
A kutatás második szakaszában a déli várfalszakasz belső oldalán hajtottunk végre színtülyesztést, egyrészt a várfal belső falsíkjának meghatározására, másrészt az állagvédelmi munkákhoz szükséges tereprendezés szakszerű lebonyolítása és ellenőrzése érdekében. Eme munka során a fal mentén egy átlag 80–100 cm széles és 50–100 cm mélységű kutatóárkot alakítottunk ki. Meghatároztuk a várfal nagyméretű kövekből kialakított belső falsíkjának pontos vonalát, valamint megfigyeléseket tettünk a fal belső síkjának bizonyos mértékű „hullámzását” illetően, mely mögött egy egykor itt állt könnyűszerkezetű épületet sejtethünk. Ennek kutatására azonban csak a következő években kerülhet sor.

Az első régészeti feltárás Szádvár területén

A Szögliget településétől északra, egy 460 m magas hegy platóján terül el hazánk egyik legnagyobb alapterületű kővára, Szádvár. Az erősség első említése 1268-ból maradt ránk. A jelenleg négy önálló várrészre osztható erődítmény fokozatos kiépítése és ezáltal a hegytető bekerítése, a még látható építészeti részletek alapján a 16. század második felére fejeződhetett be.

A vár területén a Szádvárért Baráti Kör kezdeményezésére és a Herman Ottó Múzeum Régészeti Osztályának szakfelügyelete mellett 2008–2010 között romkonzerválási munkákat végeztünk. 2010 évben szintén a Szádvárért Baráti Kör anyagi támogatásával egy kisméretű szondázó jellegű régészeti kutatásra is lehetőségünk nyílt a keleti, külső vár területén.

Kutatásunk területe a vár 2009. évben állagvédelemben részesített déli várfalának előtere volt. Célja a várfal belső oldala mentén húzódó, részben már elbontott nagyköves omladékréteg vastagságának meghatározása és az alatta húzódó, feltételezhetően a vár pusztulásához (1688), életének utolsó periódusaihoz tartozó rétegek vizsgálata volt. Az észak–déli irányú, 5 m hosszú és 2 m széles 1. szelvényt a romkonzerválás által érintett ún. 2 lőréstől nyugatra jelöltük ki, a déli várfal nyugati harmadában.

3. kép. A kutatott terület Szádvár 2008. évi geodéziai felmérésén

Már a felső 20–25 cm-es nagyköves réteg elbontását követően előkerült a várfal belső oldalának támaszkodva egy – szelvényünkkel csak részben feltárt – 190 × 140 cm nagyságú, égett, vörös, paticsos belsejű, több sor magasságban kővel alapozott, elpusztult kályha maradványa. A kályha környezetében feltártuk annak pusztulási rétegét, melyből nagy mennyiségű, részben in situ csempeanyag (több mázatlan, centrálisan elhelyezkedő növényi motívumokkal díszített kályhacsempe, valamint tál, illetve pohár alakú kályhaszem töredék) került felszínre. A kályha pusztulásának idejét az egyik csempében talált 1557-es I. Ferdinánd által veretett ezüstdénár keltezi.

A cserépkályha alatt átlag 15–20 cm vastag, a déli várfal belső síkjára felfutó paticsos és faszenes pusztulási réteg húzódik. Ebből a kályha alatti rétegből pár darab Árpád-kori fazék oldal- és fenéktöredéke és egy a neolitikus bükki kultúrához (Kr. e. 5500–5000) tartozó edény peremtöredéke is felszínre került.

A cserépkályhától északkeletre egy utólagosan ásott szemetesgödört bontottunk ki. Ebből nagy mennyiségű vékonyfalú, fehér, festett illetve mázas főzőedény, velencei típusú üvegpalack töredékei, fém tárgyak (pl. szerszámok maradványai, bronz gyertyatartó alja, muskétagyó) kerültek felszínre. A gödört és leletanyagát egy 1610-ben, III. Vasa Zsigmond idejében vert lengyel háromgarasos érme keltezi.

A szelvényünk helyét a vár egyik utolsó, 1674. évi inventárium alapján határoztuk meg. Ez az összeírás várkapu közelében, a külső vár déli fala mentén a német katonák és a magyar hajdúk házait említi. Várakozásunk ellenére a területen a cserépkályhán kívül épülethez kapcsolható más régészeti jelenség nyomát nem találtuk. A szelvényünk északi részében a mai felszín alatt 50 cm-rel már az altalaj sziklája jelentkezik.

A kis volumenű feltárás alapján a következő megállapításokat tehetjük. A vizsgált területen a 17. századi inventáriumok adataival ellentétben, az 1600-as évek második felében épületek már nem állhattak. A területen azonban minimum egy szemetesgödört ástak a 17. század elején. Ezt megelőzően, azaz a 16. század második harmadában azonban létezett ezen a helyen egy kiterjedésében még nem ismert, de cserépkályhával

4. kép. Szádvár.

A 2010. évi I. szelvényben feltárt kályha és in situ kályhacsempék a pusztulási rétegben

fűtött helyiség vagy épület, mely a déli várfal belső oldalának támaszkodott. Ezt az épületet és a benne lévő cserépkályhát 1557 után, talán a vár egyetlen 1567-es ostroma során pusztíthatták el. Ezt követően a területen új épületet, eddigi tudomásunk szerint már nem emeltek.

Figyelemre méltó az előkerült csekély számú Árpád-kori lelet, mely természetesen még nem perdöntő bizonyítéka az írott forrásokban említett 13. századi várnak. Ehhez Szádvár további, akár több évtizedig is elhúzódó, módszeres régészeti feltárása múlhatatlanul szükséges.

A füzéri vár ciszternájának feltárása

A 13. századi eredetű füzéri felsővár ciszternájának feltárását 2010 szeptemberében folytattuk a Füzérért Alapítvány anyagi támogatásával. A rövid, csupán 5 munkanapig tartó kutatás alatt tovább vizsgáltuk a vízgyűjtő szerkezetét és ennek során jelentős új eredményeket értünk el a ciszterna keltezésével kapcsolatban.

5. kép Füzér vára. A ciszternába behullott és *in situ* nagyméretű kövek kiemelés előtt

A Herman Ottó Múzeum 2009 őszétől végzi a füzéri felsővár ciszternájának korábban félbe maradt kutatását. Erről a *Castrum* 11. (2010/1) számában közöltünk rövid összefoglaló jelentést. A 2010. évben is a korábban alkalmazott munkamódszerrel dolgoztunk tovább. A közel 3,5 m átmérőjű sziklagödörben kialakított ciszterna állapota a mélyebb (3–4 m-es mélységű) régiókban sem változott számottevően, így ebben a kutatási idényben is tovább folytattuk köveinek kiemelését és a mögötte lévő döngölt agyréteg módszeres eltávolítását.

A vízgyűjtő betöltésének nyugati oldalán, a korábban már észlelt kevert szürke színű 16. de inkább 17. századi leletanyagot tartalmazó betöltés mintegy 4,5 m-es mélységben „elfogyott”, legmélyebb pontját a sziklagödör nyugati szélénél érte el. Ez ismét arra utalt, hogy valóban egy utólagos javítással számoltunk a ciszterna történetében.

6. kép Füzer vára. A ciszternában feltárt két kögyűrű egymáshoz viszonyított helyzete

Azonban ennek nem volt része a szilagödör utólagos kibővítése, mivel a kevert szürke agyag alatt tovább folytatódott a többi részen már megfigyelt és 15. századi leletanyagot tartalmazó sárga színű agyagréteg, valamint maga a szilagödör sem szűkülte össze.

Mintegy $-4,8$ m-es mélységben értük el a ciszterna belsejében a korábban Simon Zoltán által feltárt részek alját. Ettől a mélységtől kezdve a betöltésből igen nagyméretű, behullott és még in situ köveket bontottunk és emeltünk ki. Ezek értelemszerűen a ciszterna pusztulásakor kerülhettek mostani helyükre. A kutatási időszak végére a ciszterna belsejében átlag $-5,3$ – $-5,5$ m mélységet értünk el.

Magát a ciszternát a 16. kősorig, azaz átlag $-5,1$ m mélységig bontottuk el. Ebben a mélységben lévő kövek már igen rossz állapotban voltak, könnyen törtek és mállottak, feltételezhető, hogy a ciszterna ezen része már folyamatosan víz alatt lehetett. A faragott kövek és a szilagödör széle között lévő sárga agyagréteg elbontása során, az agyagban in situ, kötésben lévő, faragott köveket találtunk. Az ezek alkotta, a szilagödör nyugati oldalán előkerült íves falazat koncentrikusan körülvette az eredetileg kutatott ciszternát. Ezt egy második ciszternának vagy (kútnak?) tarthatjuk. A kiszervekeshető belső átmérője 2 – $2,2$ m.

A kisméretű (átlag $60 \times 50 \times 30$ cm nagyságú) egymáson szabályosan elhelyezkedő kövek mögött már nem az eddig bontott sárga agyagos feltöltést, hanem egy homogén szürke színű agyagtömböt találtunk. A két, különböző típusú agyagréteg elválása jól dokumentálható volt. A szürke agyagréteget és így az előtte lévő íves falazatot 14. századi kerámiatöredékek keltezik.

Az alkalmazott kutatási módszerünk szerencsés hozadéka volt tehát, hogy azonosítani tudtuk a füzeri felsővár ciszternájának egy utólagos, a vár életének utolsó periódusához kapcsolható javítását. A vízzáró agyagréteg eltávolításával sikerült tisztázni a

javított ciszterna építési korát, mely a 15–16. századra tehető. A kutatásunk utolsó napján előkerült új íves falazat és a mögötte húzódó betöltés vizsgálata azonban további kérdések megválaszolására is lehetőséget nyújtott.

Választ kaptunk arra, hogy miért véstek ki a vár udvarán egy 3,5 m átmérőjű sziklagödröt, ha benne csak egy 1,6 m átmérőjű ciszternát alakítottak ki és a 17. századi javítás során sem faragták tovább a sziklagödröt. Megállapíthattuk ugyanis, hogy ezt a gödröt egy még korábbi, 14. századi, különösen nagyméretű vízgyűjtő számára alakították ki - ennek a korai ciszterna falának részleteit találtuk meg a vízzáró réteg agyagtömbjében. Ezt a kb. 2 m átmérőjű vízgyűjtőt valamikor a 15. század második felében, vagy a 16. század elején visszabontották és beleépítették azt a kisebb átmérőjű újabb ciszternát, melynek nagyobb méretű, de kevésbé szabályosan rakott fala mögé sárga színű agyagot döngöltek. Végül ezt a ciszternát a 17. század, pontosabban még meg nem határozható szakaszában javítják.

VÁRAK ÉS KASTÉLYOK TOKAJ KÖRNYÉKÉN

A CASTRUM BENE EGYESÜLET 17. VÁNDORGYŰLÉSE ALKALMÁBÓL FELKERESETT ERŐSSÉGEK

MAKOLDI MIKLÓS

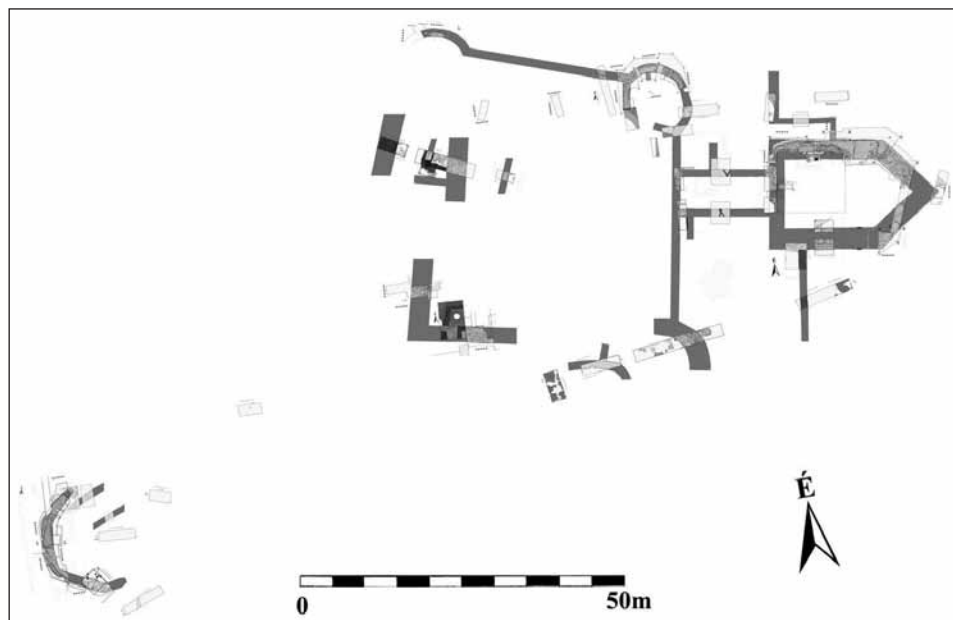
TOKAJ, RÁKÓCZI VÁR

A Kedves Olvasó a Castrum Hírlevél hasábjain 2008 óta már rendszeresen találkozhatott a tokaji Rákóczi vár alaprajz-hitelesítő ásatása egy-egy évadjának bemutatásával. Ennek kapcsán már tárgyaltuk a vár történetét és építési periódusait is. Jelen munkánk eddigi eredményeink rövid összefoglalására vállalkozik.

A Rákóczi vár Tokaj történetének harmadik vára, ugyanis korábban Anonymus tesz említést Hymesudvar néven egy kora Árpád-kori földvárról, melynek helye bizonytalan. A 13. századból írásos forrásaink vannak egy Kórév nevű erősségről, mely feltételezhetően a mai Óvár-dűlőben, a jelenlegi közúti híd fölé magasodó hegy láb tetején állhatott.

Ezen erősségek pusztulása után épülhetett királyi erősséggént a rév védelmére a Rákóczi vár néven ismert kővár, mely a Bodrogtőzben, a Bodrog mai nyomvonalának 1-es folyamkilométerénél található. Első említése 1412-ből való, mikor is Zsigmond király Garai Jánosnak, Miklós nádor fiának zálogosítja el 12000 aranyforint értékben. 1422 táján kárpótlás jogcímén Lazarevics István szerb despota kezébe kerül át a vár, de hamarosan utódja, Brankovics György örökli azt és 1443-ig biztosan birtokában is tartja. A század második felében a Hunyadiaké lesz az épületegyüttes, előbb Hunyadi Jánosé, majd Mátyás királyé, akik erődítési munkálatokat is végeznek a váron. 1458-ban fontos esemény színhelye a tokaji vár, ugyanis Mátyás királlyá választásakor a csehekkel kiújult harcok miatt a környék nemesei itt tartanak gyülekezőt, majd indulnak hadba az ifjú uralkodó oldalán.

A következő évben viszont a király a várat érdemei elismeréséül Szapolyai Imrének, akkori boszniai kormányzónak, horvát-szlavón bánnak adományozza. Az ezt követő hetven évben Tokaj az ország egyik legfontosabb erődítménye, hiszen végig a magas pozíciókat betöltő Szapolyai család birtoka marad. Ők a hírnevüknek megfelelő állapotban tartják az erősséget, melynek jelentőségét jelzi, hogy a mohácsi csatavesztés után alig két hónappal Szapolyai Jánost itt jelölik a királyi trónra. Őt hamarosan Székesfehérvárott meg is választják Magyarország királyává, s ezt koronázással is szentesítik. Ugyanekkor Habsburg Ferdinánd is magáénak követeli a magyar trónt, ezért hadat indít Szapolyai ellen. Először Esztergomból szorítja ki, majd hosszú hátrálásra kényszeríti egészen Tokajig, ahol nagy csatát vívnak a vár birtoklásáért. Végül Ferdinánd ágyúzással lerombolja a falakat és elfoglalja az erődítményt – habár János király még el tud menekülni a Tiszántúlra. Ezzel az ország két részre szakad. 1527-ben Ferdinánd is királlyá koronáztatja magát, majd elkezdhi híveinek osztogatni Szapolyai elfoglalt birtokait. Így kerül Báthori István nádor kezébe négy hegyaljai vár, köztük Tokaj is.

*A tokaji vár 2007–2010 közötti ásatási alaprajza
a kutatott terület és a meghatározott falak jelzésével*

A következő évek különösen viharosak Tokaj életében, mivel Szapolyai már 1528 januárjában, heves harcokban visszafoglalja várat, mire Ferdinánd válaszcsepással reagál és újra megszerzi azt. A harcok 1530-ig nem szünetelnek, hol az egyik, hol a másik uralkodó kezében van a vár. Végül Ferdinánd hadai győzedelmeskednek, így kerül a vár a Habsburg-uralkodó hadvezérének, Serédi Gáspárnak a kezére, kinek családja 1557-ig rendelkezik felette. Ekkor, Serédi Benedek halála után a várban maradt özvegye, Dobó Zsófia és kiskorú gyermeke. Az utóbbi gyámságáért – egyben a vár birtoklásáért – nagybátyja, Serédi György megtámadta az erősséget, de Dobó Zsófia várkapitánya, Némethi Ferenc megvédelmezte azt, mint utóbb kiderült, saját maga számára. Hamarosan fordulat következett be ugyanis a vár életében, mivel Némethi átpártolt a Szapolyaiakhoz, azaz az akkor uralkodó János Zsigmondhoz. A kiváló katona megkezdte a környékbeli várak erősítését is, a Tiszántúlon, Szerencsen, Tállyán sőt Kassán is építkezésekbe fogott, hogy kellő védelmi rendszert tudjon Ferdinánd ellenében Tokaj köré vonni. Feltételezhetően ő építette ekkor ki a tokaji külső várat, kis kerek és szögletes védőművekkel, amelyek az ún. Zsámboki-féle 1565 körüli látképen láthatóak.

Némethi a vidék egyik legerősebb várát építette ki Tokajban, mely ekkor élte egyik virágkorát. A korabeli források is csak úgy emlegetik, hogy ennél erősebbet és jobban felszereltebbet aligha találni. A környéket tekintve itt volt ekkor a legtöbb katona is, a lovasságot és gyalogságot is összevetve körülbelül 2000 ember, melyhez János Zsigmond még 1000 lovas és 600 gyalogos kiküldését rendelte el. A Habsburg birodalom tehát ekkor joggal rettegett Tokaj erejétől. Nem csoda tehát, hogy a kor egyik kiváló hadvezéré, Lazarus von Schwendit nevezte ki az uralkodó Felső-Magyarország kapitányává, aki elsődleges céljának tűzte ki Tokaj visszavételét. Az ostrom 1565. február 4. és 12. között zajlott le és végül a Habsburg-csapatok győzelmével zárult. Schwendi bevonulásakor az

egyik német katona a következőket írja a várról: „...de Isten megadta a győzelmet nekünk efölött a fontos vár fölött, amihez fogható erősségét, nagyságát, hatalmas fejedelmi jövedelmeit nézve alkalmasint aligha találni. Ezen felül e vidéken a legszebb rezidencia...”.

Ezzel a döntő csatával tehát újra Habsburg kézbe került a vár, amely a továbbiakban király birtoknak számított. Az erősség szempontjából ez nem volt feltétlenül előnyös, hiszen messze volt Bécsről, így pénzt sem szívesen áldoztak rá, bármennyire is kérték ezt a mindenkori várkapitányok és az itt működő építészek. Jól példázza ezt a várkapu renoválása, melyet szép faragott kövekből kezdtek rakni, majd a támogatás elmaradása híján a tetejére kő boltív helyett egyenes fa gerendázat került. De nem csak a vár, hanem annak őrsége is siralmas állapotba került: a katonák nem kaptak rendszeres fizetést, sőt élelmet sem, szállásuk is csapnivaló volt, ráadásul dolgozniuk kellett a kisebb építkezéseken. Ezért sokan szöktek meg, lettek napszámosok a szőlőkben vagy marhapásztorok a mezőkön.

1604-ben ilyen állapotban érte Tokaj császári őrségét a Bocskay féle felkelés. A hajdúk először nem támadták meg a várat, így Basta generálisnak volt ideje ellátmánnyal feltölteni a raktárakat és felkészíteni a harcra az embereket. Végül azonban Bocskay emberei nem az ostromot választották, hanem a kiéheztetést. Ez egy év után teljesen megtörte a várvédőket, így fel kellett adniuk az erődöt. Bocskay hamarosan bekövetkező váratlan halálával azonban a vár visszakerült Rudolf császár kezébe, aki azt 1607-ben, 71 590 forint értékben Thurzó Györgynek, a későbbi nádornak zálogosította el. Ezt a zálogot az új király, II. Mátyás két évvel később már 115 590 forint értékben erősítette meg. 1616 karácsonyán meghalt Thurzó György, s a birtok így fiára, az addigra már erdélyi fejedelemnek választott Bethlen Gábor bizalmasára maradt. Ezt követően II. Ferdinánd beleyezett abba, hogy Bethlen 300 000 forintért kiváltsa a várat Thurzóktól és birtokaihoz csatolja. A fejedelem saját költségéből neki is kezd a vár felújításának, kőfaragókat hozat és négyzetesre faragott kövekből újraépítteti az ÉNy-i szögletes sarokbástyát. Bethlen halálával (1629) azonban e munkálatok félbeszakadnak. A következő évtizedben az özvegy fejedelemasszony, Brandenburgi Katalin az erődítmény tulajdonosa. Ő nem tudja folytatni férje építkezéseit, sőt ezidőtájt arról értesülünk, hogy a vár egyes épületei, például az öregtorony és a fegyverraktár életveszélyessé kezdtek válni, ugyanis már tönkrement rajtuk a zsindeletető, aminek következményében az esővíz komoly károkat okoz az épületekben.

Sajnos ezeken az állapotokon a következő tulajdonos, Homonnai János országbíró sem tudott változtatni, így az 1640-es évek elejére az épületek gyakorlatilag lakhatatlanná válnak. Emiatt történhetett az meg, hogy mikor I. Rákóczi György 1644-ben Erdélyből indított hadaival a vár alá érkezik, a csekély létszámú őrség szinte harc nélkül behódol neki. A Rákóczi-birtoklás idején részben sikerül a tokaji várnak visszanyernie egykori hírnevét, de 1660-ban viszont újabb fordulat áll be az erősség történetében, ugyanis a férjét túlélő Lórántffy Zsuzsanna meghal, sőt nem sokkal később fia, II. Rákóczi György is életét veszti.

Ekkor a vár újra Habsburg kézre kerül. Lipót császár 1660-ban az Erdélyt dúló törökök ellen sereget küld, mely ármádia egész évben Tokaj mellett táborozik De Souches tábornok vezetése alatt, aki egy felmérést is készített Tokaj város tágabb környezetéről. Ekkor az uralkodó a romos várat jelentős mértékben meg is erősítteti. Sajnos az anyagiak ekkor sem állnak korlátlan számban rendelkezésre, ezért a várfalakat nem kőből, hanem fából és földből építik újjá. Hatalmas föld-fa szerkezetű sáncokat emelnek, melyeket kívülről többszörös paliszádfal (sorban egymás mellé vert, kihegyezett oszlopokból álló védművek), illetve ravelinek védtek. Ezek az utolsó nagyobb erődítési munkák, melyeket

a váron végeznek, ugyanis 1670. április 10-én kitört az a felső-magyarországi felkelés, melynek egyik fő színhelye a tokaji vár. I. Rákóczi Ferenc emberei megostromolják a frissen felújított várat, de a hosszúra nyúló harcokban a támadó fél bizonyul gyengébbnek, így a felkelés megbukik és az erőd Habsburg kézen marad. Az 1670-es évek első felében kijavítják a harcokban keletkezett hibákat a falakon, sőt 1673-ban egy új, cölöpös hid is épül a Tiszán, mely már nagyobb forgalom lebonyolítására is alkalmas lehetett. De a zavargások nem szüntek meg és előbb a Thököly-féle felkelés, majd a Tokaji Ferenc vezette hegyaljai felkelés során is folyamatosan pusztult a vár.

A tokaji vár története a Rákóczi szabadságharccal fejeződik be. A fejedelem hosszas ostrom után, 1704 tavaszán veszi be a várat. Rákóczi ekkorra már az egész országrész ura, seregei ekkor érik el legjelentősebb sikereiket. Ennek fényében furcsának tűnhet a fejedelem váratlan döntése, miszerint a várat le kell rombolni. 1704 őszén adja ki a parancsot a falak „elhányattatására”, amit 1705 tavaszáig véghez is visznek, sőt valószínűsíthetően az erőd egyes részein még a Bodrog és Tisza vizét is keresztülvezetik, hogy használhatatlanná tegyék azt. Arra a kérdésre, hogy Rákóczi miért romboltatta le a frissen bevett várat, nehéz válaszolni. Ennek oka talán az lehetett, hogy a felújítások ellenére katasztrofális állapotban lévő vár fenntartása túl sok pénzt emésztett volna fel, ráadásul ha őrizetlenül hagyja a várat, akár a labancok, akár egyéb lázadó elemek veszélyt jelenthettek volna a hátszakra. Ezért dönthetett az erősség megsemmisítése mellett. Emellett a várban található 28 ágyúra és a szakállas puszkákra is szüksége volt a fejedelemnek, hiszen azokkal ostromolta 1705-ben Eger várát.

A vár építéstörténetéről mindeddig számos megállapítást tehattünk. Minden valószínűség szerint a 14. század második felében, vagy a 15. század elején, legkésőbb Zsigmond király korában épült fel az emeletes toronnyal és négy kerek védőművel ellátott, négyszögletes belső vár. Itt a Hunyadiak is építkeztek, ekkor épülhetett torony mellé a nyugati szárny palotaépülete. E vármag fénykorát a Szapolyai család idejében élte, a régészeti leletek tanulságai szerint ekkor gótikus keresztosztós ablakokkal ékített és pazar vegyes mázas cserépkályhákkal berendezett, királyi rangú királyi rangú kővár emelkedett a Bodrog partján. Feltételezhetően ők építik (vagy csak megújítják?) a várat körülvevő négyrondellás kerítőfalat és a keleti palotaszárnyat. A belső várhoz kőhíddal kapcsolódó vasaló alakú védőmű (ami tulajdonképpen egy kapu-, majd ágyútorony volt) valószínűleg a Serédyek építkezésének tekinthető a 16. század első feléből. A külső várfalat első formájában – viszonylag kisméretű kerek és szögletes ágyúvédőművekkel, bástyákkal – feltételezhetően Némethi Ferenc építi ki 1557 és 1565 között, ezt a Habsburg uralkodók az 1565. évi ostrom után, minden valószínűség szerint hasonló alaprajzzal felújították. A négyszögű, szögletes bástyákkal ellátott „modern” külső várfalat talán a század második felében kezdik kialakítani, de pénzhány miatt a tervezett kőfalak sohasem épülnek meg tökéletesen. Sőt, ekkor kezdődik meg az épületek pusztulása, amit Bethlen 1630 előtti (kő)építkezései csak részben tudnak megállítani. Megállapíthatjuk, hogy az 1650-es évekre a vár szinte teljesen használhatatlanná válik.

1660-tól kezdve azután a Habsburgok a törököktől tartva nagyszabású felújításokba kezdenek, igaz nem kőből, hanem csak földből és fából, de a hidak védelmére a szárazföldi hídfőknél is megépítik a szükséges védőműveket. Ezek a romlandó anyagból készült sáncok viszont II. Rákóczi Ferenc korára olyan szinten lepusztulnak, hogy a fejedelem jobbnak látja leromboltatni, mint újjáépíttetni a várat.

A tokaji vár építéstörténete tehát szövevényes és bonyolult, de egyben ugyanolyan homályos is, hiszen a részletekre és a pontos építési fázisokra, az épületek formájára,

méreteire és funkciójára nézve kevés információt szolgáltatnak a korabeli leírások és ábrázolások. A nyitott a kérdéseket csak a régészet módszereinek alkalmazásával lehet megválaszolni – e kutatások 2007 nyarán el is kezdődtek és a mai napig már jelentős eredményekkel jártak.

A Tokaj város főterétől légvonalban alig 1 km-re fekvő, szinte elfeledett vár négy éves kutatása során sikerült azonosítani több fontos épületet és várfalat. Ez nagyrészt annak volt köszönhető, hogy az erődítményről számos 16–17. századi metszet, alaprajz, illetve látkép maradt fenn, az írásos forrásokat pedig 1995-ben összefoglalta Détshy Mihály a Tokaj Vároستörténeti Tanulmányok II. kötetében.

E források segítségével már 2007-ben azonosítani tudtuk a vár keleti ágyútornyát – az 1530-as években épült „Vasaló-bástyát” – a külső vár délnyugati sarokbástyájának, a „Merítő-bástyának” az ágyúkazamatáját – erről kiderült, hogy valószínűleg a Némethi Ferenc által az 1550-es években kiépített külső vár egyik olaszbástyája –, a belső várban pedig megtaláltuk a legkorábbi épület, a lakótorony alapfalait illetve kerítőfalának észak-keleti és északnyugati rondelláját is. A 2007-es év ásatásai tehát inkább csak tájékoztató jellegűek voltak, céljuk az egykori épületek azonosítása volt, de nem törekedtünk régétani vizsgálatokra. Lényegében csak a falak tetejét bontottuk ki a vár pusztulási omladékból, korábbi járószinteket, zárt rétegeket nem érintettünk.

A 2008-as évadban ezzel ellentétben arra törekedtünk, hogy a már ismert adatok alapján, célzott módon, újabb épületeket tudjunk azonosítani és ezen épületek feltöltésének régétanat is tisztázzuk. Ennek köszönhetően kevesebb épület helyét határoztuk meg, mint 2007-ben, de rendkívül sok 16–17. századi leletet hoztunk felszínre. Volt olyan 50 cm vastag régünk, ahol 3 négyzetméternyi területről 5 ládányi leletanyag került elő, közte több ezüstpénz, kályhacsempe, üvegtárgy és rengeteg cserépedény. Ezen leletanyag restaurálása már megtörtént, csak ebből a rétegből több mint 10 db kiegészíthető és 2 db egész edényt ismerünk.

Munkánk során ekkor főképpen a belső vár területére koncentráltunk. Az év nagy eredménye az volt, hogy sikerült megtalálnunk a keleti ágyútorony „in situ” küszöbkövé, tehát bejáratát, továbbá azonosítottuk a hozzá tartozó – a tornyot és a belső várat összekötő – 7,5 méter széles köhid maradványait, illetve a belső vár keleti palotaszárnyának keleti falát. Emellett ástunk még a korai lakótorony belsejében is, ahol megtaláltuk a korabeli padlószintet. De az igazi meglepetést a nyugati palotaszárny kutatása okozta, ahol több fő- és osztófalat is feltártunk és e falakon belül 4 temetkezésre bukkantunk, számos reneszánsz épületfaragvány, aranyozott lószerszámdísz, illetve egy üvegkehely fém talptöredékének társaságában. Ezek a leletek talán az eddig még azonosítatlan várkápolna közelségére utalhatnak.

A belső vár déli részén nyitott szondánkban előkerült több mint 40 db, 15. századi, kétszer hornyolt profilú gótikus épületfaragvány, illetve a kerítőfal délkeleti a 17. században löportoronnyá alakított rondellájának fala is. Ezen épület belső járószintjén számos más lelet társaságában feküdt egy, talán Bethlen Gábort vagy Habsburg Rudolfot ábrázoló, alakos kályhacsempe is. A 2008. évet tehát még az előzőnél is sikeresebbnek könyvelhetjük el, tekintve az előkerült épületmaradványok jó állapotát, azt, hogy a jelenlegi felszín közelében több méter magasan álló falakat, illetve szenzációsak mondható, esetenként magas művészi értékkel is bíró leletanyagot tártunk fel.

A 2009-ben tovább folytattuk a korábban megkezdett utat, tehát a megnyitott szelvényeinkben lehetőség szerint törekedtünk arra, hogy leérjünk a jelenlegi, a tiszalöki vízierőmű által mesterségesen magasan tartott talajvízszintig, megvizsgálva, hogy az

adott területen jelenleg mely századok leletanyaga kutatható. Ebből következően ebben az évben nem sok új épületet azonosítottunk, viszont számos új stratigráfiai megfigyelésre tettünk szert.

Az említett Merítő-bástya területén vizsgálni tudtuk a külső vár délnyugati ágyúkazamatájának belső szerkezetét. Itt egyértelműen el lehetett különíteni két, egy 16. és egy 17. századi építési periódust. A területen a 17. században felhalmozott hatalmas mennyiségű tömör, sárga agyagban ugyanakkor nehéz volt szelvényeink mélyítése, ezért a korai olasz bástya pontos kiterjedését még mindig nem sikerült tisztáznunk.

A belső vár területén tovább folytattuk a keleti palotaszárnyból a keleti ágyútoronyba (Vasaló-bástya) vezető köhíd kutatását. Ennek során kiderült, hogy a belső vár 15–16. századi árkába a 17. században, már a külső vár felépítése után, több mint 7 m (!) vastag feltöltést hordtak. Ezzel félig eltemették a híd legsalsó szintjét, ahonnan a hajdani vizesárkot tűz alatt lehetett tartani – így ez a szint teljes épségben, lőrésesetül megmaradt az utókor számára, nagyrészt elkerülve a vár felrobbantásakor bekövetkezett pusztulást. A belső vár kerítőfalának északkeleti rondelláját is tovább kutattuk, azonosítottuk a keleti csatlakozását a vár keleti falához.

2009-ben ugyancsak rendkívül sok leletanyag került felszínre, további értékes kályhacsempék, üvegtárgyak, ezüstpénzek, ékszerek, lószerszámok, fegyverek és természetesen cserépedények. Ezen leletanyag mosása, válogatása megtörtént, restaurálása folyamatban van.

A legutóbbi, 2010-es ásatási évadban a Vasaló-bástyánál sikerült azonosítanunk egy, az ágyútoronyhoz déli irányból kapcsolódó körülbelül 120 cm széles falat, melyet 10 méterrel arrébb is átmetszettünk. Megfigyeltük, hogy e fal külső oldalához építették hozzá a 17. századi földsáncot, melynek külső oldala szintén kőpakolásos volt. Ezen földsánc keleti oldalán találtuk meg az év legszebb leletét, egy térplasztikának megmintázott orosz-lános kályhacsempét, melyet talán a 16. század elejére helyezhetünk. A Vasaló-bástya északi oldalán nyitott szelvényünkben előkerült egy, a bástya falával párhuzamos ellenfal, melyre valószínűleg a 16. században még kaputoronynak épített „bástya” csapóhidját eresztették le; megtaláltuk tehát a korai periódus farkasvermét. Továbbá előkerültek még olyan, fekvő lovagalakot ábrázoló kályha-párkánycsempé töredékek is, melyek párhuzamát eddig csak Sárospatakról és Kassáról ismerjük. Emellett tovább tudtuk pontosítani a külső vár délnyugati bástyájának, tehát a Merítő-bástyának alaprajzát is, tovább erősítve azt a hipotézisünket, hogy ezt az épületet még Némethi Ferenc korára kell datálnunk.

Összegzőképpen megállapítható, hogy már régészeti módszerekkel bizonyítani lehet, hogy a Szapolyai-korban Tokaj vára gyönyörű rezidencia lehetett, később pedig erős sáncokkal erősített határvárként funkcionált. Ahogy haladnak előre évről-évre az ásatások, úgy töltjük meg régészeti tartalommal a tokaji vár történetéről Détshy Mihály által 1995-ben írt nagyszerű összefoglalást.

IRODALOM

- BENKŐ LÓRÁND: Hímesudvar – Kőrév – Tokaj. In: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1998. 162–168.
- CSORBA CSABA: Várak a Hegyalján. Budapest, 1980.
- DÉTSHY MIHÁLY: A tokaji vár története. Tokaj Várostörténeti tanulmányok II. Separatum. Tokaj, 1995.

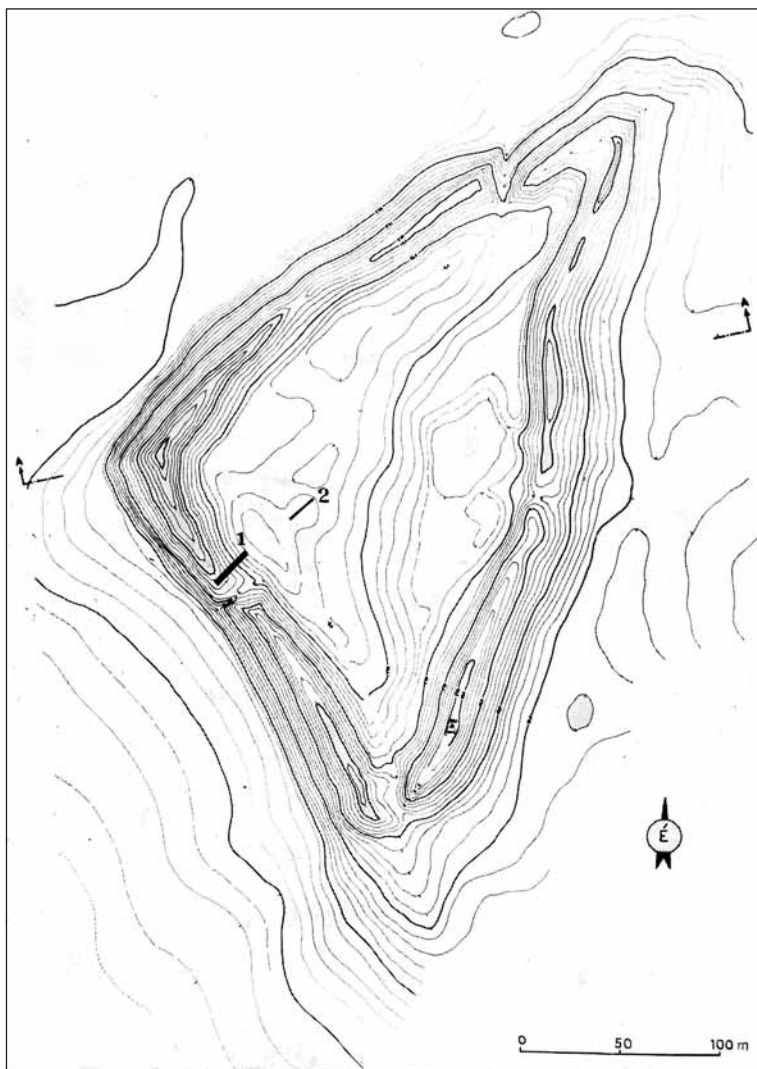
- HRENKÓ PÁL: Lucas Geörg Ssicha hadmérnök tokaji várképei nyomában. *Geodézia és Kartográfia*, 30. (1978) 368–378.
- KOPPÁNY TÍPÓR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999.
- MAKOLDI MIKLÓS: Vitéz idők tanúja – Tokaj nemes vára. In: Természeti és emberi kincseink (A Hegyvidék és a TOTEM különkiadványa). Tokaj, 2007. 72–75.
- MAKOLDI MIKLÓS: Tokaj vára a 2007. évi feltárások tükrében. *Castrum*, 7. (2008/1.) 168–196.
- MAKOLDI MIKLÓS: Jelentés Tokaj várának alaprajzHITELESÍTŐ feltárásáról, 2008. 06. 30. – 2008. 11. 15. *Castrum*, 9. (2009/1.) 57–63.
- MAKOLDI MIKLÓS: Jelentés a tokaji Rákóczi vár alaprajzHITELESÍTŐ feltárásának 2009-es évadáról. *Castrum*, 11. (2010/1.) 86–93.
- MÓDY GYÖRGY: Tokaj története 1200–1526 között. In: Tokaj Vároستörténeti tanulmányok I. Tokaj, 1995. 53–65.
- NÉMETH PÉTER: Körév – Himesudvar – Tokaj. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 14. (1975) 3–8.
- NÉMETH PÉTER: A tokaji uradalom kialakulása. *Századok*, 139. (2005) 429–447.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Miskolc, 2007. 132–134., 99a-b. ábra.
- PAP MIKLÓS: Tokaji tanulmányok. Tokaj, 1992.
- SOÓS ELEMÉR: A tokaji vár története, hadi és műleírása. Sátoraljaújhely, 1914.
- SZALAI BÉLA: Tokaj Vár Metszetes Könyve. 2004.

MORDOVIN MAXIM

A SZABOLCSI VÁR

A vár a község belterületének nyugati felén fekszik. A háromszög alaprajzú erősség északnyugati és délnyugati oldala eredetileg a Tisza baloldali magaspártját képezték, de a folyó szabályozása óta csak egy időszakosan víz alatt álló holtág határolja. A keleti oldalon eredetileg egy mély mesterséges árok húzódott, amelybe bevezették a folyó vizét. A vár sáncainak hossza – gerincükön mérve – 272,5, 194, illetve 322,5 m, míg a külső oldalukon mérve 337, 235, illetve 387 m. A keleti oldalán egy 7 m széles és 3 m mély árok határolta, a többi irányból Tisza védte. A sánc jelenlegi magassága erősen változó. Az északnyugati oldala 13–17, az északi sarokban 19,4, a nyugatiban 20,5, a belső oldalon 6–11 m. A délnyugati oldala 13–16 m, a déli sarokban 21,4 m, belülről pedig 10 méter. A keleti oldala 10–14 m, az itt álló millenniumi emlékműnél 15, belülről 12 m. A sáncokon három helyen van bejárat: északon, délen és délnyugaton. Az első kettőről a régészeti kutatás során megállapítottak, hogy a vár eredeti – Tiszára néző – kapui voltak. A harmadikat még nem vizsgálták, de erősen valószínű, hogy ez is a vár eredeti, szárazföldi bejárata volt. A keleti oldal közepén lévő horpadás – Jósza András leírása szerint – a templomig vezető cölöphíd helye. Az északi és a déli sarkokban 1919-ben és 1945-ben géppuskafészeket ástak.

A vár területén eddig összesen kétszer volt ásatás. 1894-ben Jósza András és Bartalos Gyula; majd 1969–1970-ben Németh Péter végeztek itt kutatásokat. A szondázó jellegű

A szabolcsi vár ásatási alaprajza a kutatóárokok feltüntetésével (Németh 1973. után)

ásatások erőteljes bolygatottságot és újkori temetőt mutattak ki, így nagyobb felületben nem is folytatódtak. A sáncok déli sarkában lévő megszakadás helyén az ásatás során egy kapu maradványai kerültek elő. A kapuhoz kívülről egy gerendaburkolatú út vezetett, amelynek belső folytatását nem figyelték meg. A sáncban, a tetejétől mérve 5,8 m mélyen egy másodlagos helyzetű honfoglaló sír részletei kerültek elő. Ez alapján Németh Péter a két, általa megkülönböztetett építési periódusból a vár fennállásának első szakaszát az Anonymus által is említett Szabolcs vezér korára keltezte, véleménye szerint a várat a vezér építtette a 10. század első évtizedeiben. A második periódus a 11. századra lenne keltezhető, amikor a vár már a Szent István-féle megyeszervezet székhelyeként, ispánsági várként funkcionált. Korabeli jelentőségét egyértelműen jelzi, hogy 1092-ben egy

országos zsinatot tartottak Szabolcson. Az első ismert ispánt 1213-ban említik, míg a szabolcsi főesperességről 1235-től vannak adataink.

A legutolsó ásátás során kiderült, hogy az erődítéseket 1,5 m vastag késő bronzkori-kora vaskori rétegek fölé emelték. A sánc első periódusú része 1,4 m magasságig maradt meg, a mai sáncgerinc irányába előbb enyhén, majd meredeken emelkedve. Az egykori járószint (?) 1,6–2 m mélyen került elő a mai sánc tetejétől mérve. A sánc betöltése feketés-barnás föld, nagymennyiségű késő bronzkori és kora vaskori kerámiával, de szórva-nyosan kora Árpád-kori leleteket is tartalmaz. Itt kerültek elő a honfoglaló sír leletei. Az 1969–1970. évi kutatásról megjelent egyetlen publikációban szereplő, de a méretarányt nem tartalmazó metszet alapján a sánc első periódusának becsülhető szélessége 13 m lehetett.

A második periódusban a korábbi sáncot megmagasították és a belső oldalon megvas-tagították, ezáltal a szélessége (becslés a közölt metszetrájz alapján) elérhette a 18 m-t. A betöltése humusszal kevert lösz, benne 10–11. századra keltezhető (kora Árpád-kori) kerámia: csigavonal-, vonalköteg- és hullámvonaldíszes. Az első periódust záró réteg mentén szabályosan elhelyezkedő kősor a sánc lábazatának megerősítését szolgálta. A sánc „rácshálós rendszerű” (vagyis kazettás) faváza csapolással készült.

A vár mellett egy külső sáncot is feltételeznek, amelynek vonulata a vár déli sarkától indul, majd a Mudrány-kúriánál kanyarodva északkelet felé, többé-kevésbé követi a Petőfi és a Tiszafolyó utcákat, és északkelet felől csatlakozik vissza a várhoz. Ez – a ma már gyakorlatilag nem látható – erődítési vonal magába foglalta a református templomot is.

Az írott forrásokban Szabolcs templomait 1357-ben említik először. A Szűz Mária és Szent Mihály templomok közül az elsőt egyértelműen a ma is meglévő református templommal azonosíthatjuk, míg a másodikat még nem találták meg. Németh Péter ugyan a mai katolikus templommal próbálta azonosítani, a Kovács László által feltárt korai temetőt templom körülinek értelmezve, ez azonban teljesen megalapozatlan feltevés. A települést a tatárjárás után, 1245–1266 között magánkézre került, ekkor adományozhatta el az uralkodó Kázmér mesternek.

IRODALOM

- BENKŐ LORÁND: Anonymus gesztájának egy különös helyéről. *Magyar Nyelv*, 94. (1998) 466–469.
- JÓSA ANDRÁS–NAGY GÉZA: Szabolcs vármegye őstörténete. In: Borovszky Samu (szerk.): Szabolcs megye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest, é.n. [1900], 395–396.
- KOVÁCS, LÁSZLÓ: Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. (1976) 383–389.
- KOVÁCS, LÁSZLÓ: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. Budapest, 1994.
- NÉMETH PÉTER: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. *Archaeológiai Értesítő*, 100. (1973) 167–178.
- NÉMETH PÉTER: Szabolcs. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 613–614.
- NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.

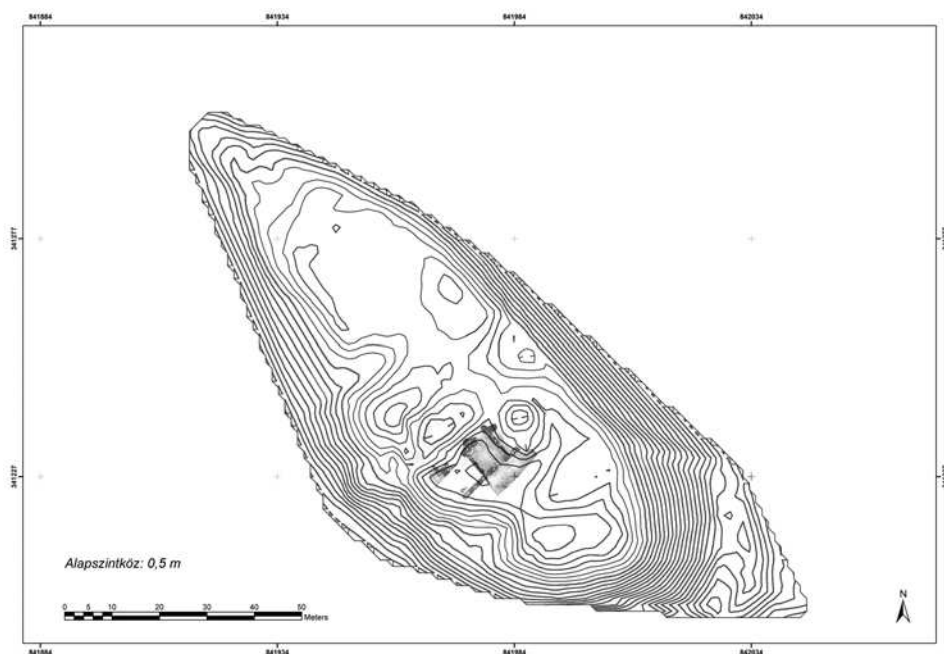
SÁTORALJAÚJHELY VÁRA

Az ország más területeihez hasonlóan Sátoraljaújhelyen is a nemzeti romantika időszakában fordult a szakemberek és a tőlük akkor még nem olyan éles vonallal elválasztható amatőr régiségbúvárok figyelme a középkori írott források felé. Kutatási eredmények közzétételének és sokszor személyeskedésektől sem mentes eszmecserejüknek pezsgő fóruma volt az 1895 és 1928 között megjelenő „Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez” című folyóirat. Az újhelyi vár első, és ebben a formában egyetlen említését tartalmazó, V. István ifjabb király által kiadott 1261. évi szabadsomlevélben megjelenő *castrum nostrum de Saturhyg* helymeghatározása kapcsán kialakult élénk vita színtere is az „Adalékok” első három kötete volt. Az említett forrásban a következők olvashatóak: „...*nagyobb veszedelemben...amikor sátorelői hospeseink a sátorhegyi várba menekülni kényszerülnek, akkor várnagyunk joghatósága alá esznek, aki felettük a plébánossal együtt királyi hatalmuk jogán bíraskodni hivatott...szükség esetén a ciszternát vízzel kötelesek feltölteni, amit ha nem tennének, arra a várnagy őket bizonyos büntetés terhe alatt kötelezheti. Továbbá, ha valakit maguk közül hozzánk követségbe küldeni akarnak, abban őket azok, akik várunkban vannak, semmi szín alatt ne akadályozhassák, hanem hozzánk szabadon jöhessenek s tőlünk szabadon vissza is térhessenek.*”

A folyóirat egyik alapítója és szerkesztője, Dongó Gyárfás Géza elképzelése szerint az említett kiváltságlevélben szereplő vár a ma is Sátorhegynek nevezett, 480 m magas, meglehetősen hosszú és keskeny hegygerincen, közelebről nem ismert időpontban, de még a tatárjárás előtt épült fel. A tatárok aztán felgyújtották, lerombolták, ám ezután újjáépült, amit a kiváltságlevél mellett annak 1284. és 1291. évi megerősítése is tanúsít. A Sátorhegy déli oldalában az 1860-as években fellelt, rejtélyes gazdag aranypénzlelet mellett utalást tesz a szerző az itteni „*tenyéryi falmaradványra*”, valamint a gerincre felvezető mélyút nyomaira is. Az említett kincsleletre, kiváltképpen annak korára és összetételére vonatkozó bárminemű adatot napjainkra sajnos nem tudunk már fellelni, miképpen a várépítkezésre egyébként is meglehetősen alkalmatlannak tűnő hegygerincen vélelmezett erősségnek sincsenek a terepen látható, érzékelhető maradványai.

Hogyan oldható fel tehát ama ellentmondás, hogy az első, újhelyi várra vonatkozó említés konkrétan a Sátorhegyet jelöli meg annak helyéül, ám ott várra utaló nyomot nem ismerünk? Dongó Gyárfás vitapartnere, Kossuth János ezt avval magyarázta, hogy a Sátorhegy alatt nem ugyanazt érthették a 13. században, amit ma értünk. A Sátorhegy és a Várhegy egyazon hegylánc két, egymástól jókora nyereggel elválasztott eleme, melyek közül szerinte inkább a mai Várhegy emlékeztet egy nomád sátorra, míg a mostani Sátorhegy inkább egy „cigánysátorhoz” hasonló. Szerinte az Árpád-korban a Sátorhegy alatt a mostani Várhegyet értették, ami azután vette föl ezt a nevet, miután rajta már jó ideje egy vár állt, a szomszédos, tőle magasabb hegy pedig „megörökölte” a Sátorhegy elnevezést. Ezt a kissé erőltetettnek ható okfejtést Dongó Gyárfás Géza nem érezte teljesen megnyugtatónak, a tudományos pengeváltást a következő salomoni ítélettel zárta le: „*A vitatott kérdést csak ásatások dönthetik el, ezért a további meddő vitát e kérdés fölött ezennel fölfüggesztjük.*” A tervezett feltárássra, melyre az Adalékok szerkesztője szerint már konkrét lépések is történtek, végül nem került sor.

A Sátorhegy/Várhegy elnevezés Árpád-kori összemosódása Csorba Csaba véleménye szerint is valószínűsíthető. Az Újhely név ugyanakkor szerinte arra utalhat, hogy a

A sátoraljaújhelyi vár szintvonalas alaprajza a 2008–2010-ben feltárt falakkal

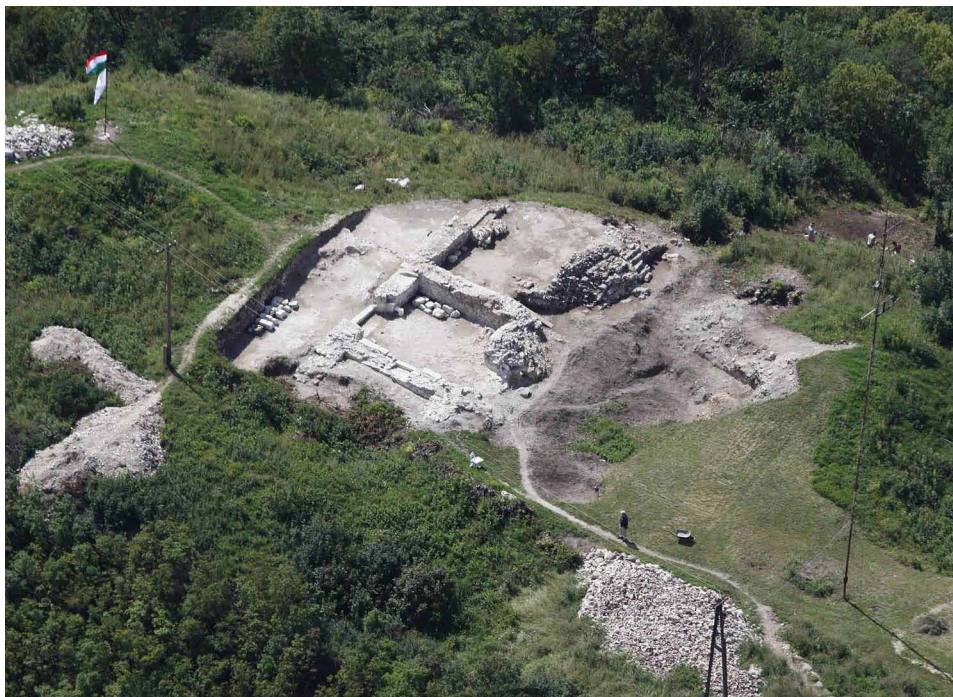
Sátorhegynek nevezett Várhegy közelében létezett egy korai (váralja) település, amit a fentebb idézett 1261-es oklevél „*Sátorelőnek*”, azaz Sátorhalom-aljának nevez. Ez a település a második tatárjárás idején, 1285-ben pusztult el, hasonlóan Patak településéhez, s ennek lett a jogutódja „Újhely”, mely már a mai Sátoraljaújhely területén állt. Csorba szerint erről az új településről kapta aztán legutóbbi nevét a vár, s így lett Újhely vára.

A szakszerű régészeti feltárások megindulásáig hasonló legendák lengtek körül a sárospataki vár építésének kezdeteit is, melyeket Újhely kapcsán ugyancsak feltétlenül érintenünk kell. Sárospatak első historikusainak munkáiban olvasható egy 1262-ben kelt oklevél téves értelmezése, amely hosszú időre gyökeret vert a köztudatban. Az ominózus adománylevelet V. István ifjabb király a Balog-Semjén nembeli Ubul fia Mihály részére adta ki. Ebben a következők szerepelnek: „...*Mi egy bizonyos tornyot, Pataki várunkban, amely annak északi részén befejezetlenül áll, és amely a mi nevünk alatt épült, hívünknek, Mihály comesnek, Ubul fiának örök időkre jónak láttuk adományozni, mégpedig úgy, hogy azt ő maga fejezze be...*” Az adománylevélben szó esik a vár ciszternáiról is. A forrásban szereplő, épülőfélben lévő tornyot kecsesgető volt valamilyen formában összekapcsolni a sárospataki vár Vörös-tornyával, amit jó néhányan meg is tettek. A magyar építészeti- és művészettörténetírás – pusztán tipológiai alapon, kiegészítve a már említett forrásra való hivatkozással – még az 1960-as évek elején is a 13. század második felére, a tatárjárás utáni időszakra tette a lakótorony építését. Tette ezt annak ellenére, hogy Varjú Elemér már a II. világháború előtt figyelmeztetett egy olyan körülményre, melyet az emlék később meginduló szisztematikus épületrégészeti kutatása hitelt érdemlő módon meg is erősített: „...*Csakhogy a pataki tornyon egyetlen középkori részlet sem található...*”. A torony környékén 1955-ben meginduló, s az 1960-as években már intenzívvé váló régészeti feltárások sem hoztak napvilágra olyan adatokat, melyek az Árpád-kori keltezés

alátámasztották volna. A Vörös torony építését vagy a Pálóczi családhoz és a 15. század végéhez, vagy Perényi Péterhez és az 1530-as évekhez kötötték. A torony felmenő falainak az 1990-es években elvégzett vizsgálata és az annak környékén végzett korábbi feltárások dokumentációinak újraértékelése során végül a kutatók azt a megállapítást tették, hogy a torony egy koncepció részeként, együtt épült fel a hozzá csatlakozó városfallal, méghozzá 1534 és 1541 között, Perényi Péter birtoklásának idején.

Miután ezzel a 13. századi pataki vár egy csapásra „eltűnt” a kutatók szeme elől, égető tudományos kérdéssé vált, hogy akkor vajon hol kereshetjük az 1261-es adománylevélben szereplő erősséget, mely „*castrum Patak*”, „*castrum Potak*” vagy „*castrum Potok*” formában jó néhány további 13. századi és 14. század eleji forrásban is megjelenik. Détshy Mihály 1966-ban megjelent, a téma további kutatására nagy hatással lévő tanulmányában a rendelkezésére álló forrásadatokból arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád-kori castrum Potok azonos az 1261. évi szabadalomlevélben említett „castrum nostrum de Saturhigy”-el. Elméletének igazolására egy 1310-ből származó oklevelet említ, mely az újhelyi remeték által vásárolt földbirtokról szól. Ez a föld „*a pataki vár alatt, a nagy úttól, amely patak faluba vezet, balra, Újhely falu lakosainak földje közepette*” terül el. A leírás azt bizonyítja, hogy ezt a területet nem kereshetjük a mai pataki vár mellett vagy alatt. Az oklevél alapján tehát az akkori „castrum Potok” nem azonos a mai pataki várral, az ott emlegetett erősség a Sátorhegy keleti nyúlványán, a mostani Várhegyen állt. Ez alatt húzódott az Újhelyből Patakra vezető út, és ettől balra, a mai sátoraljaújhelyi vasútállomás és az egykori kisvasút Várhegy-megállója közötti területen fekkent a remeték földje. Détshy szerint az újhelyiek 1261. évi szabadalomlevele és az északi toronnyal kapcsolatos 1262. évi adománylevél is közvetve ezt látszik alátámasztani. Mindkettő említ ciszternát, ám ilyet a mai pataki vár területén nem ismerünk. Ilyenekre hegytetőn épített várakban volt inkább szükség, ami szintén a pataki vár „hegyi vár” voltát látszik erősíteni. Igen ám, de hogy kerülhet a pataki vár Újhelybe? Erre vonatkozóan lehetséges magyarázatnak tűnik az a Szűcs Jenő és Détshy Mihály tanulmányaiban egyaránt megjelenő elképzelés, miszerint az Árpád-kor időszakában „*Patak terra*” a mai település határait minden irányban túllépő települési egység volt. Patak tehát nem egy települést jelentett, hanem egy tágabb territóriumot, amelybe a 13–14. században beletartoztak Újhely és Patak települések, és ezek tartozékai is.

A 14–15 század fordulójától aztán megsokasodnak azok a források, melyek az újhelyi várról, újhelyi várnagyokról tesznek említést. Az erősség késő középkori, kora újkori birtoklástörténete a források számának gyarapodása miatt már eléggé biztosan felvázolható. Zsigmond király 1390-ben Perényi Miklós szőrényi bánnak adományozta, cserébe Érsmlyő váráért. Fia, Miklós halálával a Perényiek ezen ága kihalt, s a vár 1428-ban ismét királyi birtokba került. Az uralkodó azonban a következő évben megint eladományozta, cserébe Sempte és Szakalya várakért a Pálóczi családnak. A család utolsó férfitagja, Antal elesett a mohácsi ütközetben, s a vár, hasonlóan Sárospatak városához, Perényi Péter kezébe került. 1528-ban János király foglalta el Újhely várát, mely utóbbit 1529-ben szerezte vissza Perényi. Innen keltezi azt a levelét, melyben a kassai tanácstól kőműves mesterembereket kér sárospataki építkezéseihez. A vár az 1530-as évek végén pusztulhatott el. Egy 1538. októberi adat már leromboltként említi, miként az 1546-ban és 1548-ban kelt oklevelek is. A régészeti feltárás a vár korai története mellett annak végőráiról is hozhat fontos, új adatokat. A legutolsó pusztuláshoz köthető omladékrétegekből eddig napvilágra került kerámialeletek egy jelentős csoportja ugyanis a 17. századra keltezhető, s ugyaninnen előkerült egy 1621-es ezüstpénz is.

A sátorlajújhelyi vár feltárt falainak légifelvétele

Az újhelyi várról egykorú alaprajz vagy veduta nem ismert. Tulajdonképpen a vár egyetlen képi ábrázolásának számít Soós Elemér hadmérnök Zemplén vármegye monográfiájában 1904-ben megjelent alaprajza és rekonstrukciós vázlata. Ezeket a rajzokat a szakmai közvélemény egy része a fantázia szüleményének tartja. Soós ugyanakkor a 19–20. század fordulóján a helyszínen járva láthatott még jelentősebb falmaradványokat, s rajzát a „várhegy fenlapjára és azon talált maradványaira tekintettel” készítette el. Alaprajzán a Várhegy délkeleti sarkában szerepel egy támpillérekkel megerősített torony. Ettől északra, a várfal keleti oldalán látható az ugyancsak támpillérekkel ellátott kápolna, melynek északi falához kisebb-nagyobb helyiségekből álló, emeletes lakóépület-együttes csatlakozott. A lakó- és vélhetően reprezentációs funkciót is betöltő épületegyüttes, valamint a délnyugati torony között ábrázolja a vár bejáratát egy kisebb kaputoronnyal. Az így körbezárt terület jelentette a várudvart, ahonnan a helyiségek bejáratai nyíltak. A vár északi felét foglalta el az udvar egy ciszternával, északnyugati végét pedig egy hatszögletű torony zárta le. A torony előtt egy nagyobb méretű, szabálytalan ötszög alaprajzú védmű látható, az alaprajz szerint déli bejáratral. A védmű keleti sarkától egy külső fal vezetett volna egészen a vár bejáratáig, ami védelmet biztosított a vár bejáratához vezető útnak.

A vár területén módszeres régészeti feltárás 2007-ig nem történt, ám a Várhegy turisták és amatőr „kincskeresők” által gyakorta felkeresett célpontnak számított. 1986-ban Nováki Gyula és Sándorfi György folytatott terepbejárást a területen és készített először felmérést a várról.

A történeti, vártörténeti kutatások szempontjából a szakma által különös jelentőségűnek tartott régészeti feltárás előkészítésére 2007-ben került sor. A hosszú távú munka

alapját a Sátoraljaújhely Város Önkormányzata valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma között megkötött együttműködési megállapodás jelentette. 2007 tavaszán megtörtént a Várhegy az újkorban javarészt beerdősült területének kitisztítása, a fák, bozótok kivágása, valamint az aljnövényzet kiirtása. Ezt követően, 2007. július-augusztus hónapokban elvégeztük a terület régészeti-geodéziai felmérését és kísérlet történt egy részleges geofizikai vizsgálatra is. A geodéziai felmérés célja a középkori várrom terepi elemeinek számbavétele és régészeti értelmezése volt. A tervben egy EOVRendszerbe illeszthető mikrodomborzati térkép létrehozása szerepelt, amely segítségével részben meghatározhatóvá váltak a teljesen elpusztult és az évszázadok alatt erodált vár mesterséges létesítményei. Összesen 5347 m² területet mértünk fel ezzel a módszerrel, a plató teljes területét, valamint a keleti külső sáncjelenségeket.

A Várhegy 125 × 45 m-es északnyugat-délkeleti tájolású, minden irányban meredek oldalú terület. Két nagyobb egységre osztható, a geofizikai mérésekkel vizsgált északnyugati felének egy nagyobb részét a 20. században elplanírozták és ott átjátszó antennákat, valamint egy ezekhez tartozó kőépületet emeltek. Ezen a területen érthetően nem találhattunk régészetiileg értelmezhető terepalakulatot. Egyébként is valószínű, hogy itt egy nagyobb várudvar lehetett. A Várhegy délkeleti fele azonban rendkívül részletgazdagnak mutatkozott, több nagyobb mélyedés, bennük falnyomok, illetve habarcsfoltok utaltak épületek nyomaira. Ezeket mikrodomborzati felméréssel próbáltuk értelmezni. A tetőn kívül a vár szerves része volt még a mára már csak a keleti hegyoldalon érzékelhető egykori sánc egy rövid, 25 m-es szakasza. Ez is csupán egy 5 m szélességű lapos, gyűrűszerű teraszként maradt meg. A vár használata idején minden bizonnyal egy sokkalta markánsabb sánc és a hozzá tartozó árok helyezkedett el itt, csak ez a meredek hegyoldalon teljesen feltöltődött.

A vár régészeti feltárása 2008. augusztusában kezdődött meg. A feltárás első éveinek kitűzött feladata az volt, hogy tájékozódjunk a vár délkeleti zónájában feltételezett épületegyüttes állapotáról, s meghatározzuk a középkori járószinteket. Az eredetileg szelvényrendszerben kutatott területen egy több helyiségből álló épületegyüttes maradványainak részlete került napvilágra. Feltártunk egy 6 × 6 m belvilágú, 3 irányból is megközelíthető, osztatlan helyiséget, 60 cm magasan megmaradt keleti falában két in situ faragott kővel – vélhetően ülőfülkék maradványaival –, köztük pedig keleti irányba nyíló bejárat küszöbkövével. A keleti oldalán támpillérekkel megerősített helyiség északi bejárata 180 cm széles. Padlószintjét a hegyet képező andezit lefaragásával alakították ki, helyenként habarccsal kiegyenlítve. Felszínre került a déli falában nyíló bejárat 200 cm széles küszöbköve, valamint szárköveinek fészkei is. Az innen déli irányba megnyitott szelvényben megfigyelt habarcsos padlószint egy másik helyiséget feltételez, melynek falai nem estek bele az eddigi feltárási területbe. A nyugati irányban kitűzött szelvényekben újabb helyiséget tisztítottunk ki, 200 cm széles déli bejáratával. A csak omladékrétegből álló metszetfalak elbontása után eddig egy közel 300 m²-es, egybefüggő terület került feltárássra. Az építéstörténet és periodizáció tekintetében a feltárt terület csekély mérete miatt érdemi összefüggéseket még nem tudunk megállapítani, azonban figyelemre méltó, hogy az egykori felszint és belső járószinteket borító vastag törmelékrétegből 17. századra keltezhető leletanyag is napvilágra került. Ez azt látszik alátámasztani, hogy a történeti adatokból ismert, 16. század első harmadában bekövetkezett pusztulás után egy évszázaddal is létezhetett még valamilyen formában élet a várban. Ennek pontos felderítésére azonban csak a további feltárások után nyílik majd mód. Az ásatás során a töredékes kerámiaanyag mellett több fémlelet is előkerült, melyek a várban zajló mindennapi élet tárgyi emlékei. A további kutatás és feldolgozás szempontjából különösen értékesnek tarthatjuk a vár tör-

melékéből kibontott kőfaragványokat. A több mint ötven, javarészt töredékes riolittufa faragvány között zömmel reneszánsz nyíláskeret elemek, párkányok fordulnak elő.

A feltárás eddigi eredményei azt bizonyítják, hogy a teljesen elpusztultnak hitt újhegyi várnak a törmelékhalom alatt feltárható és dokumentálható maradványai szunnyadnak, így okkal remélhetjük, hogy egy teljességre törekvő kutatással választ kaphatunk a ma még nyitott kérdéseinkre is.

IRODALOM

- CSORBA CSABA: A kezdetektől 1711-ig. In: Sátoraljaújhely 1261–1986. Sátoraljaújhely, 1986. 1–22.
- DÉTSZY MIHÁLY: Hol állt a középkori pataki vár? *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 6. (1966) 177–197.
- DÉTSZY MIHÁLY: Újhely várának története. A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetei, 1. Sátoraljaújhely, 1994.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország Várainak Topográfiája. 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye Régészeti Emlékei. 5. Budapest–Miskolc, 2007. 106–107.
- RINGER ISTVÁN–SZÖRÉNYI GÁBOR: Jelentés a sátoraljaújhelyi vár feltárását megelőző műszeres lelőhelyfelderítésről. *Castrum*, 7. (2008/1.) 160–165.

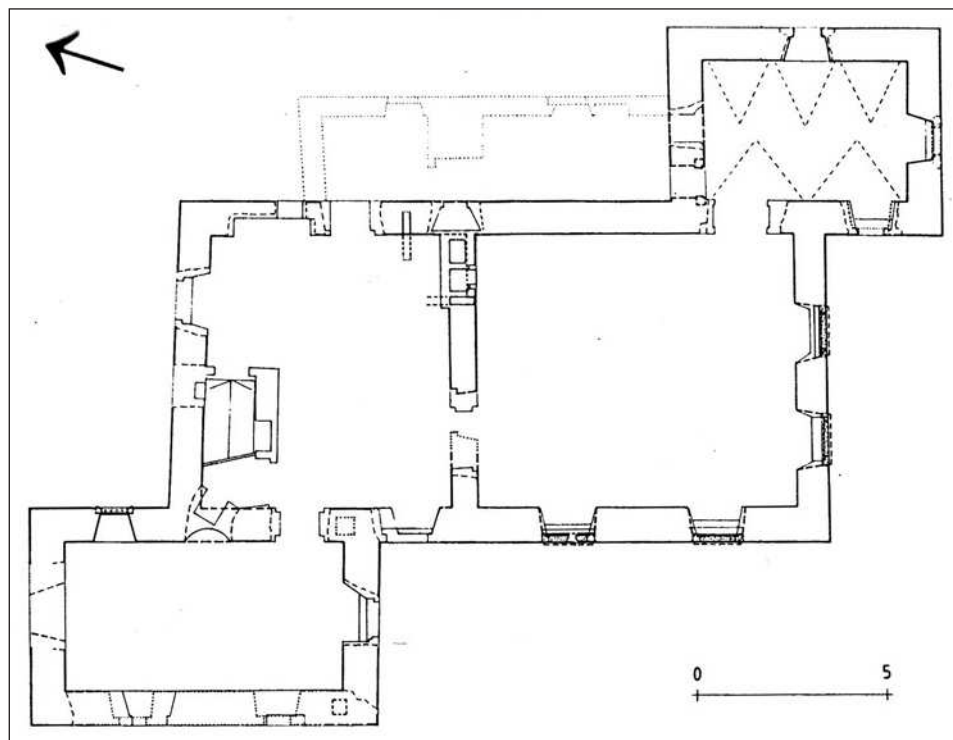
FELD ISTVÁN

GOLOP, KISKASTÉLY

A község keleti szélén, a Zempléni-hegység nyugati lába előtt húzódó Szerencs-patak árterének peremén, a feltehetően középkori eredetű református templom közvetlen közelében található az alig 17,5 × 9 méteres alapterületű, háromszintes kis kastélyépület, amely egy téglalap alaprajzú központi tömbből és az annak két átellenes sarkához közel szimmetrikusan csatlakozó egy-egy toronyszerű bővítményből áll.

Golopi Gáspár alispán az abaúji Felsőgolopon állt kúriájára először egy 1592-ből származó közvetett adat utal. Lánya „apai házát” 1613-ban említik, majd 1616-ban már egyértelműen egy itteni nemesi udvarházról értesülünk. Ez a 17. században előbb az Ibrányi-majd a Vay-család birtokába került, 1678-ban az utóbbiak castellumaként említik. A Vayok birtokolták 1945-ig, akik a 19. század elején felépítették a tőle délre ma is álló újabb kastélyépületet. A II. világháború után a község tulajdonába került, 1963-ban leégett, 1980 után Karvalics Antal vállalkozó elbontatta keleti keskeny traktust, valamint a teljes fedélszéket és a harmadik szint földemét, továbbá nagyrészt eltávolította a belső vakolatrétegeket. Csak ezt követően került sor több szakaszra tagolódo épületrégészeti vizsgálatára – azaz teljes körű falkutatására és tájékozódó jellegű ásatására –, melyet 2009-ben követett egy, számos ponton a legkorábbi építészeti forma visszaépítésére törekvő, Salamin Ferenc építész tervezte helyreállítás, már egy magántulajdonos megbízásából.

Az épület történetével először H. Takács Mariann és Ferenczy Károly foglalkozott, számos megállapításuk azonban az újabb régészeti kutatások alapján tévesnek bizonyult.

A golopi kiskastély emeleti kutatási alaprajza (Feld 2000. után)

A Juan Cabello, László Csaba, Simon Zoltán, Székér György és Feld István által végzett feltárások eredményeit és az azok alapján készített rekonstrukciókat az utóbbi kutató több, 1998 és 2009 között megjelent tanulmányában tette közzé.

A csupán az épület közvetlen környékére kiterjedő ásatás nem bukkant korábbi építményekre, ahogy egy feltételezhető külső erődítés (palánk, árok) maradványai sem kerültek elő. Az ismert – nem túl jelentős – leletanyag és a fennmaradt reneszánsz műrészletek, továbbá a kastély alaprajzi és nyílásrendszere egyaránt egy, a 16. század utolsó évtizedeire helyezhető építkezést valószínűsítene. Ekkor épült meg az alagsor feletti szinten csak egyszerű élszedéssel, a felső szinten már reneszánsz tagozatokkal díszített, a homlokzat egészét tekintve azonban korántsem szabályos elrendezésű kökeretes ablakokkal megvilágított, de kelet és észak felé inkább csak lőrésekkel áttört homlokzatú, jellegzetes „Z-formájú” építmény, északnyugaton még a várépítés hagyományait őrző bejáratával. Az épület nyitottabb, díszesebb homlokzataival kifejezetten nyugat, a falu felé fordult. A felső, lakószint belső térelrendezése (kandallós előtér, nagyterem cserépkályhával, boltozott hálószoba árnyékszékkel) viszonylag jól meghatározható volt. Egykori lezárása (pártázat, magas tetőzet?) már nem volt tisztázható.

A 17. század folyamán több átalakítás érte, így a korábbi síkmennyezetek egy részét boltozat váltotta fel, ablakait több esetben módosították, bejárata is áthelyezésre került. Reneszánsz részletei, így kökeretes nyílásai és kandallói azonban túlnyomórészt a 18. század első felére tehető, Vay László nevéhez köthető nagy barokk átalakítás során semmisültek meg. A belsőt tekintve az új lépcsőfeljáró építése, ácskos ajtók kialakítása

említendő meg, de ekkor készült a keskeny keleti traktus is. Homlokzatai jellegzetes sávós meszelt illetve kanálfröccsös vakolatot kaptak, ablakai körül ugyancsak meszelt vakolatkeretezés készült. Ebből az időszakból maradt meg a déli homlokzat közepén utólagosan elhelyezett Vay-címer és a nyugati bejárati ajtó. Az utóbbi előtt valószínűleg már a 19. században épült meg a nyitott, oszlopos-lépcsős bejárati építmény.

A szintenként egy nagyobb déli és egy kisebb északi térből álló központi tömb alsó, alagsori szintjét egyszerű dongaboltozatok fedik, hasonlóan a két kisebb, ugyancsak téglalap alaprajzú saroképítményhez. Az utolsó helyreállítás előtt az egyes terek csak kívülről voltak megközelíthetőek. Nyílásaikat és a saroképítmények északi oldalán kialakított kisméretű, kívül-belül tölcserés lőréseket később számos átalakítás érte.

A második szinten a középső tömb déli nagyobb helyisége és a délnyugati saroképítmény belső tere – egymástól ugyan eltérő formájú és korú – fiókos dongaboltozattal rendelkezik, hasonlóan az északnyugati térhez, amelynek mai térlefedése azonban már a feltárt maradványok alapján megvalósított rekonstrukció. Ez utóbbi helyiség déli falában került feltárássra egy sarokkandalló maradványa és a legkorábbi, félköríves bejárati kapu jelentős részlete. Az utóbbi elfalazása után nyitották meg a főtömb északi, kisebb terébe nyíló, ma is meglévő ajtónyílást. E helyiség födémét, fűtőberendezéseit és nyílásait (északi és keleti lőréseit, árnyékszekét) a 17. századtól többször is átalakították, belső terét megosztották.

A harmadik szinten, a főtömb északi, síkmennyezetes tere délkeleti sarkában egy reneszánsz kandalló jelentős részletei kerültek feltárássra, a ma itt látható építmény egy, az eredeti maradványok elbontása után készült rekonstrukció. Egykor innen fűtötték a déli nagyobb teremben állt cserépkályhát. E szinten csak a délkeleti saroképítmény rendelkezett (fiókos donga)boltozattal, de ennek mai formája ugyancsak rekonstrukció. Itt az északi falban megmaradt az egykori árnyékszek egyszerű kőkerete is. Az északnyugati saroképítmény nyugati falai e szinten is nagyrészt már a 18. századi újjáépítésből származnak.

A 2009-ben megvalósított reneszánsz nyílásrekonstrukciók a déli nagyterem nagyobb ablakai esetében a még eredeti helyükön fennmaradt könyöklők alapján készültek, míg a kisebb ablaknyílások az északnyugati saroképítmény keleti emeleti falában feltárt egyetlen teljes kőkeret formáját követik. A földszint kőkeretes ablakrekonstrukciói a későbbi falazatokból előkerült kőfaragványokon és a falkutatás megfigyelésein alapulnak. A kastély mai külső megjelenése ugyanakkor nem tekinthető a 16. század végi épület rekonstrukciójának. Számos részletének formáját – így a modern eszközökkel visszaidézett egykori keleti traktust – már a mai építető igényei határozták meg.

IRODALOM

- FELD ISTVÁN–SZEKÉR GYÖRGY: A golopi késő reneszánsz kastély. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest, 1998. 235–248.
- FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 37–47.
- FELD ISTVÁN: Golop, kiskastély. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk. Buzás Gergely–Orosz Krisztina–Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 540–541.
- FERENCZY KÁROLY: Tűnődés Golopon. *Műemlékvédelem*, 24. (1980) 172–185.
- H. TAKÁCS MARIANN. Magyarország udvarházak és kastélyok. Budapest, 1970. 92–93.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Miskolc, 2007. 53–54.

MONOK, KISKASTÉLY

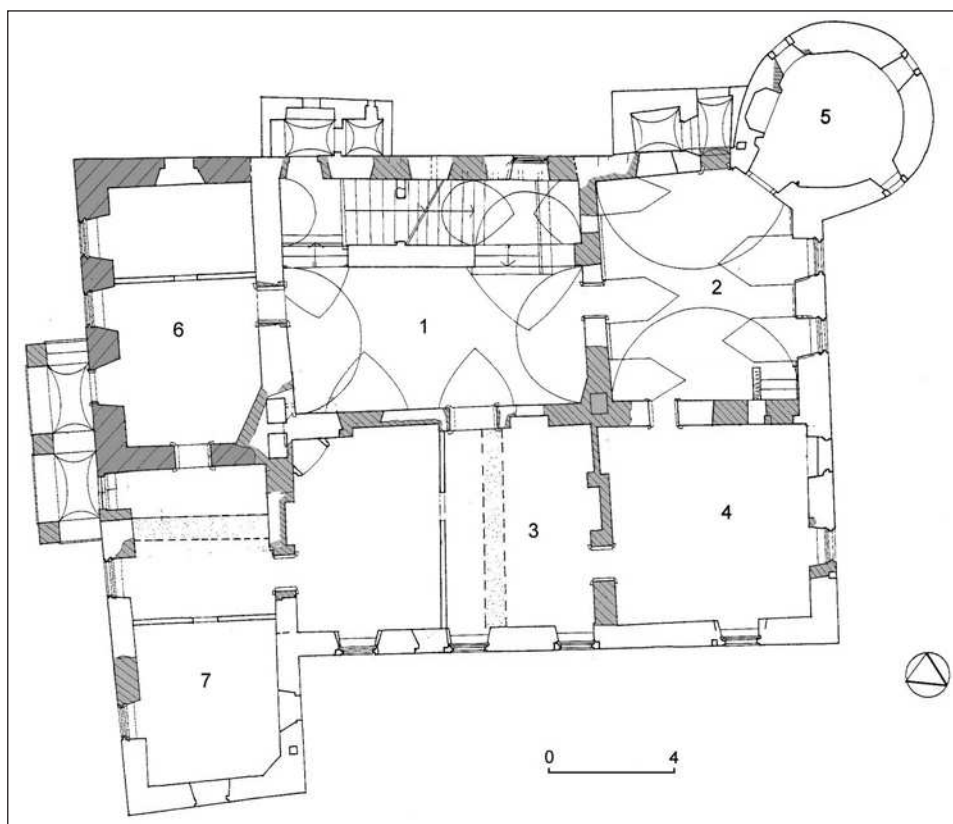
A falu belterületének nyugati részén, a klasszicista plébániatemplomnak is helyet adó, északkeleti felé meredeken letörő kiemelkedés északi szélén található a mintegy 16x22 méteres alapterületű, csak részben alapincézett, egyemeletes, sáttortetős épület. A kastélyt az északnyugaton egy kerek toronnyal is rendelkező külső kerítésfalak és az azokhoz támaszkodó gazdasági épületek övezik.

A Bogát-Radvány nemzetségből származó Monakiak az Árpád-kor végétől birtokolták névadó településüket. Tagjaik főleg a 14. században játszottak jelentősebb politikai szerepet. Bár a családra vonatkozó 15–17. századi írott forrásanyag átfogó feldolgozása még nem történt meg, tudjuk, hogy ekkor több Monaki-ág is birtokolt a faluban. Ezek egyikéhez tartozott Monaki Mihály, kinek itteni kastélyát 1567-ben foglalta el Hasszán temesvári pasa. A később feltűnő Monakiak közül János 1595-ben füleki kapitány volt, Miklós – hosszú ideig a Rákócziak ónódi kapitánya – 1625-ben bárói címet is kapott. A Monakiak birtokai 1643 után leányágon a Thököly-, illetve az Andrassy-családhoz jutottak. 1652-ben említik Miklós Ferenc nevű fia lányának, Annának monoki házát, ez azonban még ugyanúgy nem azonosítható minden kétségen felül a ma álló épülettel, mint az 1567-ben említett castellum. Az 1673-ból fennmaradt első inventárium már Monaki Zsuzsánna férje, Thököly Zsigmond kastélyáról készült s ugyanezen család birtoklásának idején született az 1685. és az 1698. évi összeírás is. Végül 1703-ban már Thököly Zsigmond Zsófia nevű lánya és Nyáry Ferenc gyermeke, Nyáry Zsigmond számára leltározták az épületet.

A kastélyt 1730 után már csak az Andrassyak birtokolták, majd a Széchenyiek használták 1945-ig, illetve államosításáig. Első műemléki helyreállítására az 1960-as években került sor, ennek előkészítéseként 1962–1963-ban Gerőné Krámer Márta folytatott itt kisebb falkutatásokat. Az épület a rendszerváltásig irodaként szolgált, azt követően magánkézre került. Új tulajdonosa megbízásából 2000-ben végzett itt Feld István és Simon Zoltán újabb, az előzőnél kiterjedtebb falkutatásokat és szondázó ásásokat. Mai formája az utóbbi évek helyreállításainak köszönhető.

A kastéllyal átfogó igénnyel először G. Krámer Márta foglalkozott, majd az ő megfigyelései alapján 1970 és 2000 között H. Takács Mariann és Feld István több alkalommal is tárgyalta az épületet. Megbízhatóbb építéstörténetének felvázolását azonban csak az újabb régészeti kutatások eredményei tették lehetővé, melyek nem igazolták sem a ma álló falak középkori eredetét, sem azt, hogy e helyen bármilyen korábbi nemesi lakóépület létezett volna. Az utóbbi szerző újabb összefoglalásai mellett Melegh Szabolcs kísérletet tett a tanulmányában közzé is tett inventáriumok és a kutatási eredmények alapján megrajzolható alaprajzi elrendezés összevetésére, s ennek eredményeként hangsúlyozta a további feltárások és forráskutatások szükségességét.

Az első kastélyépület az ismert kevés régészeti lelet és reneszánsz műrészlet alapján a 16. század utolsó harmadában épülhetett. A közel szabályos négyzet alaprajzú, szimmetrikus elrendezésű, kéttraktusos középső tömbnek már kezdettől fogva szerves része volt az északnyugati kerek torony, s ugyanígy egy téglalap alaprajzú, ugyancsak toronyként kiugró építmény a vele átellenes, délkeleti sarkon. Eredetileg csak a délnyugati pincerész épülhetett meg, felette, a mai földszinten kezdetben csupán egy alacsony, lakásra nem alkalmas alagsor helyezkedhetett el. Az emeleti lakóterek – köztük az ikerablakokkal meg-

A monoki kiskastély emeleti kutatási alaprajza (tónusos: 17–18. század) (Feld 2009 után)

világított északi nagyterem – padlószintje ugyanakkor több mint 1 méterrel mélyebben helyezkedett el, mint a mai. A külső falak viszont jóval magasabbra emelkednek, mint az első emeleti síkfödém ismert vonala, s ez az épület egykori pártázatos lezárásának lehetőségét veti fel. A legkorábbi épület nyílásrendszere csak részben ismert, az azonban biztos, hogy nem mutatott szabályos elrendezést.

A 17. század közelebről nem ismert szakaszában épülhetett ki a kastély délnyugati sarokrésze, de az 1600-as években több más építkezés is valószínűsíthető. Így többek között alapincézték a kerek toronyhoz kapcsolódó keleti teret, amely ugyanakkor egy magasabbra emelkedő boltozatot is kapott. Ezzel kapcsolatban áthelyezték az épület egyetlen fennmaradt reneszánsz ajtókeretezését az északi nagyterem nyugati falában. Legkorábban erre az időre tehető a homlokzat futókutyás sgraffitódísz, melyhez hasonló technikájú díszítéssel kell számolni a részben átalakított, ácsontos szerkezetű ablakok egy részénél is.

A kastélyt 1740 körül az Andrássyak valószínűleg gyökeresen átépítették. Legkésőbb ekkor a földszinten is lakoszobákat építettek ki, ami a kerek saroktorony kivételével az emeleti padlószint és a mennyezet megemelését, továbbá új homlokzati nyílásrendszer kialakítását tette szükségessé. Ekkor készülhetett a mai lépcsőház, a boltozatok egy része s néhány új válaszfal, végül megépült a délkeleti portikusz és a jelenlegi tetőszerkezet.

Az épület esetleges 16–17. századi védelmi berendezéseiről – leszámítva a délkeleti rész három, kívül-belül tölcéses földszinti lőrését – nincsenek ismereteink. A ma álló külső falak és az azokhoz kapcsolódó nyugati toronyépítmény régészeti kutatására még nem került sor, mivel azonban a 17. századi inventáriumok nem emlékeznek meg róluk, valószínűsíthető kései, 18–19. századi eredetük.

A kastély mai főhomlokzata délkeletre néz, közepén kétszintes, árkádos portikusz, timpanonjában az Andrassy-címerrel. Itt és a délnyugati homlokzaton csupán egyszerű, tagozat nélküli, nem mindig szabályos elrendezésű ablakokat találunk. A korábbi nyílásrendszer nyomát délkeleten egy kisméretű, élszedett kőkeretezésű, befalazott földszinti ablaknyílás őrzi. Részben ugyancsak egyszerű kőkeretes ablakokkal rendelkezik a kerek saroktorony. A többihez hasonló kialakítású, de földszintjén rézsűs falazatú északnyugati, illetve északkeleti homlokzat egymáshoz kapcsolódó részén a két, ma is működő ablaksor között három, elfalazott reneszánsz ikerablak egyszerű kőma-tagozatos kőkerete látható. Az északkeleti homlokzat déli részén egy Andrassy-címeres, kosárirés barokk bejárati ajtó, mellette délen, továbbá a kiugró épületrész északi falában keskeny lőrések. A főpárkány alatt az épületen körben festett, ún. futókutya-díszítés rekonstrukciója.

A két nyugati pinceteret egyszerű, a földszinti tereket általában fiókos dongaboltozatok fedik, az emeleten a keleti és a déli terek, továbbá a kerek torony síkfedésűek. A földszinten a délkeleti bejárati térből közelíthető meg a boltozott pincegádor, felette egy korábbi emeleti feljáró maradványa. A mai lépcsőház az épülettömb nyugati, középső részét foglalja el.

IRODALOM

- CSORBA CSABA: Várak a Hegyalján. Budapest, 1980. 67.
- FELD ISTVÁN: A monoki reneszánsz kastély. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVII. (1999) 403–416.
- FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 59–63.
- FELD ISTVÁN: Monok, kiskastély. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest, 2003. 178–180.
- FELD ISTVÁN: Monok, kiskastély. In: Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. Szerk. Buzás Gergely–Orosz Krisztina–Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 544–545.
- G. KRÁMER MÁRTA: A monoki középkori kastély falkutatása és építéstörténete. In: Magyar Műemlékvédelem 1961–1962. Budapest, 1966. 93–102.
- H. TAKÁCS MARIANN: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Budapest, 1970. 217.
- MELEGH SZABOLCS: A monoki kiskastély inventáriumai. *Castrum*, 7. (2008/1.) 89–111.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Miskolc, 2007. 83–85.

FELD ISTVÁN

SZERENCS, VÁR

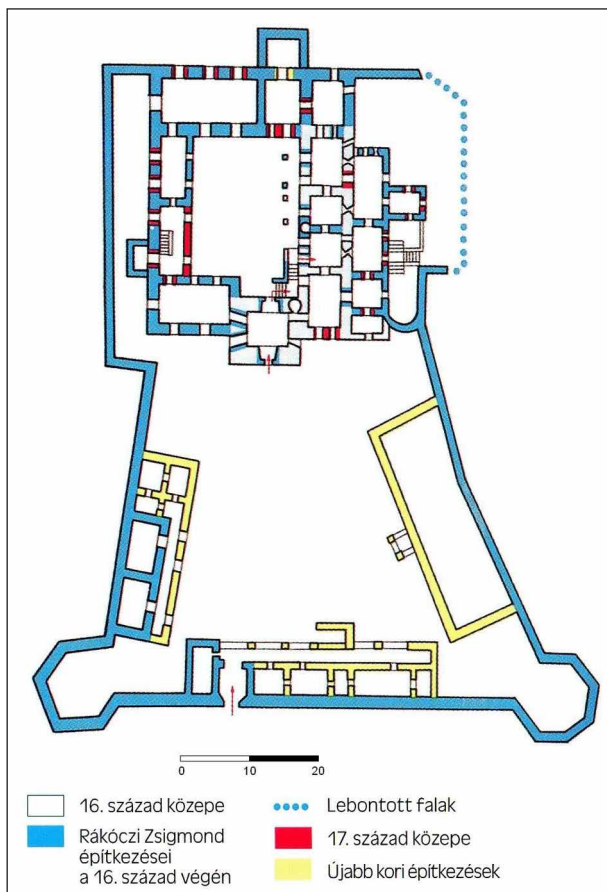
A mai városközpont déli részén, egykor a Takta-patak mocsarai által körülvett szigeten emelkedik a két részből, egy négyszetes, középudvaros, tornyos belső várból és az ahhoz délről csatlakozó, déli sarkain egy-egy sokszögű védőművel ellátott trapéz alaprajzú elővárból (az ún. Huszárvárból) álló, ma parkkal övezett Rákóczi-vár

A Bogát-Radvány nemzetség Péter és Pál apostolokról nevezett bencés monostorát – melyet kegyurai közül a Monakiak 1375-ben fallal akartak körülvenni, hogy erősséget alakítsanak ki belőle, majd amelyik a 15. századtól kommandátorok kezére jutott – mind-egyedül hiába kereste a kutatás a mai vár helyén. Az ugyan kétségtelen, hogy itt a legkorábbi falakban építőanyagként használtak fel középkori kőfaragványokat, de a fennmaradt források nem fogalmaznak egyértelműen abban a kérdésben, hogy Némethi Ferenc tokaji várkapitány 1557/1558 telén valóban magát az apátságot építtette-e ki kastéllyá vagy csak annak a közelében (s esetleg anyagából) építtette új erődítményt. Ez a castellum 1565-ben királyi kézre került, majd 1566-ban a tatárok felégették. 1571-ben még mindig romos volt, de még három használható helyiséggel rendelkezett. Felmerült az erődítmények lerombolásának lehetősége is, ekkor Szennyesi Mátyás, sárospataki várkapitány a kastélyban álló kőházat családja lakóhelyeként kívánta hasznosítani.

Végül 1580-ban kapta meg zálogban Rákóczi Zsigmond, aki 1587-től már itt lakott feleségével, s 1592-ig nagyrészt ki is épült a családi rezidencia, melyre 1603-ban végleges királyi adományt nyert. Az építkezésről egyedülálló forrás az elvégzett munkák 1595-ben felvett jegyzéke. 1604-ben valószínűleg az itteni nagyterem adott helyet a Bocskait fejedelemmé választó országgyűlésnek. Rákóczi Zsigmond utódai többször megosztottak a váron, rezidenciaiális szerepet azonban többé már nem töltött be, ezt igazolják a nagy számban fennmaradt inventáriumok is, melyek alapján nagyrészt rekonstruálható volt az egykori térelrendezése.

1644-ben Esterházy Miklós nádor csapatai foglalták el, kiktől II. Rákóczi György seregei csak súlyos ostrommal tudták visszavenni. Egyetlen korabeli, bár sematikus alaprajza Lucas Scicha 1661. évi táborrajzáról ismert. A Rákóczi-felkelés után csak egy része öröklődött leányágon – az Erdődy, illetve az Aspremont-családé lett –, az uralkodó által elkobzott részt az Illésházyak vásárolták meg, majd a Grassalkovich, Szirmay és az Almássy-családok követték egymást a birtokosok sorában. 1945-ben államosították, előbb különböző célokra hasznosították, 1960 után az elővárban színháztermet és szállodát, majd a központi épületben egy, többek között múzeumból, könyvtárból és más művelődési célokat szolgáló kulturális központot alakítottak ki. Ennek során lehetőség nyílt az épületegyüttes viszonylag alapos épületrégészeti kutatására – ásatására és felkutatására – is, melyet 1968 és 1974 között Valter Ilona, majd 1978 és 1991 között László Csaba vezetett.

A várról összefoglaló irodalom – leszámítva Soós Elemér 1917-ben megjelent, mára már elavult munkáját – nem áll rendelkezésre. A feltárások átfogó értékelésére még nem került sor, így érthető, hogy a legújabb egyháztörténeti kutatás továbbra is azonosnak véli az erősség és az Árpád-kori bencés kolostor helyszínét. Valter Ilona csak egy rövid kutatási összefoglalást tett közzé, László Csaba a főbb történeti-építéstörténeti adatok áttekintése mellett főként az inventáriumok és a feltárások során előkerült és részben visszaépített reneszánsz nyíláskeretek elemzésére vállalkozott. Feld István a 16. száza-

*A szerencsi vár helyszínrajza az építési periódusokkal
(TKM kiskönyvtára 440. után)*

falát ekkor csak emeleti lőrések törték át, valószínűsítheti, hogy itt nem húzódott még egy további külső védővonal. A lakóépület nyugati homlokzatán ugyanekkor már ekkor is nyíltak ajtók és ablakok, egykori formájukra csak másodlagosan felhasznált kökeret-elemek utalnak. Az emeleten itt egy nehezen értelmezhető, az udvar felé középpillérre támaszkodó ívekkel megnyitott tornác helyezkedett el, melyhez külső lépcső vezetett. E tornác keleti sarkaiban tüzelőberendezések voltak, ezekből a kapcsolódó északi és déli szobák cserépkályháit is fűteni lehetett. Az utóbbi tér északkeleti sarkában árnyékszékét alakítottak ki. A négy földszinti tér bizonyára gazdasági funkciót töltött be.

Rákóczi Zsigmond építkezései során több, egymástól pontosabban még el nem különíthető szakaszban először a mintegy 45×45 méteres kiterjedésű, zárt belső udvaros palotaépület épülhetett ki. A korábbi lakószárny északi falához egy hosszabb, szintenként 2-3 térre tagolódó, a torony nyugati oldalához pedig egy rövidebb, egy-egy teret magába foglaló nyugat-keleti irányú épületszárny csatlakozott. Végül egy keskenyebb, eredetileg csak földszintes, az emeleten fatornácos épület készült a magas nyugati fal belső oldalán. Úgy észak, mint nyugat felé egy-egy kiugró, részben árnyékszék elhelyezését szol-

di építkezések értékelésére tett kísérletet. Alapvető jelentőségű ugyanakkor Détshy Mihály 1988-ban napvilágot látott munkája Rákóczi Zsigmond építkezéseinek írott dokumentumairól.

A Némethi Ferenc által 1557/1558-ban emeltetett castellumból csak a háromszintes, egykor farkasvermes-felvonóhidas, emeletén kandallóval ellátott nagy déli tornyot és az annak északkeleti oldalához csatlakozó, a földszinten négy, az emeleten három teret magába foglaló, téglalap alaprajzú lakószárnyat ismerjük, melyeket csigalépcső kötött össze egymással. A kastély további, elsősorban nyugaton feltételezhető erődítményeit nem találta meg a kutatás – legalább palánkkal és árokkal kell itt számolnunk, melyek a torony illetve az épületszárny nyugati sarkaihoz csatlakozva nagyjából a mai udvarnak megfelelő területet övezhették. Az a tény, hogy a lakószárny északi, keleti és déli vastag külső

gáló „tornyot” is emeltek. Emellett átalakították a déli nagy tornyot és a korábbi keleti szárnyat, sőt az utóbbit további traktusokkal bővítették kelet felé. Nem kizárt, hogy az új szárnyak falkoronáinak ma is meglévő lőrésai egy egykori pártázatra utalnak. Az épületszárnyak homlokzatait – elsősorban az udvarra néző, de sok esetben a külső oldalon is – különböző típusú kőkeretes ablakok díszítették. A délnyugati és a keleti szárny előtt nyitott folyosó húzódott.

1595-ben még valószínűleg nem állt az elővár 1617 előtt kiépült épületegyüttese, de talán az északi palotatömböt övező, falszoros jellegű védőöv is csak a 17. században épülhetett meg. Későbbi, de még egy 1632 előtti késő reneszánsz periódus emléke a nyugati keskeny szárny beépítése, az itteni fátornác megszüntetése. Talán az 1644. évi ostromot követő újjáépítéssel hozható kapcsolatba az a nagy átépítés, melynek során szinte az összes nyílást átalakították és a kőkereteket ácsontos szerkezetekkel váltották fel. A kiemelt köelemeket az ekkor készített új falkoronákba építették bele. Végül már a 18. században az északi és a nyugati szárnyakat magtárrá alakították. Elbontották a falsíkból kiugró épületrészeket, délnyugaton új lépcsőház, északkeleten új bejárat készült. Minden bizonnyal ekkor épültek meg – a részben feltárt előzmények helyén – az elővár ma álló épületei is. A középső tömb keleti szárnyát már a 19. században, az utolsó Szirmay-birtoklás idején alakították át.

A vár négyszögű északi tömbjét ma eltérő szélességű, egytraktusos épületszárnyak alkotják, de keleten egy további, rövidebb traktus, sőt egy toronyszerű kiugrás is található, balusztrádos terasszal. Az utóbbitól délre, továbbá északon és nyugaton modern falazás jelzi az elbontott korábbi épületrészeket, továbbá az épülettömb északi sarkaihoz csatlakozó, szabálytalan alaprajzú, kerítésfalként jelentkező külső falat, amely dél felé becsatlakozik az elővár magasabban álló egykori védelmi vonalába. Ennek belső oldalához keleten, egy magtárépület, délen és nyugaton egy-egy udvari folyosós, 18. századi eredetű épületszárny támaszkodik, az előbbi nyugati részén kapuallyal.

A belsővár központi építménye a háromszintes, vaskos, négyzetes torony, földszintjén átalakított kapuátjáróval és lőrésekkel, emeletein visszaállított reneszánsz illetve eredeti helyén megmaradt barokk kőkeretes nyílásokkal. Az egyes épületszárnyak külső homlokzatain részben ugyancsak a kutatási eredmények alapján visszaépített kőkeretes nyílások – így az északnyugati emeleti nagyterem nagyméretű, hármas keresztosztós ablaka –, valamint további, nagyrészt újabb nyílások, továbbá elbontott építmények, árnyékszék jelzései s nem utolsósorban a falkorona felső részén különböző jellegű lőrések találhatók. Az északi traktust ma áttörő kapualj külső homlokzatán a Szirmay-család kőcímere. A belső udvar keleti homlokzata emeletén – számos eredeti helyén fennmaradt részletet is felhasználó – reneszánsz nyílásrekonstrukció-sorozat, előtte részlegesen visszaállított, pilléres ívre támaszkodó ballusztos korlátos lépcsőfeljáró. További reneszánsz ablakkeret-rekonstrukciók az északi és déli homlokzat nyugati részén, valamint a nyugati homlokzaton találhatók. Az utóbbi helyen bemutatóra került az itt volt korábbi tornác feltárt faoszlopa alapján rekonstruálható részlete is.

A belső terek közül a földszinten az északnyugati nagy tér érdemel különös figyelmet festett leveles, stukkórozetta-díszes fiókos dongaboltozatával és élszedett profilú kőkeretes lőrésablakaival. A keleti traktus terei közül a külső falában fülkével bővített egyik középső földszinti szoba eredetileg talán konyhaként funkcionált. Az emeletek egykor többségükben síkmenyezetes terei – így többek között az északnyugati nagyterem és a délnyugati nagyobb szoba – rekonstruált reneszánsz részletei mellett főként a toronyban maradtak meg, illetve kerültek visszaállításra ajtók és kandallók.

IRODALOM

- DÉTSHY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezéseinek dokumentumai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXV–XXVI. (1988) 229–242.
- FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000. 89–93.
- HERVAY LEVENTE: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Katalógus. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 2001.
- LÁSZLÓ CSABA: A szerencsi vár és inventáriumai. In: Détsky Mihály 80. születésnapjára. *Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem*, XI. Budapest, 2002. 317–363.
- LÁSZLÓ CSABA: Reneszánsz nyíláskeretek a szerencsi várban. *Castrum*, 8. (2008/2.) 109–127.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája. 1. Miskolc 2007. 112–114.
- SOÓS ELEMÉR: A szerencsi vár története, hadi és műleírása. Budapest, 1917.
- SÖRÖS PONGRÁC: Elenyészett bencés apátságok. *Pannonhalmi Rendtörténet* XII/B. köt. Budapest, 1912. 391–394.
- VALTER ILONA: Szerencs. In: *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 261–267.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

MIKLÓS ZSUZSA	A Zengővár helye a hazai várépítészetben	5
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán	25

KUTATÁSI JELENTÉSEK

FELD ISTVÁN	A solymári vár 2010. évi ásatása	71
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010	72

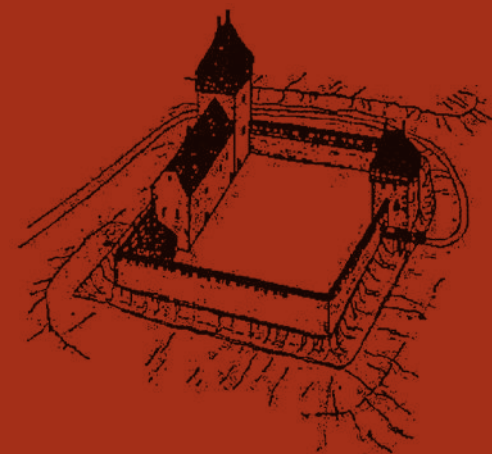
VÁRAK ÉS KASTÉLYOK TOKAJ KÖRNYÉKÉN

MAKOLDI MIKLÓS	Tokaj, Rákóczi vár	79
MORDOVIN MAXIM	A szabolcsi vár	85
RINGER ISTVÁN	Sátoraljaújhely vára	88
FELD ISTVÁN	Golop, kiskastély	93
FELD ISTVÁN	Monok, kiskastély	96
FELD ISTVÁN	Szerencs, vár	99

Castrum

2011/1

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomból:

MIKLÓS ZSUZSA

A Zengővár helye a hazai várépítészetben

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak
funkciójához és terminológiájához
a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán

Kutatási jelentések

Várak és kastélyok Tokaj környékén